

Olaf Schild

August Hermann Francke' mõjud meie maal

Die Einflüsse August Hermann Franckes
auf das kirchliche und geistige Leben in
Estland und Livland

(Referat)

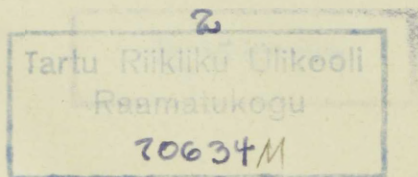
~~14443~~

Tartu 1928

Corrigenda:

- Lk. 1, rida 2 ülevalt, tuleb lugeda: 1927. (pro: käesoleva);
„ 5, märkuse rida 2 alt, tuleb lugeda: kui pro: ku);
„ 14, rida 2 alt, tuleb lugeda: härra (pro: H.);
„ 31, „ 10 „ „ : Koskül (pro: Roskül);
„ 49, „ 15 „ „ : kallal (pro: kalla);
„ 77, „ 16 „ „ : Eschenburg (pro: Eschenberg);
„ 79, „ 15 „ „ : oma (pro: mao);
„ 83, „ 6 „ „ : J. Pflug (pro: G. Pflug);
„ 84, „ 20 ülevalt, tuleb lugeda: J. A. Freylinghausen
(pro: H. Freylinghausen);
„ 97, rida 13 alt, tuleb lugeda: Spreckelsen (pro: Speckelsen).

August Hermann Francke' mõjud meie maal.

(Käesoleva)¹⁹²⁷ aasta juuni esimesil päevil pühitseti Halles, eriti n. n. Francke asutustes nende asutaja August Hermann Francke (1663—1727) 200. surma-aasta mälestust († 8 juunil 1727).

Sel puhul pühendas „Hallesche Zeitung“ A. H. Francke mälestusele erilise illustreeritud numbri (31 mail 1927, Nr 126), ilmus rida uusi sellekohaseid vaatekaarte, ülevõtteid, kirjutisi ja raamatuid. Viimaste hulgast oleks eriti nimetada raamat, mille välja andsid professorid Fr. Mahling, Carl Mirbt ja Francke asutuste praegune direktor A. Nebe („Zum Gedächtnis August Hermann Franckes“, 1927).

Siin käsitletakse: 1. A. H. Francke ja piibel; 2. A. H. Francke ja sisemisjon; 3. A. H. Francke ja välisemisjon; 4. A. H. Francke ja kool. Teaduslisel viisil näidatakse A. H. Francke vastuvaidlemata tähendust neil aladel.

Francke asutuste pearaamatukogu peabibliotekaar prof. K. Veiske iseloomustas broshüürides hallikalise materjali näidete varal A. H. Francke't filoloogina („August Hermann Francke als Philologe“), pedagoogina („A. H. Franckes Pädagogik“), hinge-karjasena („A. H. Francke, der Deutschen Seelsorger“).

A. H. Francke mälestuse pühitus Halles algas peapidupäeval piduliku jumalateenistusega Glaucha kirikus (asutuste ligiduses), kus Francke alguses pikemat aega õpetajaks oli. Pidujutluse pidas kindralsuperdient D. Schöttler Magdeburgist. Ta võttis jutluse aluseks Joh. ev. 20, 31, milline salm omal ajal noort Francket Lüüneburgis oli virgutanud lõpulikule pöördele. Jutlustaja kirjeldas arenemiskäiku selle mehe elus, kes silmapaistev oli jutlustajana, kasvatajana, organisaatorina, vaikse mõtlejana ja suure palvetajana, kellelt on ergutus hea poole omandanud rahvas ja riik, kelle mõjud ka väljaspoole, laia maailma on ulatanud.

Piduaktus peeti asutuse suures koosolekute-saalis. Pidukõne pidas asutuste praegune direktor Dr. Nebe. Järgnesid tervitused ja sooviavaldused arvurikastelt riigi-, kiriku- ja kooliesindajailt, nii kultusministeeriumi poolt, koolikolleegeiumi poolt, ev. ülemkirikunõukogu poolt, kelle esindaja (ülemkonsistoriaalnõunik Stoltenhoff - Berliin) lausus: „Meie teame, et kõigil meestel

Jumala riigis olid ka omad sisemised piirduvused ja tõkked, nii ka Franckel. Aga meie tänane Jumalat, et ta meile kinkis niisuguseid haruldasi mehi, nagu tema oli, olles tõelik oikumeeniline isik. Mis tema jõu sügavama juurena teda selleks võimeldas, põhjenes tema kangelaslikus ja ometigi nii lapselikus usus. Ta ei kehanud kiriku vagadustüüpi, küll aga väärtuslikku vagadustüüpi. Sellepärast on meie soov, et tema usk ka meie usuks saaks.“ — Järgnesid veel tervitused Halle ülikoolilt ja usuteaduskonnalt, Halle linnalt, vennastekoguduse esindajalt, direktorite liidu ja Halle kõrgemate koolide esindajalt, tuluasutisilt, Halle kirikuõpetajaskonnalt ja endistelt õpilastelt.

Piduaktusele järgnes tänu- ja austuspärgade asetamine Francke mälestussambale asutuse õuel „Pädagogium'i“ ees mitmesuguste ühenduste ja liitude esindajalt.

Pärast lõunat oli võimlemisetendusi ja õhtul tervituspidu endistele õpilastele.

A. H. Francke oli teatavasti Philipp Jakob Spener'i asutatud kiriklise pietismi tähtis esindaja ja edendaja, kujundades oma poolehoidjatega n. ö. pietismi II järku.

Kõigist ühekülgstest ja liialdustest hoolimata ei ole pietismi mõjud kirikule ilmaaegu ega kasuta olnud, kuna pietism rõhutas usuelamusi, Jumala sõna elustamist hinge ehituseks, südamevagadust ja selle vagaduse avaldusi elus ja tegudes täienduseks ortodoksia ajajärgul osaliselt tarretama lõõnud puhta õpetuse ühekülgsel rõhutamisele. See kõik maksab ka eriti A. H. Francke tegevuse kohta, iseäranis eespoolmainitud raamatus nimetatud aladel.

A. H. Francke mõjude paremaks esildajaks ja kehastajaks ja jäädvustajaks on veel tänapäev tema kuulsad asutused Halles, mis moodustasid ja moodustavad veel tänapäev nagu erilise linna-ja oma ette, olles asetutena kahe rööbastikku-jooksva majade pika reana, millede kummagi pikkus on 250 mt., peale selle kuulub siia veel teisi maju ja ehitusi, aedasid, võimlemisväljasid ja -saale, istandusi. Kogupind on üle 18 hektaari.

Nende asutuste ehitamist ja rajamist alustas A. H. Francke vaid 7 16-krossilise rahaga (s. o. 7 kuldnaga) a. 1695, pannes oma ülemad lootused Jumala ja tema hoolekande peale ja tundes ennast tema teenistuses ja tema töös vaid tema tööriistana. 1698—1700 ehitatud peahoone esisel on 2 mustavärvilist kullase päikese poole lendavat kotkast ja nende all Jes. 40, 31: „Die auf

den Herrn harren, kriegten neue Kraft, dass sie auffahren mit Flügeln wie Adler“. Mida elavamalt ja üldisemalt ettevõtete tarvidus tunduma hakkas, seda enam laienes töö ja paisusid asutused; kõigist raskustest hoolimata saavutati ka hädapärased vahendid.

Sisult kujunes töö hoolekandeks vaeste eest, leskede eest, laste eest, iseäranis vaestelaste eest (varjupaiga soetamise, laste kasvatamise ja koolitamise mõttes), nooresoo eest ja ka üliõpilaste eest, kelledele tööd mitmesugustes asutuse koolides, vilumust ja juhatust õpetamises ja ülespidamist või toetust muretseti. Üliõpilastel, kes päevas 2 tundi õpetasid, oli vaba koht söögilaul (Freitisch), kes 3—4 t. õpetasid, said peale selle ka veel rahalist tasu. Üle 4 tunni õpetamine oli neile keelatud, et nad ka ise õppida saaksid. Ühtlasi kasvatati nii pedagoogisid ja õpetajaid, kes üle Saksamaa ja väljaspoole Saksamaad laiali läksid, Francke põhimõtteid ja vaateid ja meetode levitades.

Nende ülesannete täitmiseks asutati oma trükikoda ja raamatukauplus. Trükiti ja müüdi kooliraamatuid, usulisi raamatuid, teaduslisi raamatuid, aruandeid Halle asutuste tegevusest, mis laiemates ringides suurt huvi äratasid, muu seas „Jumala providentsi (hoolekande ehk ettenägevuse) jalaastmeist“ jutustasid. Asutati ka oma apteek oma asutuse tarviduseks, mis aga ka mõnda kuulsakssaanud rohtu üle ilma laiali saatis. Piibli levitamist ja elustamist püüdis A. H. Francke kõigiti soodustada. Francke soovitas korduvat piiblit lugemist otsast otsani, sealjuures usuteadlastele algkeeltes: U. T. tuleb 2 korda aastas algkeeles läbi lugeda ja V. T. 1 kord aastas. Ta hakkas revideerima Luteri piibli-tõlget, kuigi see töö tol ajal veel hukkamõistmist ja vastuseismist leidis. 1710 rajati ja ühendati Francke asutustega n. n. Canstein'i piibliasutis, mis siitsaadik üle 8 milj. piibli ja U. T.'i on laiali laotanud. Ka välismisjon leidis siit Francke õpilastest esimesi evangeeliumi-misjonärisid: Francke'l omal olid selles suhtes (osalt Leibniz'i mõjul) suureulatuslised kavatsused ja huvid kõrgemal kitsaid rahvuslisi piire, muu seas oli ta selles suhtes ka Venemaa usulise elu tõstmisest huvitatud.

1705. a. asutati Ida-India misjoniasutis, mis pärast toetas mitmeid misjoniseltse ja on varustatud rikkaliku raamatukoguga.

Üldisemat huvi äratasid misjonitöö aruanded, mida varsti Francke asutuse trükikojas hakati trükkima. Francke õpilane ja sõber, pärastine prof. Joh. Heinr. Callenberg (1694—1760) asutas

1728. a. veel n. n. Institutum iudaicum'i misjonitöö otstarbel juutide ristiusku pööramiseks. See instituut püsis kuni 1791. tema raamatukogu ja Callenberg'i trükitud ja käsikirjalised teosed jäid Francke asutuse pearaamatukogule, mis praegu sisaldab umbes 45.000 köidet ja peale selle käsikirjadekogu.

Niisugusel olukorral on küsimus iseenesest õigustatud: kas Francke ja Halle pietismi mõjud ka meie kodumaale teed on leidnud?

On teada, et pietismi nime all Rootsi valitsuse ajal Pärnus sekeldusi on olnud, niisamuti, et mõned tolaaegsed meie maa kirikuõpetajad Halles on õppinud. Üksikasjalisemaid kindlaid andmeid Francke ja Halle pietismi võimalikkude mõjude ja nende iseloomu, avalduste, ulatuse ja tagajärgede kohta ja nende suhtumise kohta herrnhuutlaste liikumisse meie maal ei ole meil, minu teada, seni esile toodud.

Nende ridade kirjutajal tõusis soov seda küsimust kindlate andmete põhjal selgitada. Oma suvist väljamaareisi tahtsin muu seas ka seks kasutada, et Halle Francke asutuste pearaamatukogu käsikirjadekogu selles suhtes läbi vaadata. Järelepärimise peale sain peabibliotekaarilt, härra professor K. Veiske'lt lahkeid teateid, milledest selgus, et sealses käsikirjadekogus mõningaid sellekohaseid teateid ja andmeid olemas on. Viimaks sain ka veel herra prof. K. Veiske'lt teada, et osa A. H. Francke ja tema järeltulijate järelejäänud paberitest ka veel Berliini riigiraamatukogu käsikirjadekogus leidub. Koha peal leidsin, et Berliinis on umbes 10.600 kirja ja muid kirjutisi, mis enamikus on adresseeritud August Hermann Francke'le siis tema pojale ja järeltulijale prof. Gotthilf August Francke'le (1696—1769), edasi A. H. Francke sõbrale ja varjupaiga raamatukaupluse juhatajale, Heinrich August Elers'ile († 1728), edasi A. H. Francke pärastisele järeltulijale ja väimehele Joh. Anast. Freylinghausen'ile († 1739), siis Joh. Ludv. Schulze'le († 1799), inspektoritele Fabricius'ele ja Conradi'le, ja veel teistele juhtivatele isikutele.

Selle Berliini osa omandas ostuteel 1866—67 dr. M. A. Pribil Berliinis. Materjal on siin 33 kapslis ülevaatlikult korraldatud kirjutajate ja adressaatide isikute järele, ja siis ka välismaade järele, kust kirjad on tulnud, või millede kohta nad käivad.

Kapsel 28 sisaldab materjali, mis Venemaa ja Eestimaa ja Liivimaa kohta käib¹⁾.

1) Soomemaa kohta on Berliinis ja Halles kaunis vähe andmeid.

Halles ei ole materjal seda moodi korraldatud, kuna siin enam materjali leidub; härra peabibliotekaari asjatundlikkus ja vastutulelikkus on siin suureks abiks materjali otsimisel, mispärast ka siin kohal ei saa keelduda tänu avaldamast härra prof. K. Veiske'le kõige vastutulelikkuse ja abi eest, niisamuti ka Berliini riigiraamatukogu käsikirjade osakonna Direktori härrale ja viimaks ka Berliini riigiraamatukogu Generaldirektori härrale lahke loa eest, mõnda Berliini käsikirjadekogus leiduvat sellekohast kirja või kirja väljavõtet avaldada.

Vahepeal on selgunud, et ka Herrnhuti arhiivis (Archiv der Brüder-Unität) on säilinud 108 kirja, mis siitmaalt Hallele on kirjutatud, nagu seda lahkesti teatab nimetatud arhiivi Direktor.

* * *

Aine juure asudes küsime: missuguseid ühendusi, missuguseid suhteid, missuguseid sidemeid oli meie maal A. H. Francke'ga ja ülepea Halle asutustega ja Halle pietismiga? Ja millised olid järeldused? Et õiget vastust saada, vaatleme hallikalist materjali väljamaa mainitud arhiivides, täienduseks kasutades ka mõningaid kodumaa arhiivides leiduvaid sellekohaseid andmeid.

Jo. Heinr. Callenberg kirjutab oma Halle pearaamatukogus olevas käsikirjalises teoses: „Neueste Kirchengeschichte von 1689—1724“ (der mundirten Ersten Ausarbeitung Copie, Vol. V. 1693. 1694, Anderer Theil, Ausser Teutschland, § 2: Zu Riga), et D. Fischer Riias ei ole D. Mayer'i algatatud Spener'i vastu sihitud „revers'i“ mitte heaks kiitnud ja ei ole Spener'i ja ta mõtteosalisi taga kiusata tahtnud, kuna Spener'i vastased olla aga rõõmustanud, et Rootsisis iseäranis Upsala usuteadlased valvel on tema vastu ja tema kihutusele lõppu teevad.

Olgu tähendatud, et 1694 avaldas Karl XI käsikirja, mis kõik konventiiklid ja määratseva sisuga raamatud ära keelab teatud karistuste ähvardusel.

Callenberg (m. t.) tähendab, et 1697 sõitis Hallest Justus Samuel Scharschmiedt (rp. Schaarschmidt) Moskvasse üle Narva ja jutlustas sel puhul Narvas edukalt. Ka Tartus oli ta

Mõni märkus leidub vahel Rootsimaa kohta käivate teadete hulgas [Berliinis on Rootsimaa (ja Daanimaa) kohta käivad andmed kapslis 29] või Eesti-Liivimaa kohta käivates kirjades või Venemaa all, või muidu asutuse pearaamatukogus. Palju on andmeid aga ungarlaste kohta niihästi Halle, ku Berliinis [siin on nende (ja austerlaste) jaoks eriline kapsel 27].

oma jutluste läbi tuttavaks saanud (G. Kramer, August Hermann Francke, II. p. 57).

Venemaale sõitjad sõitsid enamasti üle Liivimaa ja Eestimaa ja võeti siin lahkesti vastu ja astusid mõtteosalistega ühendusse.

Scharschmiedt oli 1700—1707 Moskva ev.-luteruse Peetri-Pauli kiriku diaakoniks ja siis edasi tegev kuni 1717 aastani (kiriku ja kooli alal) Moskvast, Arhangelis ja Astrahanis, olles nagu evangeeliumi misjonäriks laial Venemaal. Muu seas saatis ta Astrahanist Francke'le kasvatuseks ühe kalmüki-poeglapse, kelle ta oma ema oli hädas ühele kaupmehele koti jahu eest ära müünud ja kelle Scharschmiedt siis välja lunastas. Mõne aasta järele suri poeglaps Halles ristituna (G. Kramer, m. t. II, p. 57).

Järgnevatel aastatel 1698^{mast} aastast peale leidub Halle „Pädagogium'is“ (s. o. asutuse kõrgemas koolis) juba kasvandikke Eestimaalt ja Liivimaalt, eriti Riiast, Pärnust, Tallinnast, Saaremaalt, Narvast ¹⁾).

1) Niisugused kasvandikud on :

- aastal 1698 — Ravensberg, Joh. Peter, Riiast, † 1701.
 1699 — Neuhausen, Christian Gotthold, Riiast, pärastine õpetaja Võnnu linnas ja Volmaris ja praost, kellest veel siin jutt saab olema.
 1701 — Vick, Christoph (rp. Christian) Heinrich, Pärnust, pärast õp. Tarvastus 1716—1721 ja Lemsalus 1721—1737.
 1702 — 2 venda Pohlmann, Riiast, vanem neist Nikolaus.
 1703 — vennad Udam, Henr. Matth. ja Reinhold, Liivimaalt.
 1707 — Elste, Daniel, Tallinnast.
 1708 — Buchau, Burchard, Tallinnast.
 1708 — Reimers, Axel Kasp., Tallinnast.
 1710 — v. Stackelberg, 2 venda, Gustav Adolf, pärast Rootsi ohvitser.
 1712 — v. Wettberg, Otto Joachim, Saaremaalt.
 1713 — Richmann, Herm. Joh., Tallinnast.
 1716 — Vabaherra v. Schultz, Heinrich Christoph, Liivimaalt, pärast obristleitnant Kuursaksi sõjaväes.
 1716 — v. Gawel, Justus, Liivimaalt.
 1719 — v. Dinggräffen, Carl Joh., Liivimaalt.
 1725 — 2 venda v. Dietz, Liivimaalt.
 1727 — v. Brevern, Peter, Liivimaalt, pärast Liivimaa rüütelkonna sekretär.
 1729 — Vabah. v. Ungern, Reinhold Gust.
 1729 — v. Knorring, Adam Friedr.
 1730 — v. Stahl, Gust. Joh., † 1732 Pädagogium'is.
 1730 — v. Königsfels, Tobias, Narvast.
 1732 — Dahl, Christian, Saaremaalt.
 1738—1741 v. Reutern, Herm. Joh., Liivimaalt.

1704 a. saadetakse Johan Christoph Gutschlaff (rp. Gutsleff)¹⁾, Tallinna Eesti koguduse õpetaja Eberhard Gutschlaffi p., Hallese Francke kooli õppima, isa ja vanema venna soovitusel, kes juba Halle ülikoolis käis. 1707. a. sai ta üliõpilasena vaba koha söögilaual ja kirjutab oma nime sellekohasesse albumi, lk. 117 j. (Album eorum studiosorum, qvi orphanotropheo Glaucha-Halensi mensæ, quam vocant, ordinariæ participes victum quotidianum ex benignissimæ summi Patris nostri manu accipiunt, et cum brevi vitæ delineatione nomina sua dederunt. Continuatum anno 1705. mens. Jun.).

Selsamal aastal võeti vabasöögile ka Hermann Eschenburg Narvast, (Album lk. 97), kes pärast oli jutlustajaks Hollandis. 1705 sai vabasöögile Johann Regius Bauskest, Läti koguduse õp. Valentin Regius'e poeg. 1710. 1711 sai vabasöögile, nagu ta oma kirjas 15./XII. 1723 mainib, Heinrich Christoph Vrede, pärastine Harju-Jaani õp. (1711—1742) ja viimaks Tallinna linna superdent (1742—64). 1711 kuulus vabasöögilauda Melchior Johann Kannenberg Riiast.

Teatavasti olid ka kõik üliõpilased, kes Francke mitmesugustes koolides õpetasid (n. n. informatorid), vabal söögil. Algaja kohta on kahjuks ainult Pädagogium'i informatorid eriti märgitud. Peale mainitud Eschenburgi oli niisugune informator ka Matthias Peterson Kuramaalt, kes siis oli 1711—1723 Irbeni õpetaja Kuramaal. Pärastise aja kohta, alates 1728, on kõigi informatorite kohta raamat²⁾, kuhu on märgitud informatori päritolevus, sündimise aasta, millas ülikooli astunud, millas informatoriks hakanud ja hinnang tema vagaduse, ülespidamise, õppimise ja õpetamise kohta.

Need märkused pakuvad huvi ja saab meil neist pärastpoole vastavate meie maa isikute juures jutt olema.

1699 25./VII kirjutab Michael Behrends in Parochia Dünamündensi, s. o. Dünamünde (Väinasuu) koguduse õp. (1697—1707),

1739 — Reutern, Giesbrecht, Liivimaalt.

1739 — Reutern, Ernst, Liivimaalt.

1739 — v. Vegesack, Greg. Friedr., Riiast.

1744—1745 Friesel, ~~Gust.~~ Gust. Friedr., Tallinnast.

1744—1747 Gutsleff, Eberh. Heinr., Liivimaalt.

1744—1747 Gutsleff, Joach. Christoph, Liivimaalt.

1) Pärastine Suure-Jaani õpetaja 1715—1767.

2) Informatorenverzeichnis von 1728 an, 2 Bände — 1798.

H. Gey

ladinakeelse kirja Francke'le (Hauptbibliothek des Waisenhauses). Ta annab ülevaate oma elukäigust viimase 4 aasta kohta, mis sellest ajast möödunud, kui ta Hallest Liivimaale tuli. Ta oli esiteks kodukooliõpetaja (Informator), pärast ka kindralsuperdend Fischer'i juures, õpetades tema poegi. 2 a. eest kutsuti ta Dünamünde koguduse peale. Ta kirjeldab seda peaaesjalikult kalurite kogudust ja selle puudusi. Kalurite keskel olla ebausust ja papistlisi (katolikuusulisi) kombeid, peale selle arvavad nad, et ka pühapäeval lubatud on kalu püüda, et merehädaliste vara võib varastada ja röövida... Ka ei ole siin ühtegi kooli, tema nõudmisel on ülemus lubanud, et saab kool muretsetud ja uus jumalakoda sealpool Väina jõge (ultra Dunam). Ta palub Francke eestpalvet ja teatab tähtsamatest usulistest ja üldistest sündmustest ja tuttavatest isikutest, nii näit. et kindralsuperdend Fischer on terve perekonnaga Lüübekki läinud, et Tartu ülikool Pärnu viiakse, et õp. Schaarschmihdiust Moskvas pietismis süüdistatakse. Siis palub ta soovitada Halles stud. jur. Donner'i, kes Eestimaal mõned aastad on informaatoriks olnud ja nüüd Halles tahab (ajutiselt) ülikoolis käia¹⁾.

Joh. Müller (Sprunbergist Saksamaal), kes 1699—1700 Pädagogiumi informaator oli, viibis pärast Narvas saksa ohvitseride jutlustajana. 1711. aastast peale olla ta olnud kroonprintsessi juures õuejutlustaja Peterburis.

Marienburgi praost Ernst Glück, kes pärastise keisrinna Katariina I kasvataja oli, viidi esiteks ka Moskva vangi, nimetati siis keisri poolt tema algatusel asutatud gümnaasiumi direktoriks; ta tõlkis kooliraamatuid vene keelde ja kirjutas Francke'le oma koolist ja palus abi (Callenberg, mainitud teos, a. 1704. 1705)²⁾.

1743—1744 v. Stackelberg, Carl George, Saaremaalt.

1744—1746 v. Stackelberg, Otto Wilh., Saaremaalt.

1744 — v. Pricanda, Theophil Joh., Liivimaalt.

1745 (Juuli—Oktoober) — v. Eckesparre, Jos. Reinhard, Saaremaalt.

1748—1751 Nüssen, Andr., Riiast.

1749—1751 Barclay v. Tolly, Reinhold Gotthard, Riiast.

1753— Reger, Georg Rudolph, Riiast (viimane liivimaalane Pädagogium'is).

1) Wilnas oli 1701 informaatoriks ja õpetajaks Christian Töllner (Gera'st Saksamaal), kes 1695—1700 oli olnud Pädagogiumi informaator. Ta suri katku kätte.

2) Moskvast alustas Hallese kirjutamist ka Johann Verner Paus a. 1704 17./VII. (1704—1721 viis kirja). Moskvas oli Hallele heatahtlik ka ev.-luteruse Peetri-Pauli kiriku õpetaja Ulrich Thomas Roloff (1699—1721), kellelt on Berliinis (Kapsel 28) säilinud 12 kirja (1702—1720).

Et meie maa sel ajal Rootsi külge kuulus, ei ole ka meie maa kohta mõjuta olnud, et Rootsile tol ajal alluva Pommerimaa kindralsuperdent ja usuteaduse professor Greifsvaaldi D. Joh. Friedrich Mayer (rp. Maier, rp. Meyer) juba 1695 Rootsi usuteaduse üliõpilastele hoiatuse A. H. Francke eest oli välja andnud ja siis a. 1705 14./IV Stettiinist Rootsi kuningale märgukirja saatis hoiatusega pietistliku vaimu eest. Selle järele ilmus kuninglik käsukiri, kus kästakse Rootsi ülikoolide noorsugu usu puhtuse suhtes läbi katsuda, enne kui välja antakse *testimonia vitae*.

Avalikult tuleb teada anda, missugustest väljamaa ülikoolidest tuleb kõigil eemale hoiduda, nimelt niisugustest, kus niisugused märatsused (s. o. pietism) aset on leidnud. Francke kirjutas kuningale Mayer'i vastu vastuseletuse a. 1706 (v. kapesel 29)¹⁾.

Kui 1706 Karl XII Saksimaale tungis ja oli Alt-Ranstädt'is Halle ligiduses laagris, kirjutas Mayer „Rootsi usuteadlase“ maskis hoiatuse Halle pietismi eest („Kurtzer Bericht von Pietisten“ 32 küsimuse- ja vastusega pietismi suhtes), mille põhjendamatust püüdis näidata Halle fakulteedi vastukiri.

Kuna Halle ülikooli astumine Rootsi alamatele oli ära keelatud, läks A. H. Francke 26.—31./I. 1707 ise Alt-Ranstädti kuninga peakorteri. Kuninga pihi-isa ja õuejutlustaja D. Malenberg käis siis 1./II omalt poolt Francke asutusi vaatamas ja paistis heatahtlik olema, kuigi mitte päris ilma umbusalduseta (G. Kramer, m. t. II, p. 66—72).

Callenberg jutustab oma mainitud teoses 1707. a. kohta, et Tallinnas mitmed laste vanemad otsustasid oma lapsi Hallesse saata, kui Halle asutused tuttavamaks said. Nad võtsid kubernerilt tarvilikud passid. Tallinna piiskopp²⁾ ei olla ka vastu olnud.

Laste nimed olid: Elste, Schultz, Beck, Herlin, Bartholdi, kõige noorem Gutsloff; neid pidi saatma vanem Gutsloff, kes usuteadust Halles õppis.

Nad läksid Pärnu, et sealt edasi sõita.

1) Joh. Friedrich Mayer oli iseenesest õpetatud mees, kellele Karl XI tahtis anda professori- ja prokantsleri-kohta Tartu ülikoolis, kes seda aga ise ei soovinud. Alguses oli ta Spener'iga sõbralikus vahekorras, kuid siis muutus vahekord vastupidiseks.

2) Sel ajal oli Jakob Lang (1701—1710) piiskopiks.

Tallinna gümnaasiumi professorid olid sellest Pärnu professoritele kirjutanud. Kui nad Pärnu jõudsid, kutsuti stud. Gutsloff konsistooriumi ette, kus istusid superdent ühes 2 usu-teaduse professoriga ja notaariga.

Lastele keelati ära (kuninga käsukirja põhjal) kahtlasse kohta (Hallese) sõita, kuna nad muidu kodumaal igasuguse ametivõimaluse kaotavad. Õpilased sõitsid Tallinna tagasi, mõned neist, nagu arvatavasti Elste, keda meie Pädagogiumi õpilaste hulgas 1707 kohtame, sõitsid otse Tallinnast Saksamaale¹⁾.

Edasi seletab Callenberg, et tol ajal Pärnu professorid olla tahtnud sealset õpetajat Vestringi²⁾ väärusuliseks tembeldada ainult sellepärast, et ta oli jutlustanud, kohtunikul pidada ka armastust olema.

Pika tülitsemise järele olla ta ametist tagandatud; ta olla Rootsi peapiiskopi juure läinud, kes ta ilmsüütausest olla aru saanud ja ta jälle ametisse pannud.

Callenberg (m. t.) kirjutab 1709. ja 1710. a. kohta („Unschuld. Nachr.“ järele), et Liivimaal on siitsaadik vihatud neid, kes tõelikule vagadusele kaldusid, ja on tahtnud neid väärusulisteks tembeldada; õpetajad on suuremalt osalt jumalaõndsuse tagakiusajad olnud ja elanikud on lihaliku meelega ja kõrkusega oma pattude mõõdu täis valanud . . . Saabub Jumala kohus, ja katk on võti, mis kõik Liivimaa linnad venelastele avab, ei aita sel olukorral kindlused, mis rootslased on ehitanud . . . Ja Tallinnast leidub kirjutis (ilma autori ja aja nimetuseta, aga küll vist umbes samast ajast), kus räägitakse siinsest vastolust Francke'le ja pietistidele, kelle õpetus puhas ei olla, vaid salajase mürgiga segatud. Kuid aruanded Francke asutustest huvitavad üldiselt ja sellekohastest imedest lugedes või kuuldes ollakse liigutatud (Hauptbibliothek, D. 80, p. 671)³⁾.

1) Pärnu linnaarhiivis puuduvad Pärnu konsistooriumi protokollid ja kirjad alates umbes 1680 kuni 1710 rp. 1712. Arvatavasti on nad Rootis.

2) Pärnu Eesti koguduse õpetaja Salomon Heinrich Vestring 1692—1749.

3) Moskvast lahkus õp. Scharschmidt ja läheb Astrahani. Koguduse vanemad ja eestseisjad ei taha pietistidele voli anda uut õpetajat saata, vaid tahavad „meie puhtate ülikoolide arvamist, nagu Leipzig, Wittenberg ja Rostock“, kuulata (Kirjade ekstraktid, Hauptbibliothek, ja Kapsel 28, kiri, „Vice-admiralile“ 25./VIII. 1710).

Peterburist kirjutab Peetri koguduse õp. Heinrich Gottlieb

18. aprillil 1706 kirjutab Henrich (rp. Hinrich rp. Heinrich) Gutsloff (rp. Gutsleff)¹⁾ Tallinnast A. H. Francke'le (v. Hauptbibliothek, C. 35). Ta on enne Kielis õppinud, kus ta oma ajatühjade mõtte-mõlgutustega (Hirnwesen) on mööda saatnud, siis Halles. Ta on Tallinna ühes võtnud Püha kirja uurimise juhatuseks Francke' Manuctio-nimelise raamatu. Ta palub, et Francke manitseks tema sugulast ja kodumaalast (Landsmann und Vetter) Drenteln'i²⁾ usukindlusele, kui ta sealt nüüd lahkub, sest siin olla kirjeldamata puudus tõelikust vagadusest (defectus sinceræ et infucatæ pietatis).

Ta elada siin inimeste keskel, kes pilkavad, kui sisemisest jumalaõndsusest ja maailma ärasalgamisest räägitakse. Ta jutlustab vahel kartusega, sest et teda poolestsaadik kahtlaseks peetakse (vor ein halb verdächtiger gehalten werde), mis teda tihti rõhub, aga ka palvele kihutab Issanda poole, et see teda rikkaks teeks kõiges õpetuses ja tunnetuses ja kõike enesearmastust temas suretaks . . . hoidku Jumal tema vaest hinge ka kõigi saadana köidikute eest, kes siin simooniat ajab . . . on tarvis, et meie ise enne õieti pöörduks. Ta küsib, kuidas ta ennast katsuma peaks, kas tal on „mentem Spiritus S.“ (Püha vaimu antud meelsust). Palub eestpalvet kõigilt vagult hingilt.

3./I. 1707 kirjutab ta jälle Tallinnast. Teatab, et proua „Obristin von Tauben“ sooviks oma 9 aastasele pojale kohast informaatori, kes muu seas ka ristiusku istutaks lapse südamesse. Gutsloff seletab, et rõõmustav on, et mõnedel aadelist silmad sedavõrd avanevad, et nad ära tunnevad oma senise usu nõrkust ja selle kõikuvat alust, aru saades, et Kristuse teene välispidine omaksarvamine veel midagi ei ole (dass sie das eine Zeitlang geführte ohnmächtige Christentum und deren wackelnden Grund erkennen, welchergestalt die äussere selbstgemachtete Zurechnung Meriti Christi nichts sey). Issand puhastagu neid, keda ta siinmaal tarvitab „oma armu tööriistuna“ (zu Werckzeugen seiner Gnade brauchet und ferner brauchen will), kõigest, mis tema heledat läiget takistab ja tumestab.

Nazzius 1711—1740 22 kirja (Kapsel 28). Moskvast ja Arhangelist kirjutab Johann Christian Gründler 1710—; Arhangelist kirjutab ka Philipp Michaelis (Kapsel 28).

1) Alguses enamasti Gutsloff, pärastpoole ka Gutsleff.

2) Vist on see Christian Bernhard von Drenteln, kes Tallinna Niguliste kiriku diaakoniks oli 1706—1710.

12./VIII 1708 on Henrich Gutsloff Lüübekist kirjutanud juhtumistest hingehoiu alal.

2./IX. 1709 kirjutab ta Tallinnast, et kindralmajoori proua von Stakelberg soovib Hallest tublit üliõpilast; palk on 120 riigitaalrit.

Muu seas jutustab ta, et aasta eest siin üldine viljaikaldus oli, nii et mitmed sajad nälga on surnud, sel sügisel on ka nii vähe vilja kasvanud, et paljud ainult seemne kätte saavad. Moskvalased ähvardavad linna piirata. Rootsist ei tule abi, nagu see muidu sündis, proviandi j. m. näol. Kes ei näe ses Jumala kohut? aga ka Jumala pikkameelt, kes veel ikkagi viivitab ja ootab . . .

20./VI. 1711 kirjutab Hinrich Gutsloff Tallinnast. Mainib, et ta mineval sügisel koguduse peale (nimelt Kullamaale) on kutsutud (1710—1747), mille ulatus olla peaaegu 4 miili.

Mõned tuhanded on selles kihelkonnas surnud; Tallinnas ja ligemas ümbruses üksi üle 40.000, nii et paljude uste ees hein kasvab ja kui moskvalasi siin ei oleks, ei saaks inimesi palju nähagi; aga juba jälle tõstvat katk mõnel pool pead, nagu ta seda Hiiumaalt kuulnud. Need vähesed, kes tema kihelkonnas veel ellu jäänud, elavad väga halvasti (so liederlich, dass es kaum zuglauben).

Süüdi olla selles osalt õpetamise puudus; olla rahul oldud, kui inimesed katekismust mehaaniliselt pähe õppivad, ilma et temast arusaamist oleks püütud edendada. Õhtusöömaaeg pidi kõik puudused siis kinni katma.

Sellepärast on võimatu teadmatus maad võtnud, nii et Gutsloff arvab, et ehk kergem oleks neile arusaamist õpetada, kui nad paganad oleks.

Katk, raske orjus, sõja-ajad, kus tuleb sõjamehi ja nende kraami siia ja tänne vedada, nii et isegi pühapäeval rahu ei ole, et Jumala sõna saaks kuulata, kuigi mõnedel soov selle järele tõuseb.

On üksikuid, kes „Jumalat südamest kardavad“ (Gott herzlich fürchten), nii 2 noort inimest 16 ja 17 aastased, ja kaks naisterahvast, teine neist proua Husen, kelle lapsed Halles on, keda aga tema vagaduspüüete pärast pilgatakse.

Kirjutaja palub tema vennale abiks olla ja 1 kristlik üliõpilane siia saata ja vahest ka 2 poissi Halle vaestelaste varjupai-gast, kes vähemalt kirjutada oskavad, vahest võivad neist aja-jooksul köstrid ja koolmeistrid saada.

Lõpuks seletab ta, et tema kuulajad (s. o. koguduse liikmed) kaebavad, nagu mõistaks ta neid hukka. Palub, et Issand Jeesus ka vastu tema oma tahtmist teda ristiteed viiks (Herr Jesu führe mich auch wieder meinen willen ins Creutz hinein und lass Deine Gnade gross seyn, da mein Verderben und Unglaube sehr gross ist).

Ühel Hinrich Gutsloff'i kirjal puudub aja ja koha nimetus. Aga sisu järele võib oletada, et ta natukene hiljem (vahest 1712) kirjutatud on kui eelmine. Ta seletab, et kui ta siia (tähendab arvatavasti Kullamaale) tuli, olid kõik hooned lagunud. Siitsaadik olla õpetajad siin enam põllumehed kui õpetajad olnud, mis ka põhjuseks olnud, et mõned, isegi head inimesed ikka ilmalikumaks muutunud.

Ta jutustab, et keegi liht noormees 18—20 aastane, kes vaevalt katekismust natukese pähe on õppinud, tulnud tema juure paar nädalat õpetuse järele, mida ta oli vaevalt 3—4 nädalat aasta kohta pidada saanud külade kauguse pärast. Noormees küsis õpetajalt silmaveega, kuidas ta oma hinge eest õieti peaks hoolitsema, ja ütles, et ta hing saadud õpetuse algusest peale oli liigutatud ja mures õndsuse pärast. See olla esimene harimata talupoegadest, kes oma hinge seisukorrast tõsiselt temaga on rääkinud.

5./XI. 1713 kirjutab Hinrich Gutsloff Kullamaa kirikumõisas A. H. Francke'le (Monsieur A. H. Francke, Ministre de La Parole de Dieu, présent à Halle).

Surnud on kihelkonnas 3000—3500 hinge katku kätte, peale selle paljud veel nälja-aastatel, järele on jäänud 700—800 inimest. Kõik on lagunud kirikumõisas, ta ise peab põldu harima, raske on sulaseid saada ja kui saad, siis saab see jääda ainult nii kauaks, kuni ta pärishärra sellest teada saab. Küla, mis kirikumõisa külge kuulub, on nii välja surnud, et järele on jäänud ainult 3 meest ja 2 naist. Rahva orjastamine on uskumata. Inimesed sureks nälga, kui nad oma leiba pooliti ja üle selle ei segaks haganatega . . . Teadlikku usku on vähe, 16—20 aastaset tullakse mõne nädala peale õpetaja juure, kes nad enamasti kõstri hooleks jätab ja õpitakse katekismust mehaaniliselt, siis pihti ja minnakse õhtusöömaajale. Enamasti ei osata vanas eas käskugi, rääkimata, et selle järele käidaks.

Ja ometigi sõditakse õigeusklikkuse eest (pro orthodoxia) ja ei taheta ühtegi uut õpetamise meetodit sallida.

Gutslaff jutustab siis, et ta käesoleval üleminekuajal, kus klerus ei saa nii vabalt valitseda (diese Interims Zeit, da Clerus nicht so frey zu dominiren hat), on eesti keelde tõlkinud H Freylinghausen'i „Ordnung des Heils“ (õndsakssaamise korra) ühes mõnede lisandustega (additis quibusdam qvæstionibus). Superdent ei tahtnud seda trükkida lasta, kuid selle koguduse peapatron käskis trükkijal trükkida. Gutslaff on hakanud ka katekismust D. Spener'i juhatuskirja järele, kuid lühemate küsimuste- ja vastustega kirjutama. Kuna vaesed talulapsed enne vaevalt 2—4 nädalaks õppusele tulid (in die Information kahmen) töökoormatuse tõttu, on Gutslaff hakanud neid 9—10 nädalat õpetama. Laste õpetamisest ja piibli trükkimisest, milleks ta ka Francke abi ja toetust palub, räägib ta sõna-sõnalt järgmiselt:

„So ist's allbereit dazukommen, daß sie nunmehr 9 à 10 Wochen kommen, da man dann bey einiger geringen angew. Mühe befunden, daß sie tüchtiger findt was zu fassen, als die klugen Teutschen hier im Lande. Gott Lob, daß auch nunmehr allhier die Jugendt anfangt des Winters die Schule zu frequentiren, denn des Sommers müssen die Kinder Hüter und Wächter zu haufe seyn.

Viele Bogen wären nicht genug den jammervollen Zustandt zu eyprimiren, da theils Bauren eine Begierde nach Gott in sich würken lassen, ihnen kaum soviel Zeit gegeben wirdt, daß sie ihre Kinder zur Schulen halten, dann die Obere herrschafft drücket die Untere mit vielen Auflagen, und diese wieder die Bauren; doch ist öffters mehr Schuldt an der Obrigk., als an der Herrschafft.

Einige, die eine Begierde haben nach G. wort, kommen über 2 Meil weges alle Sontag zur Kirchen. Ist's nicht ein jammer! und doch muß Er wohl den Abendt oder den Montag frühe wieder zur Hoff's Arbeit. Summa man hat vormahlß durch die Bauren reich werden wollen, und der Priester hat gute Einkünffte gehabt. Da alles so zureden im Wohlstande war, darüber ist der Baur ganz tumm und in närrischen Aberglauben geblieben. Das kan allen Seelen, die es tieffer einsehen, als Ich, soviel mehreren Anlaß geben für uns und unsere armen tummen Zuhörern zu Seuffzen. Summa die S. Prediger wollen anjeho auch nicht besser dran!

Ist's nicht zubejammern, über 100 jahre soll das helle Licht hier geschienen haben, ut aiunt, und doch ist weder e. deutliches verneml. Gesangbuch noch die Viebel zum Druck kommen. Verwichen Winter urgirten etliche auff den Druck des Estnischen neuen Testaments, allein Bone Deus! was für Contradictiones waren da, nicht der Schaffe, sondern die sogenandte Hirten eins theils widersprachen. Dem ungeachtet halff Gott, daß es angefangen

wurde, und ist man allbereit biß auffß 6 Capitt. Lucæ kommen; allein zube-
klagen ist, daß so sehr wenige Exemplar gedrucket werden, und die noch
gedrucket werden, findt so theur, daß der hunderste Baur nicht capabel ist
solches zu kauffen. Dieses hat uns veranlasset, und mich insonderheit bewege-
t an M. wehrtesten Hn Professor zuschreiben, und herzlich zubitten, daß
derselbige Belieben wolle alle christl. freunde, denen Gott was übrig gegeben,
sie seyn an welchem Ort der Welt sie wollen, herzl. zuersuchen, ob sie auch
hieher zur Viebeldruck was säen wolten, davon sie, so es der Allmächtige
zum Zweck wolte kommen lassen, eine herrl. Erndte würden zuhoffen haben.
Gott weiß am besten, woher es kommen, daß solches bißher gehindert worden,
wir wollens auf Ihn wagen, vielleicht ist die Stunde da, daß den Unwissen-
den nun in diesem Lande Gnade wiederfahre. Gewiß so es dHerr wolte
aus Gnade befördern, so weiß ich gewiß, daß wenigstens einige von hiesigen
elenden Bauren in der eilfften Stunde die Brosamen göttln Wortes fleißiger
auffsamlen würden, und mehr n. höher achten, als ganz Teutschlandt die
fülle, so sie sovielen Jahren vor sich gehabt, allein wenig geachtet.

Solte uns dHerr, er sey aus Teutschlandt, Holland oder Engellandt
hierzu durch dHn Prof. gütige fürsorge was zuwerffen, so bitten wir das
Geldt in Hamburg, Lübeck oder Halle solange zudeponiren, biß wir davon
Nachricht erhalten, auch bitten wir, daß weder mein noch meines Bruders
Nahme jemand. hieher kundt gethan würde, dann obwohl Gott dHerr dennoch
sein Werck fortführen kan, so möchten viele Meyder allhier suchen es zuhin-
dern, bloß weilten wir darum Ansuchung gethan hätten. Hier möchte auch
wohl was zuerhalten seyn, allein solte ich publice mich darum bemühen, so
würde es heißen: wer hat dich dazu gesetzt, daß kommt uns Consistorialibus
zu, und eben dadurch ist biß dato nichts geschehen. Wir wollen auch an
einen gewissen freund deßfalls nach Moscau schreiben. Unser Land ist zwar
sehr ruinirt, doch möchten sehr viele noch seyn, die das Werck alleine beför-
dern könnten, allein man meynet ein großes zuthun, wann man nur etl. rthl.
contribuïret, manche Armen möchten gerne zuschießen, die haben aber soviel
nicht im Vermögen. Wiß demnach der Herr, so wird es müssen fortgehen,
spricht Er aber: ich habe nicht Lust zu dem Lande, so thue Er wie Er als
der Allweiseste weiß, daß es zu seinen Ehren gereicht. Wenigstens ist
unsere Stadt Reval verhärtet, es darff so gerade keiner den Teuffel ein wenig
ins Gesicht schlagen und sagen des Gottlose lehrer kan dHeil. Geist nicht
haben, so muß Er kezerisch gepredigt haben, und nicht zum Diacono erwehlet
werden, wäre Er auch, so zureden, der allerumsträfflichste. Rünfftig ein
mehreres" (Hauptbibliothek des Waisenhauses, C 35).

17. aprillil 1716 saatis Kullamaa õpetaja H. Gustlaff A. H.
Francke'le aruande talupoegade seisukorrast ainelises, vaimu-

likus ja hariduslikes suhtes ja U. T.'i tõlkimise loost ja kooli asutamise, kuulda saades, et A. H. Francke heameelega sellekohaseid ligemaid teateid vastu võtaks, kuna ta U. T.'i rahvale kättesaadavaks tegemise otstarbel oli saatnud enam kui 20 riigitaalrit. Gustlaff kirjutas:

Er HochEhrw. hiemit aufzuwarten hat mich der H. Neubauer in Halle durch meinen Bruder anmahnen lassen, weil es deroelben nicht unangenehm seyn würde, von dem Zustand der miserablen Bauerschaft dieses Landes, und von dem neulichst zu derselben Gebrauch gefertigten Ehestnischen Testament einige Nachricht zu ertheilen. Zumaln Erw. HochEhrw. albereit über 20 Rthlr denen armen Seelen zum besten ordiniret, welches Geld ich empfangen, und dergestalt anwenden will, daß in meiner Gemeine, in welcher viele Gott lob! lesen können, der sonst theure Preis gemindert und also um einen leidlichen Preis das Exemplar an die nothdürftigsten gereicht werden könnte. Indessen dancke gar gehorsamst für solche milde Beysteuer und will mir dieses zur Stärke im Glauben dienen lassen, daß, da die meisten reichen in diesem Lande, gar wenig oder nichts zu der armen Slaven bestes anwenden Gott in so fernen Landen Herzen erwecket, die den elenden geistl. Zustand dieser Bauerschaft sich zu Herzen gehen lassen, und eben daher Hoffnung schöpfen, daß der liebe Gott das von ihm angefangene gute Werk zum Preise seines Namens und zum Heil vieler Seelen durch ihm selbst allein bekante Mittel und Wege fortzusetzen und zu vollenden wissen werde. Dahero halte ich es fast für rathsam, daß man sich durch eigenes wirken, nicht alzuviel bemühe andere zu diesem guten Werk zu versuadiren, so lang man ihnen damit beschwerlich ist, damit man hernach in denen Glaubens Prüfungen in seinem eigenen Gewissen von unzeitigen lauffen und rennen keine Reprochen leiden darf, wie auch das Vertrauen auf Gott in seinem Werk nicht unlauter gemacht werde. Doch gebe der Herr Weisheit und Gnade in der rechten Mittelstraße zu bleiben.

Dem Zweck meines Schreibens näher zu kommen, so habe zweyerley kürzl. zu referiren:

I. Die Beschaffenheit der armen Ehestnischen Bauren. II. Die Edirung des Ehestnischen neuen Testaments. Bey dem ersten haben wir anzumercken: a) ihre Lebens art β) ihre Erkänntiß von der göttlichen Wahrheit.

a) So ist ihre Lebensart sehr miserable, wohnen in Häusern ohne Fenster und muß die Stubenthür ihnen zugleich eine Thür, Fenster und Schornstein seyn, da sie das Licht empfangen, und den Rauch, so von dem einheizen und kochen, indem ihre Stube auch ihre Küche ist, entstehet, ausgehen lassen müssen. Ihre Kleidung bestehet in sehr grober Sack-Leinwand und groben

wollenen Oberkleider, welche zum Theil öfters, wann sie abnützen, reißen, mit groben Garn benehet werden, daß kein Bettler anderweit in der Welt so miserable einhergehen kan.

Ihre Güter bestehen in etlichen Schafen und Schweinen, ein Pferd und etlich Stück Hornvieh, von welchen einige mehr, die meisten aber gar wenig besitzen, und kommt es darauf an, nachdem sie gute Herrschaft haben; Sind diese irraisonable, so ist der arme Bauer in kurzer Zeit um alles das seinige, und muß mit Weib und Kindern, wo nicht Hunger sterben, doch davonlaufen.

In dem letzten Decennio des vorigen seculi sturben ihrer 100.000 Hungers in diesem Lande, und 1710 im Vorjahr abermal weit über 100.000 Menschen an Hunger und Pest. Und obgleich ein reicher Bauer tanquam rara avis zuweilen sich hier vormals befunden, so istz doch unter 100 kaum einer gewesen, dahingegen die meisten kaum einen Groschen baar Geld, geschweige einen thlr aufbringen können, insonderheit, nachdem Gott vor 2 Jahren die Vieh-Seuche über uns verhänget, dadurch die armen Leute unter eine viel größere Noth geraten, als die Israeliten in Egypten; allein, daß leider! wenige oder gar keine Besserung nach diesen Schlägen von sich spüren lassen, daran am meisten defectus solidae informationis & boni exempli Schuld seyn mag. Dieses Elendes ohnerachtet, schieben die meisten alle contributiones und onera publica, welche unter Ihro Zaar. Mjst. Regierung, darunter wir ad 1710 mitten in der stärcksten Pestzeit gekommen sind, wegen der jezigen Kriegs Troublen sehr häufig sind auf die Bauern, von der Herrschaft so daß derselbe zuweilen sein Brod wol 16 bis 20 Wochen vor der Ernte betteln und borgen muß.

Ist ein Bauer mit Weib allein im Gesinde, so muß er wöchentlich mit seinem eignen Unterhalt dem Herrn, nachdem er gelind oder streng ist, 3 Tage 4 Tage oder wol zuweilen die ganze Woche Dienste thun; daß er manchmal in etlichen Wochen sein Haus mit dem Rücken ansehen muß.

Die Bauers Kinder gehen in bloßen Hemden ohne Schue und Strümpfe Winter und Sommer; es sey dann, daß sie ausgehen in die Kirche oder anderweit, da sie dann wol, ob wol miserable genug, sich bedecken.

Sie zahlen über dem an ihre Herrschaft fast so viel wo nicht mehr als ihre Aussaat ist, ob sie wol selbst nachgehends zum Theil mit Spreu-Brod vergnügt seyn müssen.

β) So wie ihre Lebensart mehr als zu sclavisch ist, so kan man leicht urtheilen, wie es mit dem Christenthum stehen müsse, als welches zu faßen, denen armseligen Leuten bald an Zeit, bald an Gelegenheit fehlet. Überhaupt kan man von ihrer Erkänntniß der Wahrheit einen Begriff haben, wenn man folgendes erwäget:

1.) Ist NB. die fast universale Praxis gewesen, daß der Bauer nur den Catechismus Lutheri ohne Auslegung und meditation gelernt samt etlichen in generalibus terminis verfaßten Fragen.

2.) So ist dieses allererst gelernt etwan gegen das 16. 20. 30. Jahr, da etwan die Magd oder der Knecht sich haben wollen in den heil. Ehestand begeben; hat er aber zuweilen ein Schäflein oder was anders gebracht, so hat man sie übersehen, und auch nicht einmal auf die allzu litterale und kahle Erlernung so genau gedrungen.

3.) So ist freylich vielen Predigern die Schuld zu geben, doch nicht allein, zumalen die Zeit und Mittel was weniges und gründliches zu lernen von der Herrschaft gemeinlich nicht gegeben worden, oder der arme Bauer ist unermögend gewesen, sein Kind von Jugend auf in der Schulen ein halbes Jahr geschweige länger zu halten.

4.) Hat einer oder ander was gründlicheres auf die Bahn gebracht, so hats ihm an Nachdruck gefehlet, zumaln da man mit Herrn und Slaven zu thun hat; ist jener boshaftig, so kan er den Bauern dergestalt zwingen, daß er nicht einmal seine Noth dem Prediger klagen darf, thut ers, und der Prediger spricht dem Herrn zu, so muß der Bauer es mit dem Rücken bezahlen, und das ist ein Jammer, daß man fast nicht weiß, was man sagen soll, Gott gebe Weisheit und Kraft!

5.) So haben nicht allein die meisten Herrschaften, sondern wol Pastores selbst in dem Gedanken gestanden, es brauche etwa keine gründlichere Information, sie köntens doch nicht faßen zc. solchen Enthusiasmum statuiren viele, den rechten aber, der durch gründliche Information den Geist mit sich führet, verlästert man, und meinet, Gott werde schon selbst wirken, obgleich der Mensch keinen rechten Begriff von seiner Seelen Zustand und dessen Arzt gefaßt hat.

Sa einige haben gemeinet, man müße die Bauern nicht so klug machen. Sonst aber klaget man: der liefländische Bauer ist ein Schelm, und wenn dem also ist, wie soll er aus der Schelmerey herauskommen, da man ihm alle sufficienter Mittel benimmt.

6.) Das vorhergehende entspringet daher, weiln die meisten superiores selbst nicht einmal litteralem conceptum von der Heilsordnung haben, und dabey aus Trägheit keine Mühe anwenden wollen, oder weiln sie etwa mit Deconomie Sachen beladen sind, welches dann eins der größten Hindernissen in diesem Lande mit ist. Man giebet dem Prediger nicht gerne dem größten hauffen nach, was ihm gebühret, insonderheit nach der Pest; will er redlich (: vom Überfluß ist nicht die Rede :) leben, so muß er um seine Aecker Zäune Holz Heu Vieh Pferde und dergleichen sorgen, als ohne welches man hier aufm Lande nicht hauffen kan. Solte jedermann das seinige contribuiren,

so wäre des Pastoris Gemüth von solchen distractionen frey; da hingegen, wo er in der strengen Kälte nicht erfrieren will, noch sein Vieh und Pferde crepiren lassen, welche cohæriren, so muß er solche difficultates auf sich nehmen.

Ist der Pastor hart, so kan er durch obrigkeitlichen Zwang wol endlich das seinige bekommen. Siehet aber ein anderer, daß solches ihm hinderl. ist in seiner Christen und Amts Pflicht, so muß er durch allerhand distractiones und äußerl. impedimenta durch und seine Last tragen, wie dann einige nach der Pest etliche 100 Rthlr, die Gott ihnen anderweit bescheret, bey ihrer Gemeine zusehen müssen, welches sie zwar willig gethan um vielen Unheil vorzubeugen, aber es doch nicht treffen können, vt fieri solet.

7.) So sind etliche Kirch-Spiele auf 4. 5. und mehr Meil weges lang, und fast keines unter 2. Meilen. Bey denen weitläuftigen Gemeinen ist doch nicht mehr als ein Prediger vormals gewesen, wie ist es möglich gewesen, auch nur eine mäßige Erkänntniß denen Leuten bezubringen. Und ob wol mehr als 3 Theile durch Hunger und Pest ausgestorben, so sind die Wohnungen der Leute doch so weitläuftig, daß einige kaum in etlichen Wochen sonderlich Früh-Jahr und Herbstes, die Kirche besuchen können.

8.) So ist die erwehnte frohn arbeit schwer und unerträglich, daß sie unmögl. die Woche einige Stunden zur Erbauung anwenden können.

Ihre Häuser liegen weit von einander, daß man auch nach Wunsch in den Häusern was zu profitiren, nicht hinlängl. Gelegenheit hat, insonderheit, da die armen Bauren nicht so wol von sich, als von der Herrschaft dependiren.

9.) Sind gleich einige begierig was Gutes zu lernen, so brechen sie von ihrer schweren Dienstbarkeit dennoch die Ruhezeit ab, und sind bemühet lesen zu lernen. Da fehlt's aber vielen an etlichen Pfennigen, geschweige Thlr, womit sie anjeho das Ebstnische Testament zu 1¹/₂ thlr leicht Geld kauffen müssen.

10.) So sind die Herrschaften meistens unwillig zu Beförderung des Christenthums ihrer armen Bauren, ja einige suchen wol gar das Gute zu verhindern, wie aus oberwehnten schon erhellet.

11.) Daher ist die erwehnte methode universal worden, daß die armen Leute ihre auswendig, wiewol ziemlich confus gelerneten Haupt Stücke des Catechismi Lutheri auswendig ohne Auslegung herplaudern, da sie wol nichts rechts davon verstehen, darauf sind sie zum heil. Abendmahl admittiret, und also an sich selbst vergnügt mit dem opere operato ohne gründl. Erkänntniß der Ordnung des Heils.

12.) Und aus solcher irrigen opinion ist gesloßen, daß die meisten armen Leute ipso die vsus sacrae coenæ sich mit unmäßigen Sauffen

beschweret, und also den Leib auch erquickten wollen, weiln die Seele, wie sie geglaubet von dem Gebrauch des Sacraments gespeiset und getränkct sey.

13.) So sind auch erschreckliche Aberglauben, welche zu erzehlen anizo die Enge des Schreibens nicht permittiret, überblieben, indeme sie allerhand superstitiöse ritus observiren um Glück und Segen in ihrer Deconomie zu haben, weiln sie fast keinen Begriff von dem wahren Gott und dessen Eigenschaften haben.

14.) So hat man auch die Schulen sehr negligiret, obwoln von Königl. Majst. in Schweden sehr darauf gedrungen worden, daher die armen Leute gemeiniglich, wie das dumme Vieh aufgewachsen sind. Summa, das Elend ist nicht zu beschreiben, und kan ein jeder verständiger aus dieser concisen Beschreibung schon weitere consequentien machen, wie es um diese armen Leute stehe. So hat auch der Herr Past. Kelch in seiner Liefländischen Chronic vieles erörtert und dargethan.

II. Von der Edirung des Ehstnischen neuen Testaments, davon ein Exemplar an Se HochEhrwürden hiebey gehet, können dieselbe einige Nachricht aus der teuffchen præfation haben.

Man hat Nachricht, daß schon vor 100 Jahren dis Werck schon aufm Tapet gewesen, und darüber deliberiret worden, allein das proverbium: quot capita, tot sensus, ist auch bey diesem Werck sehr kräftig gewesen, und hat solches gehindert, bis etwa 1706 im Herbst die von den Rußen vertriebene und in der Ehstnischen Sprache erfahrne Prediger, sich vereinigten, die von dem sel. Gener. Superintendent. Fischer beförderte versionem Esthonicam in manuscripto zu revidiren und zu corrigiren, da sie dann fast täglich vor- und nach mittag zusammen kamen, und in solcher Arbeit continuirten. Es geschah aber einmal, daß einer von den erfahrensten Predigern in der Ehstnischen Sprache wegreisen und aus Mangel des Heues für seine Pferde sich nach lande begeben wolte, da erbot sich ein gewisser Studiosus ihm Heu zu schaffen, verkaufte Speneri Glaubens Gerechtigkeit unter der Hand, weil er selbst pauvre war, und kaufte so viel Heu, daß der erwehnte Prediger in der Stadt bleiben und die Arbeit absolviren mußte. Da solche fertig, ertheilte der Herr Gouverneur mir eine recommendation an Ihro Königl. Majst. von Schweden, und ersuchte um einen Verlag des Ehstnischen neuen Testaments. Ich reisete, ohnerachtet man mich an ein gewissen Ort unter dem prætext, als wenn ich nach verdächtige oerter, etwa nach Halle zu reisen gesonnen, zu arretiren vorhabens war, zum König, und überreichte meine affaire in die Canzeley, die damals sich in Sachsen befand, erhielt aber nichts positives, wiewol Ihro Majst. nicht ungeneigt gewesen das Werck zu befördern, allein die Stunde war noch nicht da, und musten die, welche aus mancherlei unrecten Absichten dis Werck verhinderten, durch die Pest und

sonst erst hinweggerafft werden. Es hatte auch der Herr Vater des ihigen Königs in Schweden Carolus XI 400 thlr zu diesem Werck geschencket, weil die Herren Prediger dis Werck damals nicht absolvireten, indem sie, wie dis vor vielen Zeiten eine Hinderung gewesen, und einer es immer besser verstehen wollen als der andere, so, daß sie über ein Wort manchmal sind von einander gangen, so ist das Papier, so für ein Theil von dem Gelde angeschaffet worden, vermodert und das übrige Geld sonst distrahiret worden. Endl. nach der Pest, da das Land durch diese Seuche, wie auch durch Hunger und die noch um sich freßende Kriegsflamme in den miserabelsten Zustand gesezet worden, wurde wider aller Vermuten das Werck wieder reasumiret, ohnerachtet kein Vorschuß vorhanden, und dem Buchdrucker iniungiret wurde das Werck vorzunehmen. Dieser fing an, muste aber wegen Mangel der benöthigten Materialien zwischen aufhören. Es gingen aber einige Prediger ihm immer mit Rath und That an die Hand, und vrgirten es, bis es endlich, ob wol kümmerlich, wie das Papier und der Druck davon zeugen kan, zum Stande kam, und also dis neue Testament durch solche enge Wege zum erstenmal ans licht gekommen. Merckwürdig war auch, daß, da dis Werck kaum fertig, der einige Buchdrucker hier, der doch ein junger Mensch war, Todes verblichen, welches, wenn es kurz vorher passiret, eine Capitalhinderung diesem Werck abermal gewesen wäre.

Von denen angeführten miserablen Umständen rühret es auch her, daß ein Exemplar noch 1 thlr 3 gr., der Band aber 9 gr. also zusammen über $1\frac{1}{2}$ thlr leicht Geld zu stehen kommt, welches denen armen Bauren blut sauer wird zu zahlen, daher wol viele an sich halten müßen. So ist der Verlag auch so sehr klein, etwa von 400 Exemplarien. So viel kan ich zum Preise Gottes mit beyfügen, daß, da ich endlich eine Schule unter den Bauren zu wege gebracht, ich befinde, daß fähige Köpfe unter ihnen sind, welche in kurzer Zeit haben lesen lernen, und die biblischen Historien wohl gefaßet, allein es ist noch lauter schwach Werck, wie denn das gute immer einen geringen Anfang hat, und solte es zuerst auch nur als ein Senfkorn groß scheinen. Mit dieser Schule ging es also zu: 1.) war der Anfang von 3 oder 4 Kindern, der Rüsler, welcher Informator zugleich seyn muste, aber war liederlich, also, daß man ihm nach 2-en Jahren Abschied geben muste, da fügte sich 2.) daß man einen andern bekam, der eine wahre furcht Gottes vormals bezeiget hatte. Dieser war eben nach Narva gereiset, muste aber durch eine gewisse Hinderniß zurücke kommen, da ich dann ihn vocirte, welche vocation er auch willig annahm, ungeachtet viele ihm verüblen wollen, daß er von einem Artillerie Bedienten sich zum Rüsler und Schulmeister erniedriget hätte. Weil nun keine Gebäude vorhanden, so machten die Herren Vorsteher dazu einige Anstalt, konten aber kaum in $1\frac{1}{2}$ Jahren zum Zweck kommen,

weil die Eingepfarrten meistens wenig hand anlegen wolten. Ein nach seiner Erkänntniß christlicher Bauer gab aus seinem Walde so viel Balken, daß es unter Dach konte gebracht werden. Das übrige ließ ich selbst anführen. Den Winter darauf erstreckte sich die Zahl der Bauerkinder gegen 50 zu, dieses Jahr sind nur 40 gewesen. 3.) Gegen Martini kommen die Kinder her, und bleiben Tag und Nacht hier bis Ostern, da sie zur HausArbeit nach Haus gefordert werden. Die Eltern bringen ihnen wöchentlich ihren Unterhalt. Einige Bauren haben auch noch dazu die Arbeit am Hofe prästiret, und haben gerne den Nutzen in ihrer miserablen Deconomie versäumet, nur daß die Kinder zur Schule gehalten werden möchten.

Einige unter den alten Bauren bezeigen auch eine rechte Sorgfalt für ihre Seelen, daher sie auch noch wohl in ihrem Alter lesen lernen. Allein wie gehts? Will man ihnen ein Wort zum Besten reden, und sich ihrer annehmen, so läßet die Herrschaft ihre Rachgier gegen die armen aus. Doch Gott wird uns Weisheit und solchen armen Seelen Geduld geben. Doch gibts auch einige gute Herren, welche die ihrigen mit Ernst zur Schule halten.

So viel habe kürzlich Ew. HochEhrw. gehorsamst referiren wollen; ich weiß wohl, daß dieser mein Bericht gar kurz und insufficient ist, doch bin ich erbötig, dafern ein mehrers verlangt werden mögte, solches nach Möglichkeit zu communiciren. Wie wir nun am meisten der Fürbitte unseres Heylandes zu unserm und der armen Zuhörer Heil benöthiget, so wird es demselben nicht weniger gefallen, wenn wir Ew. HochEhrw. und alle um den Schaden Josephs bekümmerten Herzen um ihre Vorbitte ersuchen. Der allmächtige Gott helfe uns durch alle innerliche und äußerliche Hinderniße hindurch, und thue an unsern Seelen große Barmherzigkeit, in denen bevorstehenden Gerichten fest an seiner Liebe zu halten, und seine Hirten Sorge für uns und unsere arme Ehstnische Bauren zu gewarten. Womit Se HochEhrw. Gottes gnädigem Schutz ergebend nach dienstlichem Gruß an alle werthe membra der löblichen Societat de propaganda fide, verbleibe

Er. HochEhrwürden

dienstwilliger Diener

Heinrich Gutsclaff

Prediger zu Goldenbeck in der Wyc als einem Theil Ehstlandes.

Goldenbeck

1716. d. 17. April.

(Hauptbibliothek des Waisenhauses, C 35.)

30./IV. 1719 kirjutab Heinrich Gutsclaff Kullamaalt oma sõbrale stud. theol. Henry Milde'le Hallsesse.

Ta räägib „vaeste orjade“ õpetamisest Kullamaal. Tema on hakanud lapsi 1 korra asemel 3 rp. 4 korda õppusele kutsuma,

täiskasvanud noortsugu 3 korda. 2 esimest korda kestab õpetus 3 nädalat, kolmas kord 4 nädalat, kui tarvis, kutsub veel IV korraks.

Inimesed on hakanud vahet tegema „ue ning vanna õpetusse vahhel“. Uus õpetus on see, kui lapsed ja pere 10—13—15 nädalat õppusele võetakse ja kui õpetatakse katekismust seletusega ja arusaamisega. See viis olla juba häid tagajärgi annud.

Ka naised, kel juba lapsed, olla lugemise ära õppinud ja lapsed olla himukad lugema õppima. Tema (praegune) köster olla heaks abiks ja annab oma kogemuste põhjal tunnistust tõelikust ristiusust. Tal olla nüüd tarvis tublit inimest kabeli jaoks, sest et senine kaplaan s. o. köster-koolmeister mujale läheb. Õpetaja käib seal harilikult ainult 4 korda aastas. Vaheaegadel peab kaplaan katekiseerima ja pühapäeviti hinge-ehitavalt Jumala sõna ette kandma, enamasti ehk enam katekiseerival viisil (catechizando). Eesti keele võiks ta 1 aastaga kaunikesti ära õppida (ziemlich fertig erlernen). Ta palub sõpra kohast isikut kuulata ja siis Francke otsust pärida, kellele ta selle väikse asja pärast ei taha ilmaaegu kirjutada.

Puhta õpetuse eest sõdijate poolt vastuseismist tunda sai Rootsi valitsuseaja lõpul näit. ka endine Halle kasvandik Christian Gotthold Neuhausen, Riist pärit, kes 1699 Pädagogiumi astus ja seal 3 a. õppis; siis astus ta ülikooli Halles (2 a.). Tema Liivimaalt kirjutatud kirjust on 3 kirja Berliinis säilinud 1722. aastast (Kapsel 28).

Mayer'i algatuse põhjal antud kuningliku patendi alusel kimbutati, kirjutab ta, neid, kes õiget vagadust nõudsid ja eriti kes Halle ülikoolist tulid (*Academici Hallenses*). Neuhausen oli lubaduse annud, et tema kunagi koguduse hingehoiu kohusid oma peale ei võta, loobudes vaimulikust ametist, kuna ta abiellumise läbi keskpärase pantmõisa omale sai.

Kui aga 1710. a. katku ja sõja tagajärjel õpetajatest suur puudus tuli, lubas ta vastavate ettepanekute puhul ajutiselt õpetaja kohusid oma peale võtta, laskis ennast ordineerida ja Võnnu linnas introdutseerida (1711—1713). Kuna ta 2 aasta jooksul koguduses soovitud tagajärgi, nimelt „sõnakuulmist tõe“, ei näinud, läks ta Volmari koguduse peale, kelle õpetaja Michael Klembken 1704 vangi oli viidud. Ta mõtles siia jääda nii kauaks, kuni Klembken tagasi tuleb. Alles pärast Uusikaupungi rahulepingu sõlmimist võis õp. Klembken tagasi tulla. Üks osa kogudust ei tahtnud Neuhausen'i ära lasta, kes nüüd minna tahtis.

Mõnesuguste arupidamiste ja läbirääkimiste järele jõuti otsusele, et õp. Klembken teise koguduse peale (Wolfahrt) läheb ja ühtlasi praostiks saab, kuna Neuhausen Volmari jääb. Ta tahab selle summa, mis Volmari koht enam sisse annab, kui Klembke oma, temale juure maksta. Ühtlasi seab ta oma jäämise tingimiseks, et tal lootust peaks olema koguduses „tõeliku hinge-ehitust“ saavutada ja „sõnakuulmist tõele“. Nii jääb ta Volmari (1713—1735).

Kõike seda kirjeldab ta oma kirjades, tänab Halle professorid omal ajal saadud äratuse ja õpetuse eest ja palub temale saata Hallest 2 usuteaduse üliõpilast, „kes tõe sees käivad ja võimelised on ka teisi õpetama, kellel sedamööda puudus ei ole pühitsuse, ei ka korralduse andidest ja kes hea eluviisiga Kristuse õpetust kaunistavad“ (die in der Wahrheit wandeln und tüchtig sind auch andere zu lehren, als solche, denen es so an *donis sanctificantibus* als *administrantibus* nicht fehlet und die durch eine gute Conduite die Lehre Christi zieren).

Kui ta niisugused kandidaadid saab, võib ta vähehaaval tagasitõmbuda, kuna ühest kandidaadist tema järeltulija saab Volmaris (või Wolfahrt'is, kui Klembken peaks temast kauemini ametisse jääma ja pärast teda Volmari tagasi tulema), teine kandidaat võiks esmalt noortsugu õpetada, kuni ka tema vististi koha leiaks, kuna õpetajatest puudus on.

Ta saadab kummagile 20 riigitaalrit reisirahaks, ei saa tulijaid, jääb see raha noorele Heyder'ile, keda tema vaestelaste varjupaika tahaks paigutada, kes aga kaupmeheks tahab saada (Kaugershoff, d. 25 Julii st : v : 1722).

Temale saadeti 8./VII. 1723 2 kandidaati: Hövel ja Sprekelsen. Tobias Sprekelsen jäi esiteks Volmari, siis aga sai Roopa õpetajaks 1727—1765, kuna Hövel pärast Hargla koguduse õpetajaks oli, nagu sellest pärast jutt saab olema.

Neuhausen'ile oli pärastpoole suureks toeks Volmari mõisa proua v. Hallart, kes aitas rahvakoole asutada, muretses lastele ülespidamist ja koolmeistritele tasu, annetas lastele ja vanematele raamatuid jne.

Paol oli Põhjasõja ajal Pilistvere õpetaja (*Pillistferiensium apud Oberpalenses Pastor Exul*) Johan Daniel v. Berthold (1689—1710), kes 29./VI. 1707. a. Tallinnast pagulasena (*Pastor Exul*) kirjutas (Hauptbibliothek). Ta on 4 a. paol olnud. Ta tahab üht poega Halle saata. Sel üldisel lagunemise ajal on veel koht ilmas, nimelt Halle ülikool, kuhu Jumal oma pühad tööriistad

on ametisse seadnud. Ta ei saa oma pojale enam ühes anda kui 50 riigitaalrit.

Ta loodab, et Jumal tema poega maha ei jäta. Kui Jumal tema omale sulaseks on valinud, kes siin pärast tema kiriku ehitusele mõne kivikese peab juure lisama, siis valmistab ta teda ja teeb kõlbuliseks oma teenistuseks oma ettenägevust (providence) mööda.

Olgu tähendatud, et U. T.'i käsikirjalise tõlke revideerijate hulgas oli ka J. v. Berthold. Ta suri 1710 katku kätte.

Kihelkonnast Saaremaal (Pastorath Kilekon) kirjutab A. H. Francke'le 17. mail 1712 õp. David Johannes Rahr (*Pastor in Oeselia apud Kilekonnenses*)¹⁾. Sellest kirjast selgub, et Francke traktaadid ja kuuldused tema asutustest siin mõju avaldavad ja lapsi ka Saaremaalt Hallelse saadetakse ja saata soovitatakse²⁾. Kiri (Kapsel 28) käib järgmiselt:

HochwohlEhrwürdiger, Hochachtbarer und
Hochgelahrter Herr Professor
Insonders in Xpo HochgeLiebter Vater.

1) Ta oli Kihelkonnal õpetajaks 1710—1753, olles pärast ka konsistooriumi assessoriks.

2) Tobolskisse vangi viidud rootsi ohvitserid (tegevaim neist oli Curt Friedrich von Wreech) kirjutasid 20. juunil 1713 Tobolskist A. H. Francke'le. Nad jutustavad, et nad on arusaamisele oma senisest pimestatud seisukorrast jõudnud, kus nad oma ilmalikkuses julged olid Kristuse teene küllalduse suhtes, kuni Jumal Francke raamatute läbi neid pööras ja nad kahetsuse- ja patustpööramiseheitluse sattusid. Francke vastas 25./XI. 1713 ja võimaldas ja vahendas ka kirjavahetust Wreech'i abikaasaga, saatis ka rahalist toetust ja raamatuid peasjalikult Moskva õp. Roloff'i kaudu. Kapten Wreech asutas siin vaestelaste kooli rootsi vangide laste jaoks ja katsus õpetust Halle koolikorra järele korraldada; koolihoone põles aga maha, ja oli ikka abi tarvis. Pärast vangist vabanemist jäi ühendus Francke ja Hallega alles (v. Kapsel 29). Wreech andis 1725 välja raamatu sellekohase kirjeldusega möödasaadetud elust Siberis: „Wahrhafte und umständliche Historie von denen Schwedischen Gefangenen in Russland und Siberien . . .“, mille järele Cramer, m. t. II, lk. 181 jj. lugusid refereerib.

1720. 21/III kirjutab (v. Hauptbibliothek A 116, p. 161—163) Johann Friedrich Bähr A. H. Francke'le ladina keeles Ukrainast. Ta oli enne sojaväelane; A. H. Francke jutluste ja traktaatide mõjul astus ta sõjaväeteenistusest välja, et vagale elule anduda.

1724. 30/III kirjutab Demetri j Mirowicz Tobolskist A. H. Francke'le keda ta nimetab „oma armsamaks isaks“. Muu seas jutustab ta, et teda on seotuna Tumini kiriku viidud ja on löökidega tahetud sundida piltide ees põlvitama, ta olla aga elavale Jumalale Loojale au andnud ja mitte tummale kullale, hõbedale või puule (Kapsel 29).

Es sind jetzt bey nahe 14 Jahren, da ich des Herrn Professoris Tractätgen von der Wieder Geburth, so von einem bekehrten Juden in Riga Namens Vock bekommen, gelesen, und dadurch dermaßen erwecke worden, daß ich anfieng meine natürliche Blindheit zu erkennen, und darauff auch durch wahre ernstliche Buße die Erlösung von allen Finsternüßen und derselben Wercken in Xpo als unserm Gott zu suchen. Da nun durch des Herrn Professoris Tractätgen dermaßen gerühret worden, so habe jedesmahl eine grose Liebe zu alle, die Xpum kennen, und in specie zu des H. Professoris hochwerthe Persohn getragen; auch in meinen Studenten Jahren oft gewünschet nur einmahl den Herrn Professorem zusprechen. Weil es aber nicht Gottes Schickung gewesen, daß ich nach Halle kommen muste; So habe mich doch allemahl sehr gefreuet, wenn mir etwas von der Hällischen ungemaine Aufmunterung Zur Gottseeligkeit, als auch von den schönen Anstalten zur Aufferziehung der Jugend zu Ohren gekommen; daher auch viele, so viel als gekont, ihre Kinder nach Halle zu schicken gerahten. Und da nun vor dismahl auch den H. Majoren von Wettberg dahin vermocht, daß Er seinen einzigen Sohn, als welcher etwas mehr dann 2 Jahren unter meiner auffsicht gestanden nach Halle gesandt, als habe [nicht] allein es mir vor eine freude geachtet an den H. Prof. zu schreiben, sondern es ist auch mein höchliches Bitten, mein hochgeliebter H. Professor wolle die Liebe haben, und den jungen Herrn von Wettberg in ihrem wohlleingerichtetem Poedagogio aufnehmen; und Ihn in allen denen Wißenschafften, so da einem jungen von Adel anständiglich unterrichten laßen. Zu der Wahrn Gottseeligkeit hat Er eine Neigung, wie Er denn schon vieles erkennet, auch der Züchtigenden Gnade Gottes sich würcklich unterwirfft, und durch ihre schöne auffmunterungen in dem schon angefangenem guten zuzunehmen sich eine freude machen wird. Der hochgedachten Eltern Ihr verlangen ist, daß Er nebst anführung zur Pietät in Latinis und Mathematicis insonderheit möchte instruiert werden.

Da dann Ihr inniges Bitten ist, daß mein Hochgeliebter H. Professor wolle ein wachsame Auge auff Ihn haben und was Sie erkennen werden, das zu seines leiblichen als auch geistlichen Bestes gereichen möchte, möglichster maßen veranstalten.

Und weil wir des H. Professoris Tractätgen, so Er von dem Hällischen Poedagogio und den Unkosten, so da auffgehn, schon längst ausgegeben, nicht an diesem abgelegenen Orte habhafft werden können, als bitte gehorsamst, mein Hoch geliebter H. Professor wolle die Unkosten mit der nechsten Post specificiren, damit der H. Major seinen Sohn den jungen Wettberg bey gegenwärtigen conjuncturen mit genungsamem Wechseln zeitlich versehen könne.

Ich zweiffele desto weniger an meines hochgeliebten H. Professoris

willfährigkeit, jemehr ich versichert bin, daß des H. Professoris einzige Sorgen sey, aller Menschen Leibes als Seelen Heyl zu befördern.

Womit alsdann nach herzlichem Grus an allen freunden Gottes den H. Professorem nebst dero Ee liebste und sämtlichen Hochwerthen Angehörigen Gottes Liebe empfehle

Verharrende

Des HochwohlEhrwürdigen H. Professoris und
in Xpo hochgeliebten Vaters

Gehorsamer David Johannes Rahr
Pastor in Deselia apud Kilekonnenses.

Pastorat Kilekon
d. 17 Maij 1712.

P. S. Es ist auch des Sinnes mein H. Schwager der H. Capitain Rose daß Er seinen Sohn, welcher jeko in Danzig frequentiret nach Halle unter meines H. Professoris Auffsicht schicken wolle und ich daher, weil Er noch Zur Zeit in Literis keine sonderl. profectus hat, vernehmen solle, ob demselben am besten gerahnten were in dem Waisenhaus oder in dem Poedagogio zu frequentiren, und was für Unkosten gefordert werden? Und so baldt Er Nachricht hievon erhalten, so wolle Er alsofort die Anstalt machen, daß Er sich von Danzig nach Halle begeben sole.

Bitte dannenhero inständigst der liebe H. Professor geliebe mit ehesten von allen die Nachricht mir zu ertheilen, auff daß man sich zeitig noch in diesem Sommer dazu schicken könne.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung,
Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

Sama õpetaja (*Pastor apud Kihhelkonnenses*) kirjutab veel 29. mail 1716 (Kihhelkon auff der Insul Ösel). Ta palub ühe vaeselapse eest, kas teda vaestelaste varjupaika Hallesse paigutada võiks. Poisi onupoeg mõisarentnik Georg Henrich Lippe lubab tema eest aastas 40—50 riigitaalrit maksta lasta (Kapsel 28).

30./I. 1713 kirjutab juba eespool mainitud Johannes Christophorus Gutsclaff proua Mag. Salemannius'e poja pärast, keda palutakse vaestelaste varjupaika vastu võtta (Hauptbibliothek).

Halle kasvandiku Harju-Jaani õpetaja (1711—1742) ja pärastise Tallinna linna superdendi (1742—1764) Heinrich Christoph Wrede kirju on säilinud Berliinis (Kapslis 28 on 9 kirja ja 1 lisandus, 1717. aastast alates). Nende kirjade peasisuks on vaestelaste varjupaik ja kool Albu mõisas (Alp), mille asutas

parun ja maanõunik Nieroth a. 1717 (Halle asutuselt äratust ja eeskuju võttes), kuhu vaeseid lapsi vastu pidi võetama ja neile õpetust jagatama; asutuse ülespidamist pidid tema mõisad: Albu, Seidla, Kaalepi, Kukewere (Alp, Seydel, Kaulep, Kukkefer) võimaldama. Kuni Albus ehitati ja korda seati vastavad ruumid, peeti kooli Seidlas, 1719. a. algul viidi asutus üle Albu, kus saksa poeglapsi oli 21. Eesti lastele olid antud 1717 kooliruumid kiriku juures $\frac{1}{2}$ miili Albult, eesti poeglapsi oli sel ajal 28. Oli kavatsatud, et päris vaesedlapsed ei maksa midagi ja kõik on neil prii (ülespidamine, riided, kool); teised maksavad oma majandusliku seisukorra järele 10—30 riigitaalrit aastas.

Asutaja ise määrab direktori, kes siis asutust korraldab.

Direktori kohuseid pidi täitma Harju-Jaani õpetaja Wrede, kuigi asutus oli Madise kihelkonnas, kelle õpetaja aga sellest tööst suurt ei hoolivat (õp. Wrede kirja järele 19 veebr. 1719). Õp. Wrede püüab nüüd Hallest 2 vaga ja tublit informaatorit saada, kes oleks „tõelikud Kristuse järelkäijad ja niisugustena õpetaks lastele selles varjupaigas ristiisku ja ladinakeelt ja mis siia veel kuulub, umbes nii nagu Halle „Pädagogium'is“ seda tehakse, niisamuti rehkendust ja kirjutust“ (Kiri Tallinnast $\frac{2}{13}$ sept. 1717). Kuni tellitud isikud päralt jõuavad, palus Wrede üht sõpra Tallinnast informaatoriks, kes aga ära ütles, niisamuti ütles ära ka endise Pärnu ülikooli professor H. Palmroot.

15./XII. 1723 kirjutab Wrede, et ta kavatsseb tuleval kevaldel 2 poeglast Albu asutusest (aus denen Alpschen Anstalten) Halle ülikooli saata, üks neist on tema oma vend ja teine tema naisevend, mõlemad kavatssevad usuteadust õppida. Vahest võib neid tulevikus siinses asutuses tarvitada. Ta palub, et neid ka vabasõõgile võetaks, nagu Wrede ise Ao 1710 ja 1711 sellest osa oli saanud, mille eest ta veel praegu tänulik on.

Siinses asutusest rääkides ütleb ta, et saksa koolis olid kuni 100 poeglast, eesti koolis kuni 50 poeglast. See arv olla liiga suur olnud ja informaatored ei olla nende peale pandud lootusi täitnud, kuna nad halvasti õpetanud, liiategi veel usuõpetust, ja isegi kurikuulsa paavsti juhtmõtet: *si non caste, tamen caute* ei pidanud nad silmas.

Wrede ise elab aga 6 miili eemal ja saab ainult 4 nädala sees kord sinna sõita.

Nüüd saadeti Hallest inspektoriks Christoph Heinrich Helmershausen ja 3 armast informaatorit: Rünne, Brünner

ja Sabler¹⁾, kuna vanadest ainult Albrecht on jäänud, ka laste arv on ligi pool väiksem, aga nende hulgas leidub juba niisuguseid, „kes Jumalat südamest kardavad“ (welche Gott hertzlich fürchten), „kes päeva jooksul sagedasti Jumala ette palves ilmuvad pisaratega ja ärda püüdega Jumalale meelepäralisteks saada.“

13. juulil 1724 kirjutab Wrede, et seisukord varjupaigas on vilets, asepresident ei olla temaga rahul ja ei soovi teda enam direktoriks. Wrede seletab, et see tulla sellest, et tema paruni liiga kaugeulatusega plaanisid ei saa heaks kiita, nimelt asutada Albu mõisas usulevitamise kolleegium (collegium de propaganda fide), Araabia kolleegium (collegium Arabicum) tatarlaste pööramiseks Ufaas ja Tatarimaal, trükikoda, riidevabrik, villaketrus ja kõiksugu manufaktuurisid. Veel viimati olla ta siia saatnud tapetivalmistaja, kuna Wrede on katsunud neist ilmaaegsetest käsitöolistest jälle lahti saada.

Wrede ei tunne ennast süüdi olevat ja toob tõenduseks katkendeid hiljuti surnud inspektori Helmershausen'i päevaraamatust (diario), mille Helmershausen enne surma temale jätnud, öeldes, et ükski teine ei pea seda lugema. Neis esildatud katkendites jutustab Helmershausen, et Vice-Präsident pidas II ülestõusmise pühal konverentsi, enne Helmershausen'iga üksi ja siis kõigi kooliõpetajatega, ja teatas, et ta õp. Wrede'le direktoriameetit enam ei või jätta. Ta määrab Helmershausen'i asedirektoriks. Helmershausen ja Rünne on ehmunud sellest, mis parun Wrede'st räägib. 13. aprillil tuleb Wrede varjupaika, peab konverentsi ja annab seletust kõigi parunilt esildatud süüdistuste kohta.

Helmershausen veendub õpetaja Wrede ilmsüütauses ja arvab, et Vice-Präsident on liiga kaalumata toimetanud. 15. aprillil kirjutab ta Vice-Präsident'ile.

Rünne suri 10./V. 1724, Helmershausen varsti selle järele 7./VI. 1724.

Halle asutuse pearaamatukogus on veel väljavõte ühest 4. dets. 1727 Tallinnast saadetud kirjast . . . varjupaiga kohta (Extract de dato Reval den 4 Decembr. st. vet. 1727).

Siin öeldakse, et pärast Wrede't õieti direktori ei ole olnud, vaid Vice-Praesident on ise majandust juhatanud, kuna 3 „præceptor'i“ (kooliõpetajat) kooli on pidanud, kus umbes 40 last on, kuid kord on koolis halb, sest igaüks teeb mis ta tahab. Kuna

1) Georg Sabler, kes pärast oli 1725—1729 adjunkt Kadrinas ja siis 1729—1740 Haljala õpetaja.

nende kooliõpetajate aeg täis on ja nad vabastatakse, tuleb 3 uut tublit töömeest tuua. Kirjeldatakse direktori tarvilikke omadusi ja kohustusi. Tema all on küll valitseja, kuid ta peab ise ka kõiki majanduslisi asju tundma ja läbi vaatama ja kontrollima. Tal on sellep. ka talupoegadega tegemist ja ta peab eesti keelt täielikult oskama, kuna tema peale selle valvab ka eesti kooli järele. Talupoegadega ümberkäimise kohta seletatakse, et „kuna sinne maarahvas pärisorjuses viibib ja väga kangekaelne on, on tarvilik kõva ja vali kord“.

Direktor saab 25 riigitaalrit (à 80 kop. taaler) palka, vaba ülespidamise söögi, joogi ja korteri poolest enesele ja abikaasale, kui tal seda on.

Inspektor Helmershausen on Tallinnast saatnud Hallese kirjelduse oma reisi kohta Hallest Tallinna 11/22. juun. 1729 (Hauptbibliothek, D 111, p. 614—624). Siinsete olude kohta on ta ka varsti kirjelduse saatnud, kus ta seletab, et räägitakse saksa ja eesti keelt, muidu kuuldub ka vene keelt ja soome keelt. Eesti talupoeg laseb habet kasvada ja kannab pikka saksa talupojamoe järele tehtud kuube vööga ümber keha, kingi, mis varbaid, kanda ja jalatalla katavad. Mehed kannavad ümmargusi kübaraid.

Naised kannavad juukseid lahtiselt ja panevad pähe mütsi, kannavad ka lühikesi ja pikke riideid ilma vööta. Lapsed ja lastelapsed j. n. e. on kõik isanda „Erpo“ ehk orjad. „Talupoegade rahvus on harilikult väga metsik, aga kari tarvitusel töökas; sellepärast piitsutatakse neid sagedasti kuni veriseks, kuna arvatakse, et nad muidu kuidagi midagi head ei teeks“ (Die Nation der Bauren ist ordinair überaus wild, aber bey Zucht arbeitsam; daher sie denn oft biss aufs Blut gepeitschet werden, weil man dafür hält, dass sie sonst durchaus kein guth thun würden¹⁾).

Keegi teine kirjeldab reisi Hallest Lüüneburki, sealt Lüübekki, sealt Pärnu ja maad mööda Tallinna, kus Hirschhausen ja Gutsloff tulijaid lahkesti vastu võtsid ja korteritesse paigutasid. Kirjutaja saab korteri kaupmehe lese Lanthingin'i juure, kelle pojaga esimesest abielust, nimelt Wüstringhausen'iga ta Halles tuttav olnud. See lesk on rikas häist tegudest ja Helmershausen

1) Niisugune oli nähtavasti informatsioon, mis väljamaalt tulijale talupoegade orjastamise kohta anti, mis teda näis võõrastavat. Kui pietistid aga siin kauemini elasid ja rahvaga ise ligemalt kokku puutusid, muutus nende vaade selles suhtes teistsuguseks, nagu meie seda Hinrich Gutsloff'i, Hövel'i ja teiste juures näeme.

peatub tema korteris, kui ta Tallinna tuleb. Pärast jumalateenistust pühapäeval 5—6 peab Gutsloff hingeheitustundi (Erbauung) heade sõpradega.

Üks osa seltsilisi läheb Albu mõisa, kirjutaja ühes H. Lichtenstein'iga Tartu, kus neid õp. Wildberg armsalt vastu võttis.

Tartu on tema meelest Jeruusalemma hävituse kujutis; ka siin kasvavad ohakad ja umbrohi ja kirikuhakid pesitavad siin. Kuid tartlased ei jäta oma kõrkust maha!

„Die aus der Gefangenschafft revertirte Israeliten liessen ab von ihrer Abgötterei; aber die Dörpster nicht von ihrem Hochmuth, ob sie gleich durch die russische Gefangenschafft dermassen gezüchtigt worden, dass mancher nicht das Brot hat“. Lõpuks teatab ta veel, et ka tema raamatukast Lüübekist Tallinna kaudu õnnelikult pärale on jõudnud.

(Hauptbibliothek, D 111 p. 1321—1324).

Rootsi sõjaväes teeniv v. Kursell Liivimaalt kirjutab A. H. Francke'le Berliinist 4 kirja 1719—1720 (Kapsel 29), milledes jutt on peaasjalikult informaatoritest, muu seas palub ta oma sõbrale v. Ram'ile Liivimaal kohast informaatorit.

Tartu Jaani kiriku ülemõpetaja Jacobus Wildberg (1718—1728) kirjutab Tartust (Dörpt) 12./I. 1720.

Jumal on temale Tartus õige laastatud viinamäe kätte juhatanud. Temal on mitmete juures edu olnud, kuigi saadan oma käsilastega vastu paneb. Ta on Rostokist 2 vaga kandidaati (Wollin ja Sutor¹⁾) kutsunud. Kuid on veel vaba kohti, nii et mõne õpetaja käes on 2—3 kogudust. Peale selle soovivad mitmed informaatorisid (nii maanõunik v. Wrangel, majoor v. Roskül, kapten v. Krüdener). Sel puhul võivat siis ka informaatorid siinse väga kerge (!) eesti keele ära õppida (bey welcher information dieselbe die hiesige sehr leichte unteutsche Sprache erlernen . . .). Palk on 25 tukatit ehk 66 riigitaalr. 26 kr., peale selle igale isikule reisikuludeks 40 taalr. Riias või Tallinnas muretsetakse neile päralejõudmisel korter ja kohalesõidu võimalus. Wildberg palub professorit vagad ja tublid isikud saata, oleks hea, kui nad ka natukenegi muusikat tunneks. Õpetatavad lapsed on veel väikesed peale Wrangeli vanema poja, kes umbes 12 aastane on.

1) Arvatavasti on mõeldud Heinrich Wollin, kes oli 1718—1731 Antsla õpetaja, ja Albert (rp. Albrecht) Sutor, kes oli 1719—1758 Kambja õpetaja ja ühtlasi 1728—1758 Võrumaa praost.

1./VIII. 1720 kirjutab Christian Haumann Riiast, olles teel Moskva. Ta olla tahtnud Pihkva kaudu sõita, aga kõik ütle- vat, sealt kaudu ei peaks ta sõitma, liiategi et ta vene keelt ei oska, ta notitakse maha („ich würde massacrirt“).

„Jumal elab veel, ta on mind käe kõrvale võtnud ja minu isamaast välja viinud, ma pean käest kõvasti kinni ja ei lase tad lahti . . . “ (Gott lebet noch, er hat mich bey der Hand genommen und aus meinem Vaterlande geführet, ich halte mich an der Hand veste, und laße Sie nicht fahren . . .).

Ta sõitis ikkagi Peterburi kaudu, kus ta 4 nädalat tarvilist arvu reisiseltsilisi pidi ootama. Riiast kirjutab ta veel, et „super- dent Brüning“ on teda lahkesti vastu võtnud ja saadab Franckele lugupidamise tervitusi („laßet seine Empfehlung an Sie machen“, — kapslis 28 on 5 kirja). Nagu kirjast 31./V. 1720, mis ta Erfurtist kirjutab näha, oli ta Moskva kutsutud Saksa kiriku juures oleva kooli rektoriks (Hauptbibliothek). Moskvast teatab Haumann Hallese, et selles koolis, kuhu ka lapsi muist rahvus- test võetakse, õpivad 80 last; 12 neist olla tema juures kodus, nende hulgas 2 kasaka-last (atamani poeg ja sugulane), kes taha- vad saksa ja ladina keelt õppida (Callenbergi juures, m. t. 1722 a. kohta). Temale on töös suureks kinnituseks teadmine, et ta ei teeni inimesi vaid Issandat Jeesust (2./VI. 1722, Hauptbibliothek). 10./III. 1724 kaebab ta, et temalt laulmist nõutavat, mida ta enne pole teadnud ja palub, et Francke selles asjas kirjutaks õp. Reichmuth'ile¹⁾. Kuid 16./III. 1724 palub ta, et ärgu kirju- tagu, sest et asi on juba selgunud. 28./X. 1726 kirjutab ta Riiast, et ta olla kavatsenud Moskvast Persiasse sõita, aga Jumal on teda Liivimaale juhtinud: kindral Bohn on teda oma jutlustajaks kutsunud (Hauptbibliothek, Extract aus Haumanns Brief . . . C 122).

Christian Haumann oli 1729—1734 Riia Jakobi koguduse ülemõpetaja.

Georg Ernst Heling sõitis Haumann'iga Venemaale, ta kirjutab Moskvast (Mosco) 2 kirja 1721—1724 (Kapsel 28). Ta on informaatoriks Moskva sõitnud. Et kindlat kontrakti ei ole tehtud, tõuseb palga suuruse kohta varsti arusaamatus (kas 70—80 riigitaalrit või 50—60 riigitaalrit).

1) Joh. Reichmuth oli Moskva Peetri-Pauluse kiriku diaakon 1720—1721 ja siis õpetaja 1721—1739. Tema on ka Hallese kirjutanud: Berliinis (Kap- sel 28) on tema kirjust säilinud 4 kirja (1702—1730).

„Kui õpetaja Roloffs mind hea nõuga ei toetaks, peaksin ära kärvama“ (Wenn der Pastor Roloffs mit gutem Rath mich nicht versehen solte, so müste crepiren). Ta peab kodakondsetega igapäev palvetundi ja perega iga päev katekisatsiooni. 1. märtsil 1724 teatab ta, et on Müller'i rauatehase (auf Müller's Eysenwercken) õpetajaks kutsutud ja ordineeritud, ja nüüd tõeliselt ka ametis“ (auch ietzt würcklich im Ampte).

Umbes 5 a. järele kutsuti ta Riiga kooli subrektoriks ja varajutlustajaks kirikus sealse õp. Loder'i¹⁾ algatusel.

Pärast on ta ka eelmise Christian Haumann'i järeltulija Jakobi kiriku ülemõpetaja ametis (1734—1738). Riiga kutsumisest ja sealsest elukorrast kirjutab ta kirjas 21./VII. 1735 prof. Callenberg'ile. Ta seletab siin muu seas, et ta heameelega on lugenud Juudi instituudi aruandeid. Ta palub ka edaspidi neid aruandeid saata ja peale selle veel mõned raamatud (kirjad) juutide pööramiseks, kellede arv siin olla umbes saja ümber.

Tänuühiks endise juhatus eest araabia keele õppimisel saadab ta 2 persia või araabia raha ja mõned tundmata tähtedega kirjutised, palub, et talle juhtuval korral teatataks rahade pealkirjad.

17./VII. 1736 saadab ta prof. Callenberg'ile kirja Weyer'i kaudu, kes Halle akadeemiasse läheb. Mainib, et ta noorema üliõpilase Manitius'ega sagedasti on kokku saanud omas majas.

Ta saadab *Institutum judaicum*'ile 4 riigitaalrit kellegilt õuekohtu assessorilt (Hauptbibliothek)²⁾.

Riia lütseeumi konrektoriks oli Joh. Schrod't (Hessimaalt Frankenau'st), kes oli olnud Halle Pädagogiumi informatoriks 1723—29³⁾.

Francke asutuse pearaamatukogu käsikirjadekogus on Narva õpetaja Kasper Matthias Rodde (1720—1743) kirjade väljavõtteid, kes Venemaal oli vangis olnud ja siis seal ümber reisinud, olles kindral Weide koduõpetajaks. 27./IX. 1720 on Rodde D. Antonius'ele kirjutanud (Hauptbibliothek, D 111, p. 382).

1) Riia Jakobi kiriku diaakon Johan Loder 1728—1771 ja lütseeumi rektor. Ta oli ka Halles õppinud. Esiteks oli ta kindral v. Campenhausen'i juures olnud koduõpetaks pärast Mickwitz'i. Herrnhuutlaste tulekul etendas ta suurt osa, nagu pärast näeme. Pärastisest ajast on Herrnhutis suur hulk tema kirju ja G. A. Francke kirju temale säilinud (1742—1750).

2) Leedumaalt kirjutab 27./VI 1731 Greg. Biermann, kes leedulaste kohta järsu otsuse teeb kõlblises ja usulises suhtes (Kapsel 28).

3) Herrnhuti arhiivis on säilinud õp. Schrod't'i kirja väljavõte 31/X. 1736 (Riiast).

Ta teatab siin, et teatud Narva ja Pihkva piiskopp, endine Kiievi professor, on õpetatud mees ja tõe eest võitleja¹⁾. Ta käsitleb avalikult õigeksmõistmise õpetust ja on ebausust vastane. Ta kutsub Kiievist osavaid jutlustajaid rahvale, et inimestele silmi avada, mis vanadele pappidele ei meeldi, kuid keisrinna peab sellest piiskopist lugu. Ta on ka meie raamatuid omale tellinud ja Rodde on tähelepanu sellele juhtinud, missuguseid ladinakeelseid raamatuid talle edaspidi tuleks „kätte mängida“ (in die Hände spielen), et teda suuremale tõetundmisele juhatada ja selles kinnitada.

Edasi teatab Rodde, et keisrinna on kindralsuperdend Bruining'ile Riias ülesandeks teinud üles tähendada, milles meie ja greeka kirik lahku lähevad ja mis neil ühist on. Rodde palub, et Jumal teeks keisrinna tööriistaks Jumala au levitamiseks sel suurel maal²⁾.

29./VI. 1725 (Hauptbibliothek, A 114) on õpetaja Rodde jälle Narvast kirjutanud. Ta saadab venekeelse traktaadi tõlke jätku ristimise kohta; selles traktaadis tehakse vahet oluliste ja välispidiste tseremooniade vahel, milliseid viimaseid võivat muuta. Aja-jooksul võiksid sel teel, arvab Rodde, lahtised toed ise kõrvale jääda. Rodde saadab ka leinakõne, mille kõnesolev piiskopp keisri matuse puhul pidanud, ja ütleb, et Jumal lasta palju head teha tõe levitamiseks. Ta palub 100 eksemplari saata sellest väiksest vene traktaadist, mis Halles trükiti, ühtlasi palub ta saata mõningaid eksemplare araabiakeelseid Uusi testamente, mis Inglismaal trükiti.

1) Novgorodi peapiiskopp Theophanes on õp. Rodde sõber olnud C. H. Busch, Ergänzungen . . . I, lk. 63).

2) Vierorth'i teatel on Bruiningk talle Riias 1721 kirja näidanud, mille Peterburi Aleksandro-Nevsky kloostri arkimandriit Theodosius talle selles asjas Peeter I ülesandel oli kirjutanud, nimetades kindralsuperdenti „vennaks“.

Peterburist teatatakse 25./I. 1721 (ibid. p. 437 jj.), et keisrinna vaimulikes ja kõlblistes asjus parandusi kavatses (ka VI käsu üleastumise kõlvatuste suhtes) Kiievi vaimulikkude abil (keda vanad venelased väärusulisteks peavad). Tähtsam neist on Theophanus Procopovitz, „ein recht lieber, artiger Mann in Umgang, bey dem ich schon 3 mal meine Aufwartung gemacht habe.“ Temal olla pea kõik meie kiriku ladinakeelsed teosed olemas. Kloostrites kavatsetakse suuri reformisid, kloostrites tuleb kõiki alt 50 aasta „ilmalikku-deks“ pidada, kes igal ajal võivad välja astuda ja ka abielluda. 26./II. 1722 kirjutab Moskvast Anastasius Michaelis Nausius Macedo A. H. Francke'le sõbraliku ladinakeelse kirja, mille Francke 21. mail kätte sai ja samal päeval vastuse kirjutas. (Hauptbibliothek, A 116, p. 183—185).

7./II. 1741 kirjutab Rodde inspektor Grischow'ile (Hauptbibliothek K. 29). Ta annab teateid mõne Hallest tulnud õpetaja kohta Venemaal. Õpetaja Weise on arvatavasti Astrahanist juba lahkunud¹⁾. Edasi teatab ta, et Irkutskist on Koenigshaven'ilt²⁾ kiri tulnud, milles see teatab, et tema ettepanekul asekuuberni Lange (sakslane) ühes sealse arkiereiga (ukrainlane) kavatsevad seminari asutada, kus vene ja pöördunud tatarlaste lapsed õpetust saaks vene keeles ja muis teadmistes; noorus peaks seal ka võima mongoli, tunguusi ja hiina keelt õppida, et nad pärast võiksid nende rahvaste keskel tegevad olla. Koenigshaven olla selleks kava Halle varjupaiga eeskujul kokku seadnud. Tahetakse asutada saeveskeid ja kõiksugu tehaseid, et neist saadavad tulud seminari ülespidamist võimaldaks. Koenigshaven hüüab: „Missugust suurepärast lõikust võiks saada paganate keskel, kui lubataks, et meiesugusel vabad käed oleks. See liik paganaid, keda nimetatakse Bratsky ehk Buratu, on loomu poolest head, ausad ja kained inimesed ja on nagu vaha, neist võib teha, mida tahad, nad võtavad kõik vastu.“

Edasi teatab Koenigshaven, et kõik arabiakeelsed (eksemplariid) asjad on reisul („Tomsky, Tara, Tumeen und Tobolsky“) Buhaara tatarlaste poolt suure isuga ära võetud.

Callenberg (m. t.) teatab (Gutslaffi kirja põhjal) 1720. a. kohta, et Tallinna raekogu pakkus stud. Gernet'ile, kes siit-saadik eduga eraviisil õpetas, ajutist kohta gümnaasiumis. Gernet vastas, et ta valmis on oma kodulinna teenima, kui teda Sümboliliste kirjade vandestamise kohustusest vabastataks, sest et see tema südametunnistusele raskust teeb, ja talle ka lubataks

1) Vist on mõeldud õp. Georg Friedrich Weise, kes Jekaterinburgis õp. oli kuni 1735 ja siis Astrahanis kuni 1740. Õp. G. F. Weise on Peterburist, Jekaterinburist, Astrahanist j. m. 1730 jj. 44 säilinud kirja ja 9 lisandust (ühes ühe trükitud lehega a. 1732 samojeedidest) Hallsesse saatnud (Kapsel 28). Ta on reisinud laial Venemaal „idasse ja põhjasse, lõunasse ja läänesse“. Viimaks kutsuti ta tagasi varjupaiga inspektoriks. Tagasisõidul kirjutab ta Tallinnast 17./V. 1742 ja jutustab, et õp. Vierorth teda vastu on võtnud oma juures ja ühes võtnud ühisele koosolekule. Keegi maanõunik olla talt küsinud, kas ta ei tahaks eesti keelt õppida ja siia jääda. Kirjutaja ei soovi Tallinnasse jääda. Päeval enne kirja kirjutamist on uus linna superdent (eespoolmainitud) praost Wrede oma esijutluse pidanud, mis kirjutajale on hästi meeldinud. 30./VI. 1742 kirjutab Weise juba Riist.

2) Anton Heinrich Königshaven oli 1750—1765 Pilstvere õpetajaks.

noorust õpetada kergemate meetodite järele. Esiteks lubati talle seda, pärast aga keelduti õpetajate pealekäimisel seda lubamast, ja kõik läks siis tühja.

See Gernet, kellest siin jutt on, on arvatavasti Joh. Friedrich Gernet, kes sai Vigala õpetajaks ja keda vabastati vande kohustusest Sümboliliste kirjade peale Eestimaa konsistoriumi otsuse põhjal 22-st septembrist 1721, nagu G. Carlblom (Entwurf zur Kirchen- und Religionsgeschichte Estlands) sellest räägib (lk. 18).

Stud. theol. Eberhard Gutsloff (Kullamaa õpetaja vend)¹⁾ kirjutab 11./II. 1720 Tallinnast A. H. Francke'le Tallinna kaupmehe Arnold Dähn'i nimel, kes 2 a. eest oma poja Hallesse saatis, kuid poega ähvardab seal nüüd väljaheitmine. Isa palub, et kas ei oleks parem, kui ta lubaks poega Jeena minna õigusteadust õppima, nagu poeg seda ise soovib. Edasi avaldab E. Gutsloff soovi, et paljud üliõpilased Halles end laseks „õigeteks Jumala tööriistadeks“ valmistada, neid oleks ka sel maal tarvis ja eriti eraõpetuse andjateks (Privat Conditionen) nagu ta sellest juba H. Milde'le on kirjutanud.

Albu ja Peterburi armsate sõpradega on Gutsloff alalises kirjavahetuses (Hauptbibliothek).

21. juunil (2. juulil uue kalendri järele) 1722 kirjutab E. Gutsloff Tallinnast krahv Heinrich Reuss'ile (Hauptbibliothek).

Ta mainib siin, et Jumal on „Eesti raamatu“ trüki (den Druck des Esthnischen Buches) korda minna lasknud, nii et 3 kuu järele jõuab terve teos Hallest päralt.

Ta kirjeldab pikalt oma reisi Lüübekist Tallinna, ta on õppinud „igasugustes oludes jättuma vaid Jumala kindlale juhtivusele“ (bey allen Umständen der sicheren Führung Gottes allein mich zu überlaßen).

Ta teatab siis ka, kuhu reisiseltsilised läksid: Helmershausen Albu varjupaiga inspektoriks, Rünne (Halberstadti maakonnast), Sabler (Ungarist — Topschaust) ja Brünner (Magdeburgi maakonnast) Albu kooliõpetajateks (Præceptores). Clare²⁾ läks Tartu kodukooliõpetajaks „major von Coskiel'i“

1) Eesti Pühavaimu koguduse õpetaja Eberhard Gutsloff'i (1700—1724) poeg, pärastine adjunkt isa juures (1723—1724), siis sama koguduse diaakon 1726—1733, siis Oleviste koguduse diaakon 1733—1738, siis Kuresaare linna ülemõpetaja 1738—1747 ja ühtlasi Saaremaa superdent.

2) Vist Joh. Christoph Clare, kes 1723—1743 oli Otepää õpetajaks.

juure, stud. jur. Ludwig läks ka „konditsioonile“ (in Condition) Tartu maakonda, stud. jur. Hertwich (Frankenist) Peterburki konditsioonile oma sugulase juure (bei seinem Vetter), Geister (Erfurtist) ka konditsioonile, Hesse (Stollbergi maakonnast) Keilasse konditsioonile ühe kirikuõpetaja juure.

20./V. 1723 kirjutab E. Gutsloff Tallinnast jälle ja soovitab stuudiumiks Halles üliõpilast Levanus't Soomemaalt, kes Liivimaal mõni aasta on konditsioonil olnud¹⁾.

Ühtlasi teatab ta, et ta on raelt kutse saanud oma vana isa, Eesti koguduse õpetaja juures adjunktiks hakata. Ordinatsioon pidada kohe pärast nelipühi olema.

Callenberg'i teatel (m. t. ad a. 1722) ordineeriti E. Gutsloff 19./VI. 1722. 21./VII. 1723 kirjutab ta juba adjunktina Eesti koguduse juures Tallinnas.

Räägib esmalt Jumala armu juhtivustest, toob näiteid, nii ühest naisterahvast, kes heameelega luges Francke postilli ja teisi häid raamatuid, aga päris armu-läbimurdele ta ikka ei jõudnud, sest ta kartis, et talle pilkenimi antakse, kuni surmavoodil selgeks sai, et ei pea pöördumist edasi lükkama.

Siis jutustab ta oma konsistooriumi-eksamist ja ordinatsioonist, nimelt et raekogu temalt „Revers'i“ nõudnud selle kohta, et ta *propria auctoritate* ei võta üldisele tarvitusele „Eesti käsiraamatut“ (das Estnische Handbuch), mis Saksamaal trükiti, siis ka selle kohta, et ta teatud asjus jätab Eesti koguduse diaakonile eesõiguse. Superdendi ja õpetajatega oli erutavaid läbirääkimisi, muu seas küsiti tema käest, kas tema vannet Sümboliliste kirjade peale annab, nagu see viisiks on. Ta vastab: ta annab vande nagu see kirikuseaduses on ette nähtud (seal oli jutt ainult Augsburgi usutunnistusest, kuna harilikus vande-formulis ka teisi sümbolilisi kirju nimetati. Viimaks pidi ta ikkagi järele andma ja tal oli pärast tunne, et oleks parem olnud, et ta oleks kohe revers'i andnud.

Ta teatab ka, et ta isa on linna-konsistooriumile saatnud „deduktsiooni“ uue „Eesti raamatu“ kasulikkuse kohta. Õpetajakond tahab selle peale vastata ja raekogu siis otsustada.

1) 26/27 märtsil 1721 kirjutab Alexander Wilhelm Ramsai (endine ratsaväe obrist) Loefkoski'lt [vastust palub ta saata Porvoosse (Borgo)] kiriku ehitusele abi paludes (Kapsel 29).

1722 kirjeldab reisi Soomemaale Reuter, kes informaatore oli Lilienthalis kindral Armfeld'i juures. (Hauptbibliothek, D 90, p. 1256—1264).

Uus raamat saavat palju kaasa mõjuma paremale koolitamisele. Provintsiaal-konsistorium on ta vastu võtnud ja ta on maal tarvitusele võetud.

Ta teatab ka rõõmustavast sündmusest, mis siin maal veel uudiseks on: kapten Derfeldt'i lesk, sündinud baroness Baranoff, on oma testamendis jätnud kirjutaja venna Kullamaa kihelkonnas vaestele lastele ja koolidele (für arme Kinder und Schulanstalten) 5000 rubla ja on Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsloffi disponendiks määranud ja siinse ülemmaakohtu testamendi täidesaatjaks (Hauptbibliothek, D 57, p. 845).

22./VII. 1723 saadab E. Gutsloff krahv Reuss'ile sõnumeid siinsetest sündmustest. Ta saadab kirja 2 nooremehe kaudu, kes siinsest gümnaasiumist lähevad Hallese õigusteadust õppima (Hauptbibliothek, D 57, p. 865 j.).

Kirjas 6./I. 1724 seletab ta krahvi surma puhul, et ta temale sõnumeid ja teateid saatis siinsetest sündmustest. Selleks olla ta ka tartupoolsete Jumalat otsijate hingedega, eriti õpetajate ja üliõpilastega kirjavahetuses olnud. Ta küsib, kes nüüd selles suhtes kadunu tööd jätkab.

„Eesti raamatu“ suhtes on superdent Husen ja teised linna õpetajad opositsioonis, raekogus jällegi on arvamised lahku läinud.

Callenberg'i juures (m. t.) leiame 1723. a. kohta teate, et studiosus, kes linna superdendi juures majas oli, rääkis eesti koguduse ees väga halvakspanevalt mainitud „Eesti raamatust“, mis Halles trükiti. Provintsiaal-konsistorium võttis kandidaadi vastutusele; et ta ennast vabandas, lõppes asi ainult manitsusega.

30./IV. 1724 kirjutab E. Gutsloff Tallinnast paludes kandidaati konditsioonile rootsi paruni ja laagmani v. Franck'i juure, kes lubavat kandidaadile, kui ta tubli on, Upsala professori või õuejutlustaja koha muretseda. Ka veel paljud teised vagad kandidaadid võiksid Rootsis kohta saada.

E. Gutsloff mainib selles kirjas ka Mickwitz'i¹⁾, kes 1 nädala eest olla siia jõudnud, kes olla Jumalalt puhastatud hingekannatuste ja ihu kiduruse läbi, kellega E. Gutsloff on Kristuse armastuses osadusse astunud. Mickwitz on siitsaadik 2 jutlust pidanud, mis on inimesi tabanud (vorm Kopff gestoßen), vaatamata sellele, et ta hää on nõrk ja ta silma ei paista välispidiste maailma andide poolest.

1) Christoph Friedrich Mickwitz oli Tallinna doomkiriku ülemõpetaja 1724—1748.

24./VI. 1724 kirjutab ta oma sugulase Carl Friederich Netz'i pärast, kes mõtleb Halles edasi õppida, enne tuleb tal veel ennast ladina keeles täiendada („privatissime . . . von einem guten Stubengesellen“). Ainult Jumala arm võib teda tubliks tööriistaks valmistada. Ta on loomu poolest äge ja äkiline, õigus-teadust õppides võiks ta seda kurjasti tarvitada oma enese (hinge) kahjuks. E. Gutsloff saadab ühtlasi endiste, krahv Reuss'ile antud sõnumite jätku.

Mickwitz'ist räägib ta, et ta heameelega ei tahaks „ülem-õpetaja“ nime, kuid sallib kannatlikult seda nimetust, kui seda tarvitatakse.

Tseremooniad ja mõned muud siinse kirikukorra olud on talle vastumeelsed, aga ta õpib end kannatlikult paenutama ja kohanema („schmiegen und biegen“). Gutsloff ja Mickwitz julgustavad üksteist vastastikku vaid peasju silmas pidama ja ligimest parandusele aitama, muis asjus aga pime ja kurt olema, et midagi ei saaks.

Mickwitz'ile ei meeldivat ka maksud (aktsidentsid) mitmesuguste ametitalituste pealt (eestpalvete, tänupalvete j. n. e. eest), kuid lese armu-aastal peab ta sellest tahtmata kinni pidama. Kirjas 12./V. 1725 A. H. Francke'le hindab E. Gutsloff doomkiriku ülemõpetaja (ja maakoguduste ülema vaimuliku) Mickwitz'i tööd pietismi seisukohalt kõrgelt võrreldes Toompea usulisi korraldusi linna vaimulikkude omadega. Ta lausub selles suhtes:

„In der Stadt Reval grassiren Gottes heimliche und doch offenbare Gerichte, aufm Duhmberg regieret Gott in Gnade und barmherzigkeit als aufm berg Zion. Die künftige Zeit wird uns ein mehres aufschließen und Gottes finger offenbahren“ (Hauptbibliothek).

14. juulil 1727 kirjutab sama E. Gutsloff Tallinnast Frey-linghausen'ile A. H. Francke surma puhul jutustades, kuidas nemad Tallinnas Mickwitz'iga A. H. Francke surma mälestust on pühitsenud („Die freudenreiche und mit einem herrl. Sieg gehaltene Himmelfarth unsers in Gott lieb gewesenen Vaters . . .“), ja teatab, mida nad palvetunnil esmaspäeva õhtul ja piiblitunnil (collegio biblico) järgneval neljapäeval on rääkinud sel puhul (Hauptbibliothek, Extract . . .).

1735 21./IX. kirjutab E. Gutsloff Tallinnast (Hauptbibliothek, K. 23 p. 185) oma sõbrale Jean Henry Callenberg'ile (Professeur en Philosophie). Ta räägib oma vekslit inspektor Grischov'ile ja küsib, kas teatud „opus historicum“, mis ta omal ajal õndsas

Francke majas näinud, välja on antud. Ühtlasi palub ta saata mõningaid traktaatisid juutidele nende keeles, sest et siin käib n. n. pöördunud juute (conversi Judaei), kes aga väga vajavat veel uut pöördumist.

Eberhard Gutsclaff oli ühes Mickwitz'iga ka huvitatud misjonitööst Indias, nagu sellest tunnistust annab tema kiri misjonär Pressier'le Trankebaris¹⁾. Ta paneb oma kirjale 2 kuldtukatit juure ja palub neid kahele Malabari lastele armastuse ja osaduse märgiks Jeesuses Kristuses anda. Siin kirjas mainitakse ka, et läinud aastal ülemõpetaja Mickwitz'i kaudu sealsele misjonärile Waltherile on saadetud Tallinnas korjatud 300 taalrit sealse misjonitöö heaks²⁾.

Superdendina Saaremaal oli E. Gutsleff herrnhuutlaste poolehoidja, kaitsja ja nende pärast kannataja.

Albert Anton Vierorth, pärastine Tallinna doomkiriku diaakon (1726—1743) kirjutab A. H. Franckele Peterburist 26./XII. 1721 olles kindral Hallart'i koduõpetajaks.

Ta jutustab, et tema juure tuli Ufaa provintsist tatarlane nimega Beckböff, et abi saada oma asja harutusel Justiitskolleegiumis (kuhu keisrinna oli ka saksa liikmeid määranud). Sel puhul kaldub jutt tatarlasega ka usulisele alale, ja Vierorth räägib talle pärastpoole sagedasti Kristusest. Tatarlane palub omale araabiakeelset piiblit ja kutsub viimaks Vierorthi tatarlaste külladesse (seal olla 60.000 perekonda), küll tema eest seal hoolt kantavat. Vierorth räägib sellest asepresident Nieroth'ile, kes Londonist 50 eksemplari Uusi testamente tellib (seal pidi trükitava 8000 eks.), et neid tatarlaste keskele saata. (Hauptbibliothek, D 90, p. 750—761).

Teisel kohal (v. Nachrichten aus der Brüder-Gemeine 1845, lk. 110 jj.) jutustab ta oma reisi Liivimaale 1721 ja sealt Peterburki, mainib, et ainukeseks õigemeelseks õpetajaks Lätimaal peetavat õp. Neuhausen'i, Tartumaal olla niisugusteks Wildberg, Suter, Wollin, Narvas Rodde. Peterburis nimetati talle hallelastena õp. Nazzius, kantor Weber, kand. Herbers. Ta otsib nendega kohe tutvust ja 14 päeva hiljem Pihkva arkipiiskopi Theophanes Prokopowitsh'iga, kellele A. H. Francke tervituseks oli 2 raamatut ühes saatnud.

1) v. „Dorpater Zeitschrift für Theologie u. Kirche“, XI köide (1869), lk. 443—445.

2) Herrnhuti arhiivis on tema kirjust Hallese veel säilinud kirjad 29/XI. 1736 ja aprillist 1737.

25./II. 1724 kirjutab Vierorth Peterburist A. H. Francke'le oma läbikäimisest peapiiskopiga; ta on tema juures ka külas käinud, söögi ajal laulsid peapiiskopi lauljad vaimulikke laule; räägiti muu seas ka koolidest ja nende korraldusest, peapiiskopp ütles, et ta korraldab juba kooli, mis tema majas on, kõnes olnud põhimõtete järele. Mõne nädala pärast saatis Vierorth temale Francke raamatu „Method. Studii Theologici“ ja Gosner'i raamatu „Instit. rei Scholastic.“, mille peale peapiiskopp temale oma traktaadi ristimisest saatis, kus ta aspersioni pooldajana esineb.

Mõne päeva eest käisid Vierorth'i juures 2 tatarlast (üks neist oli tatarivürsti poeg); räägiti muu seas usuküsimustest.

Obrist Campenhausen (kelle juures Mickwitz ordineeritud koduõpetajaks oli) on Peterburki tulnud ja ustavasti kirjutaja mõtteosaliste liiki hoidunud, Mickwitz töötab eduga mõisates. Tallinnast on teade tulnud, et Mickwitz Eestimaa rüütelkonna poolt s. o. maanõunikude-kolleegiumi ja ka terve rüütelkonna poolt Tallinna doomkiriku peale on kutsutud. Vokatsioonkirja tekst tähendatakse sõnasõnalt üles. Palk on 200 riigitaalrit maakasast, prii korter ja hariikud aktsidentsid ja sissetulekud. Õpetuse aluseks on Pühakiri ja muutmata Augsburgi usutunnistus. Kui tema kätte nüüd endise korra järele jääb maakoguduste õpetajate eksamineerimine ja ordineerimine, siis on sellega „suur uks“ avatud (tähendab: pietistlikule vaimule), kusjuures tagakiusamisest ja kannatustest ei saa küll puudu olema.

Campenhausen ei taha Mickwitz'i takistada ametit vastu võtmast. Vierorth kirjutab hõisates:

„Eine große Thür ist das, Hallelujah. Nun hat die Ordination H. Mickwitzens sich legitimiret, daß ein ander Winck drunter gelegen, den auch Civ. HochEhrr. wol nie vernüchtet“.

20./III. 1725 teatab Vierorth Peterburist Gotthilf August Francke'le, et läbisõidul Narvast olla õp. Rodde temale jutustanud, et Pihkva peapiiskopi vikaar on tema käest palunud Halles trükitud vene traktaati Sinoodi jaoks. Enne haigust olla nimelt keiser Sinoodis käinud ja manitsenud, et nad rahva pimedusele ja teadmatusesele piiri paneks. See katekismus, mille nad välja andsid, olla inimestele liiga kõrge; kui nad lihtsamalt ei saa välja anda, siis vaadaku nad seda traktaati, mis Halles on trükitud ja mille tõlkis Narva õpetaja¹⁾.

1) 1724 2./X. kirjutab Marthens Peterburist A. H. Francke'le, et siit-saadik Peterburis kõik vaikne on olnud, nüüd aga on kära kantslitele tõusnud:

Suvel 1725 asus Hallart Wolmari mõisa (Wollmarshof) elama, millise mõisa Katariina I oli kindralile annetanud. Sügisel kutsuti Vierorth Tallinna doomkiriku diaakoniks, millise kutse ta Dr. Anton'i ja A. H. Francke nõuandel vastu võttis ja kevadel 1726 Tallinna asus.

26. I. 1727 saatis Vierorth Tallinnast mitmesuguseid sõnu-meid ja teateid (Hauptbibliothek, A 116, p. 715—718):

Õpetaja Menckel, kes koduõpetajaks krahv Douglas'e juure läks, on viimase poolt lahti lastud.

Kindrali proua Hallart¹⁾ on õp. Alexander Holmquist'ile Ruhnul 1726—1729, Ansekülal 1729—1746) hea summakese andnud rootsi piiblite muretsemiseks tema vaestele (Ruhnu) talupoe-gadele.

„Saaremaal on Jumal meile suurt armu osaks saada lasknud, kuna ta on korraldanud, et kurikuulus praost Bürger [Karja õpetaja Georg Martin von Bürger (1710—1740), kes 1720—1721 praostiks oli] oma koha härra õpetaja Metzold'ile Kuresaares [Kuresaare õpetaja Johan Quirinus Metzold (1710—1737), kes praostiks oli 1722—1737] on jätnud, kellest head loodetakse“.

1737 kirjutab Vierorth Tallinnast 2 kirja (Kapsel 28). Ta saadab Francke asutuse raamatukogu inspektorile (29./VIII.) tarvilikkude asjade nimekirja, räägib oma arvest ja selle tasumisest. Ta pidada raamatutest palju välja laenama ja tagavaras hoidma. Raamatute nimekirjas on ka mõned juriidilised, milliseid keegi heameelne isik on soovinud.

Sõnadega: „Jumal õnnistagu Teie äritegevust tema töö rohkeks edendamiseks“ lõpeb teine kiri. Sel ajal oli Vierorth juba herrnhuutlaste poolehoidja. Sellest räägime ligemalt allpool.

pietistid olla oma salajast märki levitanud. Ka kooli kohta on pilkelaul tehtud. Papistid tõstavad omalt poolt pead: meie ei olla Luteruse usku, vaid kurat teab, mis lahkuse (Hauptbibliothek, D 111, p. 1353—1355).

15./V. 1725 kirjutab kindral Bohn Peterburist A. H. Francke'le ja palub teda omale saata ja ordineerida korralik kodujutlustaja, kes kõigi kodakondsete hingede eest hoolitseks, nooremat võõraspoega õpetaks ja kirjutajale järgneks, kui seesõtta peab minema. Peale prii ülespidamise saab ta 100 rubl. aastas, peale selle sõidu- ja ordinatsiooni-raha (Kapsel 28).

Gottfried Pietschmann on Peterburki ühe admiraali juure läinud koduõpetajaks; Peterburist on ta kirju saatnud alates 1725 (Kapsel 28).

1) Proua Magdalena Hallart on sd. v. Bülow (Liivimaalt), ta elas esmalt oma mehega Dresdenis, kus ta A. H. Francke'ga ja teiste hallelastega tutvunes ja nende mõtteosaliseks sai. Tema soovil tuli Hallest Vierorth koduõpetajaks.

Proua Hallart etendas suurt osa herrnhuutlaste tulekul Liivimaale, †1750, 18/I.

Asume nüüd Christoph Friedrich Mickwitz'i omade kirjade vaatlusele, kellest endistes kirjus juba mitmeti juttu on olnud, kes Tallinna doomkiriku ülemõpetajaks saades ka pietismi levitamise suhtes mõjurikkale kohale pääses. 10. jaan. (v. styli) 1724 kirjutas ta Rannust Tartu juures (Randen bey Dörpt), olles veel koduõpetajaks Campenhausen'i juures. Ta räägib siin kogemustest, mis tal hingehoiu alal mõnede inimestega on olnud. Muu seas jutustab ta, et ta olla noore aadlimehega kokku juhtunud kes Halles oli ülikoolis olnud. See rääkis talle oma pattudest. Nad rääkisid üksteisega, kuni aadlimehel viimaks pisarad hakkasid jooksma. Pärast olla ta seletanud, tal olla meeoleolu olnud, nagu oleks ta jälle Halles. Ta jutustab veel, et ta olla ettepaneku teinud, piiblit aastas mitte 1 kord vaid 3 korda läbi lugeda, nagu ta seda ise olla katsunud ja 8 nädala sees kord läbi lugenud, lugedes iga päev 4 tundi. Üks naisterahvas, kes suurt majapidamist juhatab, pöördus olles veel praegu pisarates ja õiges kahetsusheidluses (Bußkampf). Ta on 10 päeval piibli kuni Joosua raamatuni läbi lugenud. Ka keegi rätsepp on pöördunud, kui teda õhtusöömaajale ette valmistati. Ta tunnistas oma patud üles ja tõi selle, mis ta paljude aastate eest oma endistelt meistritelt oli ülekohtusel teel omandanud, ja andis vaestele. (Hauptbibliothek, C 111, D 57).

23./VIII. 1725 kirjutab ta Tallinnast. Sissejuhatuses mainib ta, et teised on 7 16-krossilise rahaga Jumala nimel hea töö alustanud, temale on käte vahele antud 200, 300 riigitaalrit ja ta väriseb ja sooviks hea meelega, et Jumal annaks selle töö ja raha teisele, kel enam tarkust, enam rõõmsat meelt, enam ustavust on kui temal.

Siis räägib ta, et Uuel tänaval (Neugasse) eeslinnas on Jumala igavene armastus juba vabakooli (frey-Schule) asutanud. Rektori on ustav sulane Calixtus Rootsist, kel õnnistust on laste juures, nii et nende arv kasvab ja Mickwitz varsti abilise pidada juure kutsuma.

Toompeal on kool juba 15—20 aastat hävinenud. Koolimaja on venelastelt rüüstatud, keegi ei hooli tast. Väheste kodanike lapsed eksivad ümber. „See murdis mu hinge: sest Jumal on andnud südamesse üleloomuliku tunde laste või kooliasutuste suhtes. Ma palusin ja Jumal annab üht teise järele. Tunaeile annetati mulle 500 riigitaalrit rüüstatud kooli kordaseadmiseks“. Rüütelkond on tema hooleks andnud koolide hoolekande, kooli-

õpetajate ametisse-kutsumise ja õpetuse kava määramise (curam scholarum, constitutionem docentium et lectionum tractandarum). Konsistooriumi poolt on tema kätte antud kõigi Eestimaa kandidaatide eksamineerimine ja ordineerimine.

„Folglich kan ich meine Hände zur rechten und zur linken ausbreiten, wie ein Schwimmer. Ach Herr Jesu gib nun Weißheit und wahre Treue auch getreue Mitarbeiter. Denn ich vermags nicht alleine zuthun.

Istz Dein Wille, so segne das Vorhaben der Ritterschafft, die mir den S. Past. Bierorth zum Adiunctum Pastorem vociren will!“

Lõpuks teatab, et pärale on jõudnud Menckel, kes krahv Douglas'e koduõpetajaks on kutsutud ja kelle pärast Jumalat küllalt tänada ei võida, sest et temaga läbikäimine väga kosutav on olnud. Ta on juba oma terve herraskonnaga Ukrainasse läinud (Hauptbibliothek, A 116, p. 517).

26. aprillil 1728 kirjutab Mickwitz Tallinnast misjonär Walter'ile Trankebaris, kellelt ta on saanud kirja 22. juunist 1725 ja kellele ta ei ole varem vastata saanud töökoormatuse, kirikuvisiatsioonide ja muu põhjuste pärast.

Ta tahab nüüd vendadele teateid saata Jumala kiriku seisukorrast siin Liivimaal ja Venemaal.

Siin leiame hea ülevaate tollaegsest seisukorrast.

Ta seletab esmalt, et teda kutsuti 1721 ühe Peterburi obristi juure koduõpetajaks. Teda ordineeriti Berliinis, jaanuaris 1722 jõudis ta Liivimaale. Lapsi õpetas ta nädalas, pühapäeviti jutlustas ta. Kõike seda toimetas ta tol korral suure hirmuga hinges, sest ta uskus küll Jumala juhtivat tegevust, kuid arvas, et Jumala tahtmise juhtivus tema suhtes ei ole armu-tahte, vaid viha-tahte juhtiv tegevus (non voluntatis gratiae sed irae). Viimaks 2½ aasta järele vaigistas Issand ta hinge.

§ 4^{mas} räägib ta siinsetest koolioludest. Katku ja vene sõdade pärast seisid koolid 15—20 aastat tühjadena ja rüüstatutena või olid rikutud sõjaväelastelt, keda siia asetati. Eeslinnas ei olnud kooli. Lagunud koolimaja parandati täielikult. Issand andis seks raha. Issand saatis kooliõpetajad: „Rectorem Preussen, con-Rectorem Beckern, cantorem Webern, zwey extraordinarios“. Väljas (arvatavasti eeslinnas) kinkis Tema käsi alguses 1 toa, siis 1½ tuba, viimaks maja aiaga ja loomakopliga. Lapsi on õppimas 50—60.

§ 5. räägib vaestehoolekandest. Vaestelastehoolekande idee olla temas võrsunud Jumala helduse vaatlusel: nii kaua Jumala

kaevuke vaestele hoovab, tahab ka tema vaeste eest hoolt kanda. Mõned vaesedlapsed leiavad täieliku varjupaiga; mõned saavad poole ülespidamise riiete ja raamatute suhtes. Vaesed lesed saavad võimalust mööda toetust. Kooliõpetajatele antakse sagedasti palgalisa neist summadest.

„Täna alustatakse veikese urtsiku ehitust maa viisi järele vaestelaste jaoks“.

Issanda tahtmine sündigu. „Tema aidaku meid, et meie temale kunagi ette ei jookse, vaid järele käime, siis läheb see korda“.

§ 6^{mas} räägib ta teistest armutegudest.

Kuna 11 aasta jooksul vaevalt 3—4 riigitaalri eest piiblit sai osta, saab nüüd seda 50—60 kop. eest. Kuna 11 a. jooksul 3 piiblitki ei saanud müüa, müüb nüüd raamatuköitja ühel suvehõltsel 30 eksemplari ära.

„Kus assambleesid ja balle peeti, peetakse nüüd palvetunde ja pühapäiseid koosolekuid. Seda on Issand teinud.“

§ 7^{mas} nimetatakse töötajaid kronoloogilises järjekorras:

1) Õpetaja Gutsleff, 2) õp. Mickwitz, 3) rektor Preuss, 4) õp. Vierorth, 5) kantor Weber, 6) doomkooli konrektor Becker, keda siis kutsuti maakoguduse õpetajaks, (arvatavasti on see Joh. Friedrich Becker, kes 1727—1738 oli Noarootsi õpetajaks), 7) Himler¹⁾, kes eelmise asemele konrektoriks tuli, 8) Steindorf, collega extraordinarius, 9) Calixtus, Rector scholae suburbanae (eeslinna kooli rektor), 10) Waechter, eelmise kolleega. Juure tulevad siis veel (His accedunt): 11) Hirschhausen, 12) Bill.

Mickwitz nimetab ka peetavaid palvetunde ja koosolekuid: esmaspäeval 6—7 palve, kesknädalal 2—3 koolikonverents, neljapäeval 4—6 Colleg. pastorale, 6—7 coll. biblicum (piiblitund), reedel 2—3 majandusline konverents, laupäeval — erapalve, pühapäeval 5—6 lectio vet. Test. s. o. V. T.'i lugemine kodus.

Siis nimetab ta veel teisi Jumala sulaseid ja kaaslasi sel maal.

Peterburis: Õp. Nazzius, Albrecht, Giberti, kantor Boße.

Narvas: Õp. Lange (Friedrich Peter, 1728—1729), õp. Rode, rektor Herbers²⁾, kantor Keiling, medicus Keiling.

1) Gottfried Himler (Laucha'st Tüüringimaalt) oli Halle Pädagogiumi informator 1720—1724. Ta suri Tallinnas 1737.

2) U. Joh. Herbers'ilt Narvas on säilinud Herrnhuti arhiivis kiri Hallelse (23/II. 1746).

Riias: Õp. Haumann, õp. Loder.

Liivimaal: Õp. Sutor (Kambja õp.), õp. Wallin (Antsla õp.), õp. Schmidt (Christian, Maarja-Magdaleena õp. 1727—1759), õp. Wildberg (Tartus), õp. Clare (Otepääl), õp. Spreckelsen (Tobias, Roopa õp. 1727—1765).

Eestimaal: õp. Gernet (Vigala õp.), õp. Herlin (Axel Julius, Viru-Jakobi õp. 1719—1737), praost Gutslef (Kullamaa õp.), õp. Gutslef (Tallinna Eesti koguduse diaakon), Jahn (Joh. Georg, Martna õp. 1726—1737), õp. Sabler (Kadrinas adjunkt, siis Haljala õpetaja), õp. Hersfeld (Joh. Heinrich, Rapla õp. 1727—1749¹), õp. Wrede (Harju-Jaani õp.), Helle (Anton Thor Helle, Jüri õp. 1713—1748), õp. Heitzig (Hermann Joh., Kose õp. 1710—1740), õp. Gerth (Joh. Heinrich, Kuusalu õp. 1714—1734), praost Schwabe (Joh. Christoph, Ambla õp. 1711—1742), õp. Hasselblad (Karl Friedrich, Reigi õp. 1728—1730), õp. Salemann (Joachim, Paide õp. 1728—1738, rp. Mihkli õp. 1719—1768), Schultz(e) (Georg Friedrich, Lääne-Nigula õp. 1718—1764), Levanus (Michael, Lihula ja Kirbla õp. 1727—1764).

Üliõpilastest nimetab ta: Seidlitz, Matschek, Bosse... neid olla siin enam, „aga vähesed kardavad Issandat“.

Kõikidega otsib Mickwitz antud juhusel (data occasione) äratavat ühendust kirja teel, vahel ka era-visitatsioonide läbi (per visitationes priuatas). Talvel ei saa aga nendega kokku, sest siis on liivimaalaste reisimiseaeg ja Mickwitz istub siis konsistooriumis. Rootsi ajal oli *consistorium purum*, Vene ajal on ta pidanud võtma ilmaliku esimehe (præsidentem politicum). Suuremalt jaolt kardavad ta liikmed Jumalat.

Konsistooriumi tegevusest nimetab ta: 1) iga aasta peetakse ühes teatavas distriktis kirikuvisitatsiooni; 2) talupoegadele on eesti keelde tõlgitud ja trükitud head hinge-ehitavad lauluraamatud; 3) U. T. on juba tõlgitud, nüüd revideeritakse tõlge ja trükitakse teist korda; 4) V. T.'i tõlkimiseks on Issanda käsi sel aastal ka tee kaugelt näidanud; 5) mõni jumalavallatu jutlustaja on tagandatud; 6) igaaastased sünodaalkonvendid peetakse nüüd virgutuseks, mitte nagu varem (vt olim) ilmaaegseks vaidlemiseks. Seda on Issand teinud. Talupoegade hulgas leidub mõni

1) Temalt on säilinud Herrnhuti arhiivis kiri Halesse (8/II. 1746).

kaunis liikumine. Oh Issand, lase aga tähelepanu pöörduda selle aja märkidele.

Mainitakse, et siin maal on palju rebaseid, karusid ja huntisid. Talupoja-rahvas on veel osalt suures ebaususes. Viimasest sõjast saadik on veel suurem osa kirikuid lõhutud.

Õp. Menckel¹⁾, kelle kindral krahv Douglas on vallandanud, leiab kaitset ühe katoliku kindrali poolt. Nad ootavad teda ka Tallinna.

Rootsis levinevat Jumala riik jõudsasti ikka enam ja enam. Hallest saadetakse siia mõnda vaimu-kosutust ja mõni ustav studiosus. 3 a. eest kirjutab meile terve usuteaduskond ja virtugas meid, et meie ustavalt võitleks kuni surmani. A. H. Francke surma puhul (8./VI. stili novi 1727) pidanud Mickwitz oma kogudusele kõne pühapäisel kodusel palvekoosolekul.

Ühe liigi sõnumite pealkirjaks on „Meie kannatustest“, kuid neist ei võida ta praegu veel vabalt rääkida, sellepärast vaikivat ta.

Samal päeval 26. aprillil 1728 adresseeris Mickwitz ühe tänukirja Halle usuteaduskonnale juure lisades ärakirja eelmisest kirjast, mis siit Inglismaa kaudu Trankebari on saadetud, millest nad näha võivat, kuidas siin „Issanda teoga“ lugu on. Ka tulevikus saavad nad ustavaid töötajaid Hallest paluma, nagu nüüdki „ustav kaaslane Kristuse kannatuste riigis“ õpetaja Vierorth selle pärast kirjutanud on, kellel kirjutamine ka kergemalt läheb. Peale juba palutud üliõpilaste paluks ta veel 1—2 üliõpilast saata, „sest häda on suur ja Issand äratab igapäev südameid, et nad miskit paremat püüaks“. Mickwitz on ka Königsberki herra D. Rogal'i poole selles asjas pöördunud; kas ta tagajärge saavutab, olla veel teadmata.

16./IX. 1738 kirjutab Mickwitz G. A. Francke'le, soovitades Tallinna linnast päritolevat Scheffler'i, kes Tallinna linnakoolist Hallese läks õppima, usuteaduse professoritele. Stud. Blume' suhtes, kes doomkoolis nähtavasti oli õppinud, ei ole tal häid lootusi, soovitab temas tööhimu äratada ja talle tööd anda. Subrektor Krause juures siin tulla paraku endised nõrkused avalikuks.

19./II. 1744 palub ta G. A. Francke't saata 3 ustavat ja tublit koolimeest; ühte doomkooli konrektoriks, teist vaestelastevarju-

1) Joh. Chr. Menckel'ilt on Herrnhuti arhiivis säilinud 2 kirja: 9. VII. 1725 (Tallinast) ja 19./VI. 1726 (Mickwitz'ile).

paiga-kooli rektoriks ja kolmandat informaatoriks praost Gutsleff'i juure. Omalt poolt arvab ta, et K e l c h vaestelaste-kooli rektoriks kõlbab ja I g n a t i u s informaatoriks praost Gutsleff'i juure, keda ta võiks siis ka eesti koguduse teenimisel aidata. Otsustamine jäägu aga ikkagi Francke enese hindamisele. H e m p e l oli katsetatud konrektoriks, aga et ta ära on kirjutanud, palub ta kedagi Francke Seminariumist saata. Lõpuks palub ta vabandada oma halba käekirja: peale viimast haigust on ta saanud väriseva käe.

27./II. 1748 mainib ta oma eestpalvet Francke'le õp. Levanus'e laste eest (25./II. saadetud kirjas). Edasi palub ta Francke't ja kõike usuteaduskonda hoolitseda tema poja eest, kes talle on lubanud õigusteaduskonnast usuteaduskonda üle minna. Ta tunneb oma otsa liginemist. Tervitab kõiki asutuse inspektorid, siis professorid, nimetades iseäranis D. Knap'i ja D. Baumgarten'i, kelledest kõik siia tulevad usuteaduse üliõpilased rõõmustavaid teateid toovat. Jumala vägi hingaku nende peal igavesti. Armsa venna (G. A. Francke) peal kahevõrdselt, keda ta isiklikult tunneb ja armastab hauani. Jumala kiitusepalvega lõpeb see (vahest tema viimane) kiri Hallele.

Mickwitz'ilt on veel palju teisi Hallele adresseeritud kirju säilinud. Herrnhuti arhiivis on kõiki niisuguseid kirju kokku 36 numbrit (1724—1748). Th. Harnack'i teatel (m. t. lk. 40**, 142*) on tema järeltulijatel veel olemas tema kirjade kogu ja tema päevaraamat, millest ta ise on valmistanud väljavõtte herrnhuutlaste küsimuse kohta („Extract in re herrenhutiana“¹).

Eespool juba mõnes kirjas mainitud konrektor J a c. A d. H i r s c h h a u s e n kirjutab 12./XII. 1723 Tallinnast sõbrale H. Milde'le Hallele, et nad siin on teate saanud krahv Reuss'i surmast ja prof. Wolf'i dimissioonist, kelle põhimõtted kirjutaja arvamise järele ateismile viivad.

Edasi teatab ta, et koolis on *Grammatika Langii* tarvitusele võetud, mida keegi ei kahetse²). Räägitakse veel kooliraamatutest ja arstirohtudest, mis Hallest on saadetud (Hauptbibliothek, D 57, p. 867).

8./IX. 1730 kirjutab Hirschhausen Tallinnast jälle Henri Milde'le (Ministre de Dieu à Halle), avaldades arvamist ja soovi, et

1) Arvasin, et Mickwitz'i kirjavahetus ja päevaraamat nüüd ehk Ö. E. S-is alles hoitakse. Järelepärimisel sain eitava vastuse.

2) Callenberg teatab, (m. t.) juba 1722 a. kohta, et Tallinna koolis on (konrektor Hirschhausen'i teatel) Halle kooliraamatud tarvitusele võetud, mida keegi ei kahetsevat.

Jumal vaheseina vaimuliku seisuse ja teiste seisuste vahel m
 kisuks, et selle läbi edeneks vastastikune usaldus ja kasv
 Issanda ihu tema liikmetes. Need mõtted olla temas äratanud
 Böömi venna esinemine siin (das Exempel des Böhmischen Bru-
 ders), kes käsitöölise keskel mõnda head korda saatis oma kosu-
 tavate, virgutavate ja lohutavate kõnelustega (durch seinen erbau-
 lichen Zuspruch). Ta pöördus nende poole, kes tagasihoidlikud
 olid ja rääkida ei tahtnud ja kuulas, mispärast nende käsi pare-
 mini ei käi, virgutades igatühte palvega ja sõnaga, kelle juure
 ta tuli.

Kirjutaja on tähele pannud, et inimesed enam nendele ligi-
 nesid kui avalikule õpetajale ja avaldasid talle mõnda, mida nad
 vaevalt õpetajale oleks avaldanud. Kirjutaja ei ole seisuste vahede
 vastu, sooviks aga, et enam apostlikule õpetusviisile ligemale
 mindaks.

Ta palub adressaati temale teatada, kui ta midagi herrnhuut-
 lastest kuulda saab, eriti, mis avaldatud arvamisele suhtub, teda
 selgitades, ehk kui sõber ise sel puhul midagi leiab, millele ta
 kirjutaja tähelepanu tahab juhtida (Hauptbibliothek).

Üliõpilane (s. o. kandidaat) M a t s c h e k, keda Mickwitz
 oma aruandes 1728 nimetab, kirjutab Tallinnast 1729. 2./V (St. v.),
 et ta vanem õpilane (Discipulus) saadetakse Halle Pädagogiumi.
 Ta teatab ühtlasi, et Narva kantor Keiling on Albule inspektoriks
 kutsutud.

Uus testament selle maa keeles on valmis, puudub ainult
 veel paar poognat (tähendab: II trükk); Vana testamendi kalla
 töötavad mõned jumalasalused (Hauptbibliothek).

See Matschek on arvatavasti Matthias Matschek, kes oli
 1729—1768 Ridala õpetajaks ja 1751—1768 Läänemaa praostiks.

Üliõpilane (kandidaat) J o h. A u g. S e i d l i t z kirjutab Tal-
 linnast 1726 11./I. (stil. vet.) kirjeldades oma reisi Tallinnasse.
 Ta on ühe obristi juures kodujutlustaja. Tal on 2 last õpetada
 (tütarlaps on 10 aastane). Obrist tahta teda eksamineerida ja
 ordineerida lasta. Kirjutaja arvab, et seda ei ole tarvis; kui
 seda siiski nõutakse, siis on see Jumala tahtmine, millele ta alistub.

Siinsete määruste järele ei olla lubatud obristile, kui ta
 enam tegevas teenistuses ei seisa, omale pastori pidada (Haupt-
 bibliothek).

Paul H ö n n kirjutab 1725. 20./X. (st. v.) Saaremaalt
 Kuressaare ligidusest (Metell bey Arensburg auff Oesell) kirjel-

dades oma reisi Liivimaale. Liivimaa vähesed õpetajad peavad 4—6 kihelkonna asju korraldama, mis kuni 6 miili kauguses üksteisest on. Suurem osa neist otsib enam seda, mis neile endile kasulik on, kui seda, mis Jeesuse päralt on (Hauptbibliothek A 114).

Paul Hönn oli esiteks diaakon Kuressaares ja ühtlasi kreiskooli rektor, siis 1732— Kuressaares õpetaja, 1737—1745 Martnas õpetaja ¹⁾.

Hallest tulid Saaremaale sel ajal ka Valjala õp. Jonas Angerstädt (1729—1741) ja Anseküla õpetaja Alexander Holmquist (1729—1746), kes enne seda oli Ruhnu õpetaja (1725—1729).

Franz Hölterhoff tuli esiteks E. Gutsloff'i kodukooliõpetajaks, siis sai ta Kuressaare diaakoniks ja peale selle Jamaja õpetajaks (1740—1747). Ta muutus varsti herrnhuutlaseks.

Joh. Nicolaus Reuter oli 1739—1756 Ruhnu õpetaja, 1756—1765 Kuressaare ülemõpetaja.

Johann Georg Holm oli 1718—1740 Jamaja õpetaja, 1740—1763 Karja õpetaja.

Karja õpetajana kirjutab Joh. Georg Holm 12./VI. 1745 prof. G. A. Francke'le tänades teda (kui „kallist Jumala tööriista“) eriti abi eest, mida Holm'i poeg oma haiguses oli rohkesti tunda saanud. Holm'il on 8 last kasvatada, mis talle suurt muret valmistab, kuna sissetulekud vaevalised on. Ta teatab, et ta kälimees õpetaja Hönn 26./V. 1745 surnud on, järele jättes 2 vaestlast ja lese, kellega ta ainult 8 nädalat oli koos elanud. Herrnhuutlaste suhtes teatab, et seisukord olla veel sama, nagu ta varem sest olla juba teatanud. Juurdluskomisjoni protokollile ekstrakt olla kindralkubermangu valitsusele Riiga saadetud ja sealt kohe majesteedile Peterburki. Oodatakse igatsusega resolutsiooni, kuna siin veel kõik väga segane on (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond ²⁾).

C. F. Papperitz'ilt on säilinud Berliinis 6 kirja (Kapsel 28). 17./II. 1737 kirjutab ta Sinalepalt (Sinnalep) prof. Francke'le (s. o. A. H. Francke pojale). Ta palub adressaati anda tema isale, kes Berliinis ilma ülespidamiseta on, 6 riigitaalrit. Kirjutaja saadab õpetaja Virord'i (s. o. Vierorth) kaudu profes-

1) Tema kirjust Hallese on Herrnhuti arhiivis veel säilinud kiri 12./VI. 1731 ja 12./II. 1745 (G. A. Francke'le).

2) Siin on tema kirjust Hallese veel säilinud kirjad 24./X. 1738 (Jamajast); 15./XI. 1743 (Karjast); 15./VI. 1744 (Karjast); 18./IV. 1746 (Karjast); 4./XI. 1746 (Karjast).

sorile selle summa asemele. Kirjutaja on juba varem oma isale 4 riigitaalrit saatnud, aga isa ei ole seda kätte saanud. Sellepärast palubki ta professorit abiks olla.

Karl (rp. Carl) Friedrich Papperitz sai Pühha õpetajaks 1738 ja oli siin ametis kuni 1770. 5./III. 1740 kirjutab ta Pühalt (Pia) jälle prof. G. A. Francke'le abi pärast oma isale (ta saatis 10 riigitaalrit siinse superdendi kaudu, kes seda alguses oli ära unustanud). Halle varjupaigale oli ta ka annetust läkitada soovinud ühe Tallinna õpetaja, vist Virord'i kaudu.

Kirja lõpul kirjeldab ta oma hingelist seisukorda järgnevalt:

Meinen Seelen Zustand belangend so lebet meine Seele ganz u. gar in den Bluhte des Heylandes. Ich habe seit einigen Wochen einen ganz besondern Aufschluß vor den bluhte des Sohnes Gottes bekommen wie dieses der schönste reineste kürzeste und angenehmste Weg sei daher auch alle meine Predigten u. Redden im Umgange, mit den Bluhte des Sohnes Gottes angefüllet sind. Meine Seele lebe beständig in dem Bluhte des Sohnes Gottes. Ich grüße u. schließe. Es leben alle die die blutige Gnade des Heylandes lieben. Verharre

Ev. Hochw.

Zum Gebeth u. liebe verbundener Diener

Pia

C. F. Papperitz.

d. 5-ten Martii 1740.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

Need sõnad, mis korduvalt üle kõige rõhutavad Õnnistegija Jumala poja vere tähtsust, rääkides isegi „Õnnistegija verisest armust“ näitavad, et ta herrnhuutlaste meeleolule selles suhtes õige ligidale oli jõudnud. Vahest oli prof. G. A. Francke temale selles asjas vastanud. Igatahes tõmbab ta oma kirjas 10./IX. 1740 (G. A. Francke'le) juba vahejoone enese ja herrnhuutlaste vahele. Ta kirjutab siin:

„Hochwürdiger Großachtbahrer und Hochgelahrter Herr Doctor.

In Christo sehr geliebter Freund und Vater.

Habe von dem H. Superintendenten Gutzleff eine quitung von empfang 20 rthl richtig erhalten, hoffe daß mein Vater die letzten 10 rthl auch schon wird empfangen haben. Denn von meinem Vater habe davon noch keine Nachricht. Denn Zustand in der Kirche Gottes allhier betreffend so berichte daß der Herrenhutianismus mit aller Gewalt wie eine Pest alles will überschwimmen und hinreißen. Sie verwerffen das inwendige Creutz

und haben solche seltsahme Lehren daß die Menschen nicht wissen wo aus noch ein. Bis dato hat mir der gnadenreiche Heyland gnade geschendet die Sache einzusehen und einen guhten Unterscheid zu treffen. Dahero ich auch durch die gnade und Hülfße Gottes mir feste vorgenommen bey der Lehre von der Gottseeligkeit zu bleiben so wie ich deßen aus Gottes Wort in Halle gründlich bin überführet worden, allwo ich solche seltsahme Dinge niemahls gehört als nun die Herrenhüter haben. Will auch in keinen andern Himmel kommen, als wo meine liebe Väter, Anton. ihr Seeliger H. Vater. Freylinghausen, Mischke und Zimmermann hingekommen sind. Und wenn ich auf mich selbst acht habe und auf die Lehre und in diesen beyden Stücken beharre hoffe ich auch schon Seegen zu haben. Weil Paulus zu seinen Timotheo sagt, so du das thust wirst du dich selbst selig machen und die dich hören. Bitte mir einigen Unterricht in dieser Sache aus. Ubrigens ergebe nächst herzkl. Dank vor bis her erwiesene Gühte und Freundschaft dieselben der Gnade Gottes und bin nächst herzkl. Gruß Ew: Hochw: m. HErrren Doctoris Zum Gebeth und aller liebe verbundener Diener

C. F. Papperis.

Via Pastorath
d. 10 Sept. 1740.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28).

12./V. 1741 kirjutab ta samale Halle professorile Pühalt (Pyha Pastorath) ja palub teda tema armsale isale Berliinis anda 10 riigitaalrit, millise summa ta superdent Gutsleff'i läbi ära saadab. Lõpuks kirjutab ta oma kogudusest ja oma meeolust järgmiselt:

„In meiner Gemeine weiß ich wohl noch von keinen offenbahren Seegen zu sagen, jedoch arbeite ich auf hoffnung und glaube mit Abraham da nichts zu hoffen ist. Doch hoffe ich daß meine hoffnung mir nicht wird fehlen, und ob mir d. Herr schon nicht offenbahren Seegen gibt, so gibt Er mir doch viel gebeth welches mich den in meinem Ambte freudig u getrost machet. Erlaße dieselben göttl. Gnade u. bin

Ew. Hochw.

m. Herrn Doctors zum Gebeth u. liebe verbundener
freund C. F. Papperis.

Pyha Pastorath
d. 12. Maii 1741.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

1742. 2./VI. kirjutab ta jälle prof. Gotthülff August Francke'le (Docteur en Theologie à Halle). Siin ütleb ta selge sõnaga, et ta professorilt südamlikku manitsust on saanud: „tänan südamlikult ilusa kirjutise ja südamliku manitsuse eest. Ma ei mõtle karvaväärtki Jumala sõnast, usu- ja risti-teelt kõrvale minna, õpetust ja iseennast hoolsasti silmas pidada, et ma ennast ja neid, kes mind kuulavad, õndsaks teeksin“ (Hochwürdiger in Gott andachtiger und hochgelahrter Herr Doctor. Wehrter Freund u. Gönner. Danke herzlich vor die schöne zuschrift u. herzliche Ermahnung. Gedencke nicht um ein pünctchen von dem Worte Gottes Glaubens und Creuzes Weege abzuweichen, auf die Lehre und auf mich selbst wohl acht zu geben damit ich mich selbst u. die mich hören seelig mache).

Ta räägib siis 10 riigitaalrist, mida ta oli kavatsenud Halle varjupaiga lastele jätta, aga et ta isa haiguse ja vaesuse üle kaebab, palub ta siiski seda summat ta isale välja maksta lasta. Tal olla see aasta sissetulekute poolest halb aasta olnud, sest et ta loomad on otsa saanud; põllumees ei saa aga põllu pärast ilma loomita olla. Tema ainus sissetulek olla aga põllust.

Edasi kirjutab ta siis sõna-sõnalt:

So mir Gott hülfst will an die Waysen Kinder auch gedencen. Halle wird mir ohndem am herzen seyn so lange ich leben werde. Denn in Halle habe nicht nur Liebliches genossen; Sondern auch geistliches bin ich ja in Halle ergriffen. Und gelobet sey Jesus der sein Feuer und Heerd noch in Halle hat wie denn auch Er. Hochwürden geruhen zu schreiben daß es noch immer Leuchte in Halle gebe, die sich nach den Worte Gottes einschräncken und in den Glaubens und Creuzes-Weg begeben. So berichten dieselben auch daß sich die Herrenhutsche Brüder mit der Zeit immer beßer würden lernen in die Sache finden. Welches nach meiner Wenigkeit auch anmerke. Es befinden sich manche hier an unsern Orte, und wenn ich bey Gelegenheit meiner Ambtes-„Geschäfte“ wegen mit Ihnen in Umgang gerohren, so höre sie nun ganz anders ja contrair sprechen wie vor einigen Jahren von einigen geschehen.

Sie mißbilligen auch das damahlige Verfahren ihrer Brüder gegen mich und gegen einige in Deutschland. Sie bitten es zu vergeßen und anstatt sie an den Seel. H. Profesör Francken dero seel. Herren Vater vor diesen manches ausgeset, So saagen sie nun Wenn Er noch lebte. Sie wolten ihn höchlich ersuchen ihr Bischoff zu werden. item der Seelige Arndt sey zu seiner Zeit ein herrlicher Vater in Christo gewesen. Herr Jesu bringe alles was verrückt ist wieder zu rechte. Du bist ja ein Heyland aller Menschen

sonderlich deiner Gläubigen. Ich will denn auch noch Ew: Hochwürden herzl. Ermahnung in aller liebe die meinigen suchen zu bewahren vor allem das verkehrt ist. Ew: Hochwürden geruhen auch mit einigen Herrenhutern gesprochen zu haben, und ihnen das Verfahren ihrer Brüder gegen mich gesagt zu haben. Da sie denn an meinem lauterlichen Wandel gezweifelt, u. gemeinet ihre Brüder seyen deswegen so scharf mit mir umgegangen. Allein wie auch Ew: Hochw: schon selbst es einsehen, es ist nur ein Vorwand. Denn mit dieselben Brüder habe kaum 2 Stunden von geistl. und gottl. dingen mit Bescheidenheit geredet und vorher haben sie gar nichts von mir gewußt. Es dienet mir aber jedennoch zur Prüffung. Hiermit erlasse Ew: Hochwürden gottlicher Obhut wünsche viel 1000 Seelen zur Ausbeute und grüße herzlich.

Ew: Hochw:

meines insonders hochzuehrenden S. Doctors und in Jesu
sehr lieben Gönners zum Gebeth und aller liebe
sehr verbundener u. beständig getreuer fr: u. Diener
C. F. Papperitz.

Pyha-Pastorath

d. 2. Junii 1742.

P. S. Die Herrenhuter saagen auch es sey aus Herrenhut ein allgemeiner befehl ausgegangen, daß sich kein Bruder anders als mit der Viebel zu reden sich unternehmen solle.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

Ephraim Dietrich Hövel seletab oma kirjas 1722 27./IX seda, mis talle raskust teeb Liivimaale sõita, muu seas on see võõra keele õppimine. 7./X. 1722 on ta sellele mõttele vastutulelikum, sest et talle on seletatud, et võõrast keelt *quotidiano usu* (igapäevasel tarvitamisel) kergesti võivat ära õppida. 1723 läks ta (ühes Spreckelsen'iga) õp. Neuhausen'i juure Wolmari ja 18./VIII. 1723 kirjutas ta juba Kaugershof'ist, kirjeldades oma reisi. Riias palusid nad kindralsuperdendilt *venia concionandi*. Ta jutustab, et nad enne eksamile võetud; muu seas küsinud kindralsuperdent, kas ta Sümbolilisi kirju tunnustab *quia vel quatenus*. Räägitakse ka tülist Löscher'i ja Halle usuteadlaste vahel. Kaugershofis, (Wolmari juures) hakkab ta läti keelt õppima, et ta võiks adjunktiks saada. Kuid asi kujunes teisiti. Tema sai 1724 õpetajakoha eesti kihelkonda Harglasse (Võru praostkonnas), kus ta oli õpetajaametis kuni 1758.

2./V. 1726 kirjutab ta Harglast olles Liivimaal III aastat õpetajaametis.

Sõna kuulajaid olla küllalt eesti talupoegade hulgast ja saksa mõisatest, kuid õigeid sõnategijaid on väga vähe. Kihelkonnas olla suur teadmatus ja jumalavallatus. Selle põhjused olla:

1) Kihelkond on 26 a. enne seda vakantne ölnud ja siin on käinud harva vaid ajutised õpetajad, kel tuli käia 4—5 kihelkonnas. Ka katk ja sõjahädad on palju kahju teinud. Paljud 50-, 60-aastased ja veel vanemad inimesed ei oskanud Meie-isa palvet ja ei teadnud, kes neid on loonud.

2) Suur rahva orjastus. Talupojad siinmaal on tema meelest nagu Iisraeli rahvas Egiptuses, kes orjatööde pärast harva Jumala peale mõtles.

3) Kirik on paljudele liiga kaugel, iseäranis paha tee ajal.

4) Ehk küll see kihelkond mitte üks suurematest ei ole ja peale selle on suurel määral välja surnud, on siiski 3000 hinge eest hoolitseda, mis ühele õpetajale liig olla.

Iga pühapäev on saksa keeles jutlus ja eesti keeles jutlus, enne jutlust pihi-kõne neile, kes lauale tahavad minna. Pärast jutlust eesti keeles katekisatsioon, olgu et jutlus katekiseerides (catechetice) korraldatakse, või aga mõni katekismuse pala korralikult läbi võetakse. Kõik kestab kokku 6—7 tundi. Neljapäeval sõidab õpetaja sinna külasse mis järgmisel pühapäeval lauale tuleb, ja valmistab neid ette, kusjuures lauldakse mõni pihilaul, selle järele katekiseeritakse ja räägitakse ka õhtusöömaaja peapunkttest, selle järele palutakse põlvili kahetsusmeelt ja lõpuks on jälle pihilaul. Muidu on veel õpetaja tööst nimetada katekumeenide ettevalmistus, haigete juures käimine, talvel on õpilaste koduvisitatsioon ja katsumine; sügisel on tööd nendega, kes tahavad abiellu astuda.

Palju tööd valmistab ka paganliste jõleduste kaotamine: nimelt ohverdatakse öösiti kohtadel, kus vanal ajal kirikud või kabelid olid, kord vaha, kord seapäid ja muid asju teatavale pühurile, teda paludes kord viljale, kord sigadele, lammastele sigidust anda. Et selle vastu küllalt sõditud on, määratakse tulevikus kirikuvisitatsiooni otsusel vastavatele isikutele ihunuhtlust (Hauptbibliothek, C 133).

Samuel Nauhaus kirjeldab 18./IX. 1728 oma reisi Tallinna. Ta sõitis ühes Voit'iga¹⁾ ja Kern'iga Travemündest

1) Joh. Ludw. Voit oli Frankeni Königsbergist pärit, oli 1723—1728 Halle Pädagogiumi informaator. Siis oli ta „kabinetijutlustaja“ Vene kindrali

24./VIII. välja ja 3. septembril jõudsid nad Tallinna sadamasse. Tallinnas leidsid nad Mickwitz'i ja Vierorth'i poolt lahket vastuvõtmist, kellel viisiks olla Hallest tulijaid ikka oma juure korter ivõtta. Nauhaus'i ja Kern'i võttis Mickwitz oma juure, Voit'i — Vierorth. Kirjutaja jäi Mickwitz'i juure 11 päeva ja tutvunes siin siinsete kõrraldustega ja hingeehitustundidega, mis talle Halle varjupaika meelde tuletasid ja „Jumala sõrme“ ilmutasid. Jumalateenistuselgi olla Freylinghausen'i lauluraamat tarvitusel, nagu Halle koolikirikus. Esmaspäeval on palvetund. Nagu Mickwitz talle olla rääkinud, on see viis ka Narvas ja Peterburis olemas.

Kern sai koha Tallinna kooli, Nauhaus läks informaatoriks vabahärra laagman v. Tiesenhausen'i juure Palvere mõisa (Palfer, Kose kihelkonnas), 6 miili Tallinnast. Tal oli 4 last õpetada, hommikupalvet pidada ja pühapäeviti, kui kirikusse ei sõidetud, jutlustada. Juba esimesel pühapäeval ei lugenud ta postillist jutluse ette, vaid jutlustas ise, mis nii väga meeldis, et järgmisel pühapäeval teda paluti peale ennelõunase jutluse ka veel pärast lõunat hingeehitustundi pidada. Selle asemel aga katekiseeris ta oma õpilasi oma Halle õpetaja eeskujul (Hauptbibliothek, A 78 b, p. 331—342).

28./III. 1729 kirjutas S. Nauhaus Palvere mõisast (Palfer) oma sõbrale stud. theol. Sam. Gotth. Lange'le Hallese ja palus teateid ja sõnumeid Hallest, näituseks prof. Chr. Thomasius'e matuse kohta, kirjutiste kohta A. H. Francke surma puhul, ülikooli kohta j. m.

Tundub, et ta hingelises üksilduses oma koha peal elab ja vaid Tallinnas mõtteosalisi vahel külastada saab (Hauptbibliothek.).

Samal päeval 28./III. 1729 kirjutas ta ka Halle professorile, kes talle oli kirjutanud ja teda selle oma armastusega veel enam virgutanud Issanda meelepäralisele tööle, mille eest ta soojalt tänab.

Siis kirjutab ta edasi sõnasõnalt:

O! es ist eine selige Sache am Reiche Gottes arbeiten. Solte man auch keiner fruchte an andern gewahr werden, so bleibt doch dieses gewis, daß der Ackermann am ersten der frucht in s. Seelen genießet. Gelobet sey der herrliche Name Gottes, der mich unwürdigen Wurm gewürdiget hat, auch mit Sand anzulegen. Er hilft doch immer fort, ich bin ganz in seiner Hand.

v. Campenhausen'i juures. 1731—1743 oli ta Pärnu Nikolai kiriku diaakon ja 1743—1747 ülemõpetaja sealsamas ja konsistooriumi assessor.

Er mach mich nur recht lauter in seinem Dienst und gebe mir einen fein einfältigen Sinn u. ein gerades Auge auf ihn gerichtet, und schneide alle Eigenheit ab, daß Er alles durch mich machen könne, was Er nur immer wolle. So gehets unvergleichlich. Meine Sontags-Predigt und Catechisationes (davon Ew. HochEhrw. wohl schon wissen werden) gehn durch die Barmhertzigkeit Gottes nun wieder von neuem fort, und der Herr hilft in allem. 8 Wochen war ich damit verschonet, so lange wir allesamt aus unserm Hause in der Stadt gewesen, da ich so wohl öffentlich das Wort des Herrn von dem unschätzbaren H. Ober-Past. Mickwizen und dem theurn H. P. Bierothn hören können, als auch die gewöhnl. privat Erbauungen besuchen, u. Kinder Gottes sprechen, welches ich in einem halben Jahre nicht so thun können. Mit H. Kernen (welcher in dem Herrn seinen herzlichsten Gruß vormelden läset) habe manche freuden-Stunde vor dem Angesicht J. E. genoßen, welcher durch s. Liebe unsere Herzen auch sehr genau in Bruder-Liebe verknüpfet hat. Nun lebe ich wieder in der Einsamkeit auf dem Lande, und wenn ich mit einem sprechen und zur Erweckung der Seelen conversiren will, so ist's der ganz allein, den meine Seele einmal im Glauben angenommen, u. zu lieben angefangen hat.

O! dieser Herr ist sehr gütig und läset sich gnädig finden von allen, die ihn in der Wahrheit suchen. Ich kan nicht anders, als s. Namen preisen; denn er hat mich so lieb, daß er mir auch schon Leiden zugeschicket hat, da ich doch in Halle vor meiner Abreise nicht glauben konte, daß dergleichen alhier für mich ware, welches miro damals Kummer machte. Gehe ich denn nun in seinem Namen unter die Menschen, arbeite in s. Namen, predige in s. Namen, rede und schweige in s. Namen, wie sein Geist treibet u. führet, so ist überall Sieg, und gehet alles herlich und schön von statten. Was überhaupt das Reich Gottes in diesem Lande betrifft, so sehets damit freylich ganz anders aus, als es vor etlichen u. 20 Jahren ausgesehen hat, da Niemand von der neuen Gebuhrt u. d. g. ein Wörtchen auf der Canzel melden dürfen, wenn er nicht hat wollen angegriffen werden: iezo aber achtet man solche Prediger nicht, die nicht aus eigener Erfahrung als lebendige Zeugen von solchen practischen Wahrheiten zeugen können. Einige wenige sind noch unter den Alten übrig, die die orthodogie vermeinen zu haben, aber ihre orthodogie gilt im Lande ganz nicht mehr, jedermann siehet, daß sie sind *κατὰ ἰησοῦν*, und Gott läset auch einen nach dem andern weg sterben, und machet dadurch seinem Evangelio immer mehr Bahn, wenn nur viel treue u. brauchbare Arbeiter möchten ins Land kommen, sie würden alle angenehm seyn und wohl gesuchet werden. Dem Worte der Wahrheit wird hier nirgends offenbar widerstanden, sondern die Seelen werden leicht überzeuget und öfters empfindlich

genug gerühret: aber das ist denn noch nicht die Befehung. Es gehöret manche Geduld, manche Erbarmung u. Mitleiden darzu, weun man unter den Menschen mit Nutzen wandeln will: Sagt man ihnen in Conversatione wie gewis man des geistlichen Lebens in der Seelen müße werden, und wie gar empfindl. und handgreiflich es mit der neuen Gebuhrt zugehe u. d. g. so untersteht sich kein Mensch zu widersprechen, sondern bezeugen mit Gebarden u. Worten, daß sie es nicht nur approbiren, sondern auch wünschten so glücklich zu seyn. Steckt man ihnen öffentl. im Vortrage das Wort des Herrn so einsältig u. deutlich, als es der Geist der Gnaden nur immer mittheilet in den Mund, so läset sich Gott in ihren Herzen nicht unbezeuget, sondern würcket so gewaltig, daß wohl häuffige Thränen fließen, oder solche Bekänntnisse, desgleichen man sich nimmer versehen solte. Und dies zwar nicht vom gemeinen Volk, sondern von den Vornehmsten im Lande.

O! man hat mich wohl schon gefraget, wie fange ichs an, daß ich selig werde? Allein alles dieses ist doch nur noch so was überhinrauschendes, es kommt nicht so gleich zum Durchbruch. Unterdeßen wird Gott noch wohl helfen; nur Geduld und Gebet. Ich habe noch großen Muth und viele Hoffnung, daß Gott mir einige Seelen zur Beute schencken werde. Wenn ich nur erst die Sprache können werde.

Es gehen hiernechst auch recht offenbare u. greuliche Sünden alhier im Schwange. Ich erfahre noch das wenigste, und mich läßt man auch nicht alles sehen und hören, man kennet meinen Sinn schon. Da man aber doch ietzt beständig um rechtschaffene Prediger sich bestümmert, so ist dis doch eine gute Anzeige. Um Schulen bekümmert man sich auch ietzt mehr als vorhin, u. wo keine gewesen, da werden nach u. nach auch welche angeleget, daß doch die armen Leute ein wenig lesen lernen. Es ist aber in allen Stücken, was Kirche u. Schule betrifft, alhier eine ganz andere Verfassung als in Deutschland; davon ich aber nicht dis mal Nachricht geben kan.

Den lieben Vätern u. theuren sämtl. H. H. Professor. bitte unbeschwert bey Gelegenheit meine kindl. Ergebenheit. u. Respect zu versichern, desgleichen d. H. Past. freylinghausen H. Insp. freyern u. H. Insp. Baumgarten meinen herzl. Gruß zu vormelden. Der Gnade E. empfehlend verharre

Ew. HochEhrw.

meines hochgeehrtesten Herrn Prof. zu Liebe u. Dienst sehr verbundener
S. Nauhaus.

Palfer

d. 28 Mart. 1729.

Samuel Nauhaus (rp. Nauhausen) sai 1733 Kadrina kihelkonna õpetajaks (Eestimaal) ja jäi siia ametisse kuni 1759. aastani.

Rannust kirjutab Hallesse 3./XII.1728 Joh. Casp. Meder. Ta kirjeldab oma reisi Liivimaale ja siinseid olusid. Ta pidi Riias õp. Loder'i päralejõudmist Peterburist 8 näd. ootama ja siis läks ta kindralmajoor v. Campenhausen'i juure informaatoriks, õpetades Rannus tema noortsugu ühes õp. Voit'iga. Ta seletab, et väliselt on ristiusk siin suure au sees, aga ta ei oleks uskunud, et silmakirjalisus end ka peidab siidiriidesse ja tapetite taha. Rahvas on suures teadmatuses ja jäetakse sellesse aadlimeeste poolt. Ta ohkab päris Egiptuse orjuse ikkes (unter einer recht Egyptischen Slavery). Meder on usaldusvääriliselt isikult kuulnud, et aadlimehed ei tellivat mitte sellepärast häid isikuid Hallest, et nad ise pöörduks, vaid et vaesed talupojad selle läbi hästi paendlikuks saaks, et nad nendega teha võiksid, mis nad soovivad.

Meder ja õp. Voit on sellest väga kurvastatud. Õigeid inimesi olla küll veel olemas, kuid neid olla „väga, väga vähe“. Kindral olla ise taga Moskvat, kindraliproua on pärast keisrinna surma oma õuekoha kaotanud ja on terve perekonnaga nüüd Rannu mõisas. Õp. Voit kahetsevat, et ta siinamaale on tulnud, talle ei olla Halles kõike õieti kirjeldatud. Halle Pädagogiumis oli tal tarvis 4 tundi päevas anda, siin aga 5, peale selle 2 tundi, mis hommiku- ja õhtupalve peale kulub, pühapäeviti tuleb tal 2 korda jutlustada. Töötaksid ikkagi veel heameelega, kui enam töö vilja näha oleks ja vähem kõrvalnähtusi (Archiv der Brüder-Unität, R. 19. G. a. a. № 16).

Johan Kaspar Meder oli siis Rannu koguduse õpetaja 1729—1771.

Siinmaal on tegev olnud ka Joh. Christoph Schwartz (Halberstadt'ist, kes 1727—29 oli Halle Pädagogiumi informaatoriks) informaatorina kodus või koolipõllul. Tema kirjust on Herrnhuti arhiivis säilinud kirjad 1./VI. 1736 (Tallinnast), 30./III. 1738 (Palmselt), 3./III. 1740 (Tallinnast).

27./V. 1739 kirjutab Tallinnast Pet. Sixt. Christ. Krause Halle professorile (G. A. Francke'le), teatades, et ta on kutsutud kohalise kuningliku gümnaasiumi professoriks, ühtlasi soovitab ta selle gümnaasiumi kasvandikku Closen'i (endist kaubaselli), kes nüüd läheb Halle ülikooli.

Ta jutustab, et siit salkkond (Bande) Herrnhut'i on läinud

ja sinna on ka üks kooliõpetaja (Bieck?) oma 2 last saatnud. Cand. Ne hring on töötanud suure eduga informaatorina erakonditsioonil; ta pidi koguni rüütelkonna-kooli peale koha saama, kuid et tal mitte päris herrnhuutlaste meelsus ei olnud, pöörduti Jeena poole ja räägiti, et Halle ei kõlbavat enam. Lõpuks avaldatakse kahetsust, et siit Halle läinud studiosus Blume ennast halvasti üleval peab ja avaldatakse soovi, et Issand teda pööraks (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond ¹).

Peter Sixtus Christian Krause oli 1742—1753 Tallinna Niguliste kiriku arkidiaakon ja 1753—1764 Oleviste kiriku ülemõpetaja.

Tartust kirjutas J. Pflug 18./IX. 1735 prof. Callenberg'ile, keda ta oma sõbraks nimetab. Ta räägib enese kohta, et ta sellega, mis Jumal talle osaks saada laseb, parajasti läbi saab riiete ja toidu suhtes. Ta on 33 a. vana, nägevat aga 50 aastasena välja töökoormatuse tõttu. Mis ametis ta seisab, ei ole öeldud. Igatahes oli ta kas vaimulikus ametis (vahest Jaani kiriku diaakon, sest diaakonite nimestikus on tühi koht selle aja suhtes?) või kooli ametis või mõlemates ²)

Ta mainib Haase't, keda ta siia konditsioonile soovib ja jutustab siis pikemalt siinsest „meie koolist“, mis koosneda 4 majast, milledele nüüd veel V maja juurde tulla aadeli laste jaoks. Tal puududa veel 1 üliõpilane, kellele võiks anda inspektsiooni nende üle. Maja olla talle läinud nädalal kroonu poolt lubatud.

Selle kooliasutuse asend moodustab 4-nurgelise asukoha: põhjapoolses küljes on 3 elumaja, lõunapoolses küljes on koolimaja ja maja aadeli laste jaoks. Õued jooksevad keskel kokku. Lapsi, kes ladina keelt õpivad, olla umbes 40, teisi, väiksemaid umbes 30. Ametis on rektor, konrektor, kantor, ja rehkendusmeister. Siin ei ole 30 aasta jooksul kooli ülepea olnud ja endise, enne seda aega olnud kooli korraldus olla vanamoeline olnud (tähendab: uue kooli korraldus on Halle põhimõtetele rajatud)

Viimaks seletab ta, et dippeliaanid ja sotsiinlased neid taga kiusavad, enam esimesed. Sellepärast olla tarvis, et studiosus, kes Liivimaale tuleb, Kristuse isiku kohta kindlal seisukohal asub

1) Siin on tema kirju veel säilinud 27./VII. 1736, 31./I. 1737, 29./VI. 1737, 7./VII. 1743.

2) 26./X. 1742 kirjutas Joh. Pflug Tartust Mickwitz'ile ja Th. Harnack nimetab teda „pastoriks“ [Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüder-Gemeinde, ik. 140 *].

Avameelne ja Kristuses kohtlane eluviis võib kõige enam mõjuda (Hauptbibliothek, K 23).

17. juulil (stil. vet.) 1736 kirjutab Pflug jälle prof. Callenberg'ile. Pflug teatab, et nüüd sõitvat Becker teele, kellest ta varem juba olla kirjutanud, keda kirjutaja 3 a. on kasvatanud. Tal olla aukartust Jumala ees, ta olla ustav, avameelne, viisakas, usin. Kirjutajal ei ole aega olnud teda ka juudi-saksakeeles õpetada. Ta ei teadvat veel, millisele studiumile ta end pühendama peab, ja seda nimelt oma suure vaesuse pärast. Siinselt raelt saavat ta aastas 20 rubla, omal ei olla tal midagi peale oma vaese ema (Hauptbibliothek).

Peterburist kirjutab 1752—1759 (Kapsel 28) keegi J. H. Pflug; võimalik, et see sama isik on.

1737. 17./V. kirjutab Antslast Hallesse Peter Friedrich Bornwasser, kes õppis Stolpe ja Halle ülikoolides, ja oli informaator (Hofmeister) õp. Quandt'i võõraslaste juures Antslas. 1739—1743 oli ta Paides õpetaja ja 1743—1777 Rõuges.

Õp. Tobias Plaschnig on 8 Berliinis säilinud kirja Hallesse kirjutanud 1736—56. Peale viimase on kõik kirjad Peterburist kirjutatud, kus ta oli Mihkli kiriku õpetajaks 1732—1747. Nad on adresseeritud asutuse raamatukaupluse inspektorile (Monsieur Zop, Inspecteur de la boutique des livres de la maison des orphelins). Räägitakse neis kirjus tellitud raamatutest. Muu seas öeldakse, et raamatutega on palju sekeldusi ja „akadeemia“ (Akademie) on tema vastu üles astunud ja tahtvat asja niikaugele viia, et raamatute tellimised ülepea ära keelataks. Esialgu on kirjutajal korda läinud luba saada neid raamatuid, mis juba tellitud on, ikkagi tulla lasta¹⁾.

Viimane kiri on 23. aprillil 1756 Tartust kirjutatud, kus Plaschnig 1747—1757 Jaani kiriku ülemõpetajaks oli. Ka selles kirjas räägitakse muu seas raamatute tarvitamisest ja müügist,

1) Peterburist kirjutas 1734—1737 6 kirja C. E. Millies, kes oli jutlustajaks karavaani juures, mis Moskvast Kamtshatkasse saadeti (Kapsel 28).

Õp. Carl Gottfried Minau, kes oli 1754(1753)—1775 Moskva Peetri- ja Pauluse kiriku õpetajaks, kirjutas Moskvast 1765 3. juulil (st.: vet:), millest selgub, et ta on 1746. a. saadik siin tegev olnud: 4 a. oli ta rauatehastes Moskva ligiduses, ligi 3 a. „kabinetijutlustajaks“ kindral Nicolaus von Korffi juures ja 1754. a. peale õpetajaks „siinse evangeelse-luterlise uue kiriku juures“.

Muu seas teatab ta, et Peterburi õp. Büsching (D. Anton Friedrich Büsching oli Peterburi Peetri kiriku õpetajaks 1761—1765) on oma

edasi tütarlaste kooli (Mägdlein-Schule) asutamiseks kirjutaja poolt.

Siin loeme :

Daß hier wenig erbauliche Schriften abgehen, darüber würden Sie sich gar nicht wundern, wenn Ihnen die Beschaffenheit des hiesigen Landes recht bekant wären. In dem ganzen Dörptischen Kreiße, der wenigstens 18. Meilen lang, und beynah eben so breit ist, ist keine andere Stadt als Dorpat, darinnen sind 240 teutsche Häuser, die Einwohner aber auf dem Lande reden alle Ehstnisch. Die wenigen Edel- und Amtsleute aber werden kaum 3. gegen 1000 ausmachen, wo solten also die Käuffer herkommen? Zumalen da sich bey den wenigsten eine rechte Begierde nach Gottes Wort findet.

Indeß arbeite ich in meiner Gemeine nicht ohne allen Segen, Bin auch im Begriff eine Mägdlein-Schule zu erbauen, wozu mir die Obrigkeit einen Platz gegeben. Die Materialien habe von Collecten-Geldern bereits mehrentheils alle angeschafft, und die Arbeit angefangen. Was noch weiter nöthig ist, gedachte in Petersburg zu sammeln, weiß aber nicht, ob mir das hitzige Fieber, womit meine Frau befallen, so bald erlauben werde, dahin zu reisen, welcher Aufenthalt mit einer ziemlichen Teurung verknüpfet ist. Jedoch traue ich dem HErrn zu, er werde mich nicht zu schanden werden lassen, da ich das Werck aus dringender Noth im Vertrauen auf seine Güte angefangen habe.

Einen guten Schulmeister aufzusuchen habe dem H. Pastor Manitio aufgetragen, und erwarte von dem selben mit Verlangen eine erfreuliche Nachricht.

Der Herr unser Gott sey uns freundlich und fördere das Werck unserer Hände bey uns, ja das Werck unserer Hände wolle er fördern . . . (Preubische Staatsbibliothek, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28).

kiriku konvendiga sedavõrd vastamisi läinud, et ta äramineku nõuande (consilium abeundi) kuulda on võtnud ja Hamburki või Altonasse tahab elama asuda.

Õp. Henning olla veel Peterburi kadettide korpuses ametis (Kapsel 28).

Õp. W. Henning'i kirjust Peterburist on säilinud 31 kirja a. 1752—1789 (Kapsel 28). Tema väimees oli Oranienbaumi õpetaja (M. J o h. C h r i s t o p h) K ö n i g (1763—1785), kes suri 1785. Henning teatab muu seas oma poja ja lapselapse surmast merelahingus rootslastega aseadmiraali Nassau' printsi juhatusel, kusjuures rootslased küll täiesti löödi, aga esimene galeer, kus Henning'i omaksed viibisid, lendas õhku (kiri inspektorile 18./29. sept. 1789).

Henning korjab andeid misjoni heaks ja saadab nad Hallese.

Ta tellib Hallest raamatuid, muu seas ka piibleid ja soomekeelseid lauluraamatuid ja väikeseid katekismusi (17./III. 1787).

Jakob Benjamin Fischer on kuulsa kindralsuperdent Johan Fischer'i poeg. Ta sündis Riias 1684. Kodus õpetas teda informaatorina Francke õpilane M. Behrends. Ta käis siis koolis Riia lütseeumis.

Ühes isaga lahkus ta Liivimaalt 1699, õppis siis Halle varjupaiga koolides ja selle järele Halle ülikoolis, kus ta 1701. 14./II. on immatrikuleeritud. Liivimaale tagasi tulles sai ta 1711 Burtneki koguduse peale õpetajaks (1711—1736), siis ka Riia maakonna II jaoskonna praostiks, viimaks Riia maakonna I jaoskonna praostiks ja ühtlasi Liivimaa ülemkonsistoriumi nõunikuks (1734. a.). 1736—1744 oli ta Liivimaa kindralsuperdent. Kuulsaks sai ta oma ettepanekuga (Project) maapäevale 1737 rahvakooli asjus. 5. juulil 1742 esitas ta maapäevale selles asjas veel lisettepaneku (Supplement). Mõõduandvaks sai ka ta seisukohavõtmine herrnhuutlaste kohta. Sellest räägime veel allpool. Ta suri 23. novembril 1744 oma mõisas (Durenhof) Burtneki kihelkonnas.

24./V. (4./VI.) 1755 kirjutab Joh. Gottfr. Arndt Riias Bötticher'ile Hallesse (Archiv der Brüder-Unität, R. 19. G. a. a. № 16). Ta räägib tellitud raamatutest ja tellib uusi (Bogatzky teosed, Esprit des Nations, Hamb. Magazin, schwedische Sammlungen, Renz Lexikon j. t.). Muu seas kirjutab ta: „Wie gut wäre es, wenn Docentes einen deutl. Commentarius über die Freyersche Universalhistorie hätten, der in kleinern Tomis edirt wäre, damit man ihn bequem zur Classe brauchen könnte. Für Schüler ist das große Werk fast zu stark und für Docentes zu abgekürzt, obgleich sehr schön eingerichtet und mit pragmatischen Urteilen versehen“.

Ka 27./IV. 1756 kirjutab ta Riias inspektor Fabricius'ele (selle äraolekul oli inspektor Bötticher kirja avanud). Ta palub saata mitmesuguseid raamatuid ja tinast mänguasju lastele. Teatab, et kõik asjad Liivimaale olgu heal paberil, muidu ei ole soovijaid. Tõises kirjas 26./VIII. 1758 teatab ta, et prorektor prof. Lütke Moskvas on raamatud saanud ja loodab, et ta 14 päeva jooksul kõik ära müüb, ja palub uute saatmist. Järgneb nimestik. On enamasti prantsuskeelsed raamatud mitmelt teaduse-alalt. Raamatud tulevad kinnitada ja Peterburi kaudu saata. Kui sinna laeva ega paki-venet ei lähe, võib Riiga saata, olgugi et siis 10 penniline toll transpordi kallimaks teeb (Kapsel 28).

Johann Gottfried Arndt oli enne Riiga asumist superdent Gutsblaff'i juures Kuressaares kodukooliõpetaja ja siis koolirektor

(rector scholae) sealsamas. Ta asus herrnhuutlaste-vastasel seisukohal.

A-st 1747 peale oli ta Riia lütseeumi konrektoriks, † 1767. Iseäranis tuttavaks on ta saanud oma „Livländische Chronik“ läbi, mis käsitleb Vana-Liivi ajalugu osalt ka arhiividest ammutatud materjali põhjal. Teos trükiti Halles (1747 ja 1753).

3./XII. 1730 kirjutab Volmari mõisast Halle professorile (vist G. A. Francke'le) prof. D. Anton'i surma puhul Jac. Andr. Kellner proua v. Hallart'i nimel, kelle tervis nüüd küll olla paranenud, kuid päris terveks-saamiseks ei olla lootust; tal olla soov oma elu lõpuosa Halles vaiksuses mööda saata, liiategi kui kroonu poolt eluksajaks antud Volmari mõisa peaks lese käest ära võetama. Ka sooviks kindrali leskproua mõnda kapitali varjupaika paigutada hariliku protsendi peale. Pärast surma jääks kapital varjupaigale. Kuid esialgu jäägu see kõik veel saladuseks.

Viimaks mainib kirjajärgutaja siin ettetulevat dippelianismi ja sotsinianismi (Archiv der Brüder-Unität, varem mainitud osakonnas)¹⁾

Zinzendorf'i ja määri-vendi mainib Friedrich Bernhard Blaufuss (kes oli õppinud Francke varjupaigas ja Halle ülikoolis, oli siis 1727—1730 Paltsmari ja Serbigali õpetaja, 1730—1739 Härgmäe õpetaja ja 1739—1756 Riia Jakobi kiriku ülemõpetaja²⁾) oma kirjas Riist 1744 20./V (Kapsel 28), mis on adresseeritud Halle raamatukaupluse inspektorile Böttiger'ile (rp. Bötticher). Jutt on soovitud raamatutest. Muu seas öeldakse sel puhul: „Peaks Teil seal olema trükitöid, mis mineval aastal krahv Zinzendorffilt ehk muidu kellegi poolt määri-kogudusest välja on antud, siis palun mulle ka noid, sest öeldakse ju: *audiatu et altera pars*.“

Blaufuss'i adjunktiks (1749—1756) ja siis järeltulijaks (1756—1772) Riia Jakobi kirikus oli hallelane Heinrich Friedrich Heerwagen, kes varsti pärast siinamaale jõudmist kirjutab Tallinna ligidusest Hallesse kirja 14./III. 1746, mis on säilinud Herrnhuti arhiivis (mainitud osakonnas).

Christian David Lenz on sünd. 1720 26./XII. (st. n.)

1) Selles arhiivis on veel säilinud tema kirju 25./I. 1732, 16./XII. 1732, 7./X. 1733, 31./V. 1734, 17./VII. 1734, 17./IV. 1735.

2) C. H. Busch, Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland, II, lk. 826, nimetatakse ülemõpetajana Joh. Bernhard Blaufuss'i, kuid see näib siiski endine Härgmäe õpetaja olevat. Tema kirjust Hallesse on Herrnhutis säilinud veel 3 kirja: 12./III. 1735; 9./IV. 1735 ja kiri ilma ajaarvuta.

Pommeris. Ta õppis Halle ülikoolis usuteadust 1736—1740 olles ühes Francke asutusekoolis informaatoriks.

1740 tuli ta soovitustega Hallest Liivimaale kodukooliõpetajaks v. Oettingen'i perekonda. 1742 sai ta õpetajaks Serbeni, siis Sesswegeni koguduse peale, 1759 sai ta Tartu Jaani koguduse õpetajaks, linnakonsistoriumi liikmeks ja linnakooli järelvaatajaks. 1779 valis maapäev ta kindralsuperdendiks. Ta asus selle järele Riiga elama, kuna ta poeg Friedrich David Tartu Jaani koguduse peale ülemõpetajaks jäi. Kindralsuperdendi ametis oli ta kuni surmani 14./VIII. 1798.

Doomkooli konrektor (conrecteur de l'Ecole cathedrale à Reval) Johann Gottl. Ludwig kirjutas 28./II. 1752 Tallinnast varjupaiga inspektorile ja tänab esmalt kõige armastuse ja hoolekande eest, mille osaliseks ta oli varemalt Halle varjupaigas. Siis teatab ta, et Tallinnas on raamatukaupleja, kes seni oma raamatud Hamburgist on tellinud. Kuna aga tellitavate raamatute hulgas palju Halle varjupaiga kirjastust on, on kirjutaja talle soovitanud oma raamatud otse Hallest tellida. Raamatukaupleja sooviks aga esiteks veel teateid saada nimestikus leiduvate raamatute hinna kohta, rabatti kohta j. m. Kirjutaja palub need teated saata enese aadressil (Kapsel 28)¹⁾.

Tideböhl (Joh. Georg, kes 1738 sai Tallinna doomkooli subrektoriks, 1740 konrektoriks ja siis oli 1743—1749 doomkiriku diaakon ehk kompastor, viimaks 1749—1756 ülemõpetaja) kirjutab 25./IV. 1752 inspektor Bötticher'ile ja palub raamatuid saata. 1 kuu järele saatvat ta oma hoolealusele Paul Mickwitz'ile vekslid ja tasuvat siis ka oma raamatute-võla ära. Muu seas lausub ta, et ta sooviks siinset maak kohta hinge-ehitavate kirjatöödega tutvustada (Kapsel 28).

Õp. Winckler (Reinhold Johan Winckler oli 1764—1793 Oleviste kiriku diaakon, enne seda 1756—1764 Tallinna Eesti koguduse diaakon) kirjutas Tallinnast 8 Berliinis säilinud kirja a. 1767—1788 (Kapsel 28). Kirja vahel on ka 1 leht Riia lauluraamatust, mis 1761 Leipzigi trükiti. Adressaat on inspektor Fabricius²⁾ Ta teatab 24./X. 1767, et ta on laiali laotanud D. Francke eeskirja mööda Hallest saadetud misjoni-aruanded.

1) Temalt ja ta kaas-informaatorilt Zacharias Räbel'ilt (kes pärast oli Sangaste õpetaja 1751—1776) on Herrnhuti arhiivis säilinud kiri 12./II. 1744 (Tallinnast).

2) „à Monsieur Monsieur Fabricius Inspecteur de la maison des orphelins à Halle“.

15./26. märtsil 1768 saadetakse noore Middendorff'i jaoks 50 riigitaalrit, peale selle on kirjas ülemõpetaja Schultz'i poolt 36 riigitaalrit.

On tarvis tubli kantor, sest et senine doomkirikusse organistiks läks, kuna ta oli enam instrumentaal- kui vokaal-muusik. Kantorilt nõutakse, et ta koraali ja aariat laulda oskab ja (linna-)gümnaasiumi IV klassis õpetada võib, kus noored lapsed lugemises täienduvad, ristiusu esimest õpetust saavad ja ladina ja prantsuskeelt hakkavad õppima.

Hallest pidi seks otstarbeks saadetama cand. Schilling, kelle reis aga viibib. On jutt ka sagedasti raamatutest. Kirjutaja ei ole oma raamatukogu väga palju täiendada suutnud, sest et tal üks poeg arstiteadust on õppinud Göttingenis, siis Berliinis, siis Wienis ja viimaks on ta veel Erlangeni läinud, et seal promoteerida ja siis kodumaale tagasi tulla.

Noorema poja on ta Jeenasse saatnud usuteadust õppima.

20/31 mail 1788 kirjutab ta, et noorem poeg on oma stuumiumi Jeenas lõpetanud. Ta pidada kodumaale Halle kaudu sõitma. Palutakse, et talle sel puhul võimalus antakse Francke varjupaigaga tutvuneda.

* * *

Nüüd vaatleme veel eespoolmainitud informaatorite nimestikku 1727—1798 (kahes köites), et näha saada, kes siitmaalt selle aja jooksul Francke asutustega informaatorina ligemalt on kokku puutunud.

1727 ja uuesti 1728 sai informaatoriks (ühes asutusekoolis) Jac. Gottlieb Gonsior, Tallinnast (Revalia-Livonus), kes on sünd. (natus) 1707, Halle ülikooli tuli 1726. Hinnang tema kohta käib järgmiselt: „War rechtschaffen, aber in studiis sehr schlecht, weil er sich bloß auf Predigen legte. Der Vortrag war gut, doch praeparirte er sich zuweilen nicht, welches aber sehr selten geschah. Das regimen gieng mit. 1727 reisete in patriam“ (I. p. 7, b).

Jakob Gottlieb Gonsior oli Püha õpetajaks 1732—1736 ja Tallinna Eesti koguduse (s. o. Pühavaimu koguduse) õpetajaks 1736—1742.

Carl Christian Wrede Tallinnast (Revalia-Livonus) sai asutusekoolis informaatoriks 1727. Ta on sünd. 1704, ülikooli tuli 1724. Hinnang tema kohta on:

„Fürchtete Gott nicht, war im Studiren fleißig, im Vortrage träge v. vndeutlich, auch untreu in der Information, und im regi-

men bald zu hart, bald zu gelinde. 1729 m. maj. gieng er in patriam“ (I. p. 17, d).

Karl Christian Wrede oli Harju-Jaani õpetajaks 1742—1745.

Gustav Ernst Hasselblatt Liivimaalt (Liv.) sai informaatoriks 1727; sünd. on ta 1705, ülikooli astus 1726.

Tema kohta on öeldud: „remittirte einmahl in der pietaet, wurde aber hernach gar hertzlich, hatte ziemliche studia, einen guten doch etwas zu schläfrigen Vortrag, das regimen aber wolte sich nicht finden. 1729 m. maj. gieng er in patriam“ (I. p. 31, g).

Ta oli 1745—1748 diaakon Warblas, 1748—1766 õpetaja Jõeletmel.

1729 sai informaatoriks Ulrich Gottlieb Becker, Kuramaalt (sünd. 1708). Oli „Neu-Autz“ õpetaja Kuramaal 1739—1786¹).

Jonas Glanstroehm (rp. Glanström) Tallinnast võeti asutuse-kooli informaatoriks 1731 (ta on sünd. 1704).

Ta oli siis Reigi (ehk Pihla) õpetaja 1732—1762 (ühtlasi Saarte-Lääne asepraost 1742—1752 ja praost 1752—1762).

Heinrich Joh. Faß Tallinnast sai informaatoriks 1731. Ta on sünd. 1709 (I. p. 64, f). Ta oli 1739—1750 Kursi õpetaja, 1750—1779 Kanepi õpetaja (õpetaja Joh. Philipp von Roth'i eelkäija).

Peter Joh. Faß Tallinnast sai informaatoriks 1732. Ta on sünd. 1712, ülikooli astus 1731. Tema kohta öeldakse:

„Er fürchtet Gott, hat nicht geringe studia, erwecklichen Vortrag und hält ein gutes regimen“ (I. p. 88 e).

Ta oli esiteks Tallinna eesti doomkoguduse õpetaja (ehk eesti doomjutlustaja), siis Rakvere õpetaja 1739—1750 ja Rapla õpetaja 1750—1768.

Gustav Heinrich Peträus Tallinnast sai informaatoriks 1733. Ta on sündinud 1709, ülikooli astus 1731. Hinnangus öeldakse: „Er fürchtet Gott, hat mittelmäßige studia, eine gute Art des Vortrages und ziemliches regimen“ (I. p. 93, g). Ta oli 1736—1759 Harju-Madise ja Risti õpetajaks.

Joh. Georg Porge (rp. Borg ehk Borge) Tallinnast sai samal 1733. a. informaatoriks. Sünd. on ta 1712, ülikooli astunud 1732.

„Er fürchtet Gott von gantzen Hertzen, hat feine studia, mit dem Vortrag wird es sich auch finden, nur hat er im regi-

1) 1729 sai ka informaatoriks Christoph Liebe Leedumaalt (sünd. 1705), pärast õpetaja Leedus. 1730 sai informaatoriks Peter Wilh. Falck Leedumaalt (sünd. 1706).

mine die Gabe nicht durchzudringen“ (I. p. 94, f). Ta oli Jõhvilisaku õpetaja 1738—1740 ja Simuna õpetaja 1740—1782 (ühtlasi Virumaa praost 1759—1778).

Bernhard Wilhelm Gonsior Tallinnast sai ka 1733 informaatoriks. Sünd. on ta 1710, ülikooli astunud 1732. Hinangus öeldakse, et tal oli mitmesuguseid hardusesilmapiike (Rührungen) põhjalikuks pöördumiseks, kuid kuivõrd ta neid on õnnistuseks ära kasutanud või aga ülemäärase enesearmastusega maha surunud, ei saa otsustada. Ettekanne ja korrahoid laste juures oli halb. 1734 kutsuti ta kodumaale tagasi. (I. 112, b).

Joannes Martinus Kelch Liivimaalt sai informaatoriks 1735. Sünd. on ta 1713, ülikooli astus 1735. Ta kardab Jumalat, on usin, tal on hea ettekanne ja korrahoid on ka kaunis hea. Rinnahaigluse pärast loobus ta informatsioonist.

1736 sai informaatoriks Marcus Kelch Bestimaalt (Esthono-Livonus). Sünd. 1713, ülikooli astunud 1735. „Hatte eine wahre Furcht Gottes, feine studia, guten Vortrag, das regimen war etwas schwach. Er gieng 1737 in patriam (I. p. 178, c). Ta oli 1738—1756 Türi õpetaja (Järvamaal).

1736 oli ka Christoph Plehne Liivimaalt Francke asutuses informaatoriks; ta on sünd. 1716 (I. p. 158, a).¹⁾

1742 sai informaatoriks Mich. Kelch Tallinnast, sünd. 1714 ülikooli astunud 1741.

„Er wandelt vor Gott, ist fleißig, hat eine feine Gabe des Vortrags, anständige Sitten und ein väterliches regimen, 1744 in patriam“.

Michael Kelch oli 1754—1757 Järva-Jaani õpetaja, 1757—1772 Türi õpetaja Järvamaal.

Johan Ignatius Tallinnast oli asutuse-tütarlastekoolis (Mägdlein-Schule) 1742 (m. Mart.) informaator, sünd. 1719, ülikooli tuli 1741 (m. Jul.).

„Er fürchtet Gott, hat einige studia, feinen Vortrag, anständige Sitten und gehöriges regimen“ (I. p. 261, d). Johan Ignatius oli 1747 Kullamaa õp. Gutsleffi adjunkt, siis 1747—1774 Märjamaa õpetaja ja ühtlasi 1764—1768 Maa-Lääne asepraost ja 1768—1774 praost.

Herrnhutis on säilinud Joh. Ignatius'e kiri s./VI. (St: v:) 1746 Kullamaalt Halle professorile. Ta on siin konditsioonil praost

¹⁾ 1740 sai informaatoriks Phil. Pet. Fuchs Arhangeliskist, sünd. 1719 (I. p. 228, d).

Gutsleffi juures, kes teda mõtlevat päriselt oma juure jätta (adjunktina?). On jutt Herrnhuti lauluraamatust. Iguatius saadab selle lauluraamatu 9ma ja 10ma lisa, mis Halles puuduvad. Lõpuks tänab Ignatius professorit meelespidamise eest ja palub ta eestpalvet (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond).

Erius Chalenius Tallinnast sai informaatoriks 1743, sünd. on ta 1716, ülikooli astunud 1742.

„Er giebt im Christenthum gute Hoffnung von sich, hat ziemliche studia, guten Vortrag u. regimen. Er war zuletzt gar redlich und gieng m. Maj. 1746 in patriam zurück“ (I. p. 294, a). Erich Chalenius oli Varbla (Werpel) viimane iseseisev õpetaja 1752—1760 enne ühendamist Hanilaga.

Jo. Frommhardt Poppen Liivimaalt sai informaatoriks 1744. Sünd. on ta 1720, ülikooli astus 1741.

„Er fürchtet Gott, hat mittelmäßige studia, der Vortrag ist noch zu verbessern, das regimen aber gut. Er war treu und redl., sein Vortrag verbesserte sich und wußte väterl. mit den Kindern umzugehen. M. Mai 1745 gieng er in patriam . . . (I. p. 308, a). Johann Fromhold Poppen oli õp. Kuusalus 1756—1777.

Ka Matthias Seeland Tallinnast sai informaatoriks 1744 (sünd. on ta 1722, v. I. p. 310, d), niisamuti Jac. Christian Hirschhausen Tallinnast, kes on sünd. 1722 (I. p. 318, d). Jakob Christian Hirschhausen oli 1758—1765 Kuressaare koguduse diaakon, 1765—1775 Kihelkonna õpetaja.

Isaac Henr. Hirschhausen Tallinnast sai 1745 informaatoriks, sünd. on ta 1724 (I. p. 326, b). Oli 1767—1779 Jõe-lehtme õpetaja.

Carol. Henric. Orr Haapsalust sai informaatoriks 1746. Sünd. on ta 1726, ülikooli astus 1745.

„Im Christenthum hat er noch keinen Grund, dabey mässige studia, schlechten Vortrag und regimen (I. p. 339, b).

Just. Frieder. Holm Saaremaalt sai informaatoriks 1746. Sünd. on ta 1727, ülikooli astus 1744.

„Er stehet noch in natürlichen Zustande, hat mittelmässige studia, der Vortrag ist ziemi., das regimen etwas schwach“. 1747 vallandati ta informaatorikohalt kergemeelsuse pärast.

Joh. Friedr. Schultze (rp. Schultz) Tallinnast sai informaatoriks asutusekoolis 1750, sünd. on ta 1727.

Johann Friedrich Schultz oli Lääne-Nigulas 1753—1756 ad-

junkt, Tallinna doomkiriku diaakon ehk kompastor 1756—1767 ja ülemõpetaja 1767—1768.

[Tema poeg Joh. Friedrich õppis Kielis 1776—1779. Ta oli lühikest aega Jakobi õpetaja, pani ameti maha haiguse pärast ja † 1793].

Gustav Frider. Cappel Tartust sai informaatoriks 1751. Sünd. on ta 1728, ülikooli astunud 1750.

„Ist natürlich ehrbar, fleißig, wohlgesittet, wird auch im Vortrag und regimine sich leicht bessern“. Ta pidi tervislistel põhjustel informatsioonist varsti loobuma (I. p. 432, d).

Gustav Friedrich Cappel oli 1756—1760 Tori õpetaja Pärnumaal, 1760—1784 Maarja-Magdaleena õpetaja Tartumaal.

Carl Gust. Schultze (rp. Schultz) Lääne-Nigulast (Poenalia) sai informaatoriks 1751, sünd. on ta 1732.

Karl Gustav Schultz oli Lääne-Nigulas adjunkt 1756—1764 ja siis õpetaja 1764—1774.

Immanuel Reuter Liivimaalt sai informaatoriks 1751, sünd. on ta 1728.

Immanuel Reuter oli 1756—1766 õpetaja Ruhnul.

Daniel Stamm Tallinnast sai informaatoriks 1753, sünd. on ta 1722.

Daniel Stamm oli Vigalas adjunkt 1756. aastast peale, ja siis õpetaja kuni 1768.¹⁾

Joh. Chr. Albrecht Riiast sai informaatoriks 1757; sünd. on ta 1734, ülikooli astus 1756.

„Ist nicht ohne Furcht Gottes, beweiset Fleiß, don. doc. u. reg. giebt sich; mores admodum submissi sunt. Gieng 1760 in patriam“.

Matthias Ulrich Rodde Narvast sai 1760 informaatoriks, ülikooli läks asutuse-koolist 1759.

„Fürchtet Gott von Herzen, hat schöne studia, Vortrag gehet gut, Sitten sind wohl anständig, regimen wird sich geben“. 1761 loobus ta informatsioonist.

Martin Gottlieb Agapetus Loder Riiast sai informaatoriks 1764, sünd. on ta 1739, ülikooli astus 1761.

„Wahre Furcht Gottes ist mehr zu wünschen als zu hoffen bey ihm, studirt aber fleißig. Das don. doc. ist sehr munter; mit dem regimine wird sichs noch geben. Verhält sich sonst ganz wohl. Gieng 1765 wieder nach Hause“.

1) George Andreas Weise Astrahanist sai informaatoriks 1754, sünd. on ta 1737 (I. p. 480, a).

Ta oli 1767—1770 Ruhjas adjunkt, 1770—1776 „Neuermühlen“ koguduse õpetaja, 1776—1806 Volmaris õpetaja.

Henr. Gottfr. Stückel Tallinnast sai 1765 informaatoriks. Sündinud on ta 1747, ülikooli astus 1764.

„Hatte keine Furcht Gottes, auch schlechte studia und sehr schläfrigen Vortrag, wurde wegen Leichtsinn bey Tische dimittirt“.

Heinrich Gottfried Stückel oli 1771 Palamusel, 1784—1808 Pelistveres õpetaja¹⁾.

1784 sai informaatoriks Otto Wilh. Masing Liivimaalt. Ta on sünd. 1762, Halle ülikooli tuli ta Torgau'st (a. d. Elbe) 1783. Ta loobus informatsioonist lühikese aja järele (samal aprillikuul), sellepärast ei ole teda täpselt tundma õpitud.

Otto Wilhelm Masing oli 1788—1795 Lüganuse koguduse õpetaja, 1795—1815 Viru-Nigula (Maholm) koguduse õpetaja, 1815—1832 Äksi koguduse õpetaja ja ühtlasi Tartumaa praost 1821—1832.

1788 sai informaatoriks Joh. Christian David Moritz Liivimaalt, kes 1787 tuli Riist Halle ülikooli. „Hat wohl einen guten Charakter, ziemliche studia und sehr gebildete Sitten. Sein Vortrag ist zweckmäßig und das regimen gut“.

Ta oli 1792—1796 Tori õpetaja Pärnumaal²⁾.

1794 sai informaatoriks Car. Friedr. Ludw. Rohkohl Miitavist. Sünd. on ta 1774, läks 1793 vaeselapsena varjupaigast ülikooli.

„Er ist noch flüchtig, die Studia gehen an, donum doc. bessert sich. Die Sitten bedürfen noch mehr Bildung, d. regimen geht an“. Loobus 1795 informatsioonist.

* * *

1) 1771 sai informaatoriks Jo. Barth. Struve Peterburist (sünd. 1749, ülikooli astunud 1769).

1774 sai informaatoriks Carl Friedr. Struve Peterburist (sünd. 1753, Halle ülikooli tulnud 1773).

1785 sai informaatoriks Christian Struve (sünd. 1759, Halle ülikooli tulnud 1784).

2) 1790. a. informaatoriks saanud Magnus Christoph Arnold Großschupff sõitis 1795 Peterburki ja kirjutas seal, et ta kavatses seal kooli asutada.

1800 informaatoriks saanud Friedr. Theod. Liebermann sõitis 1804 kantoriks ja kooliõpetajaks Moskva. Oli koolirektoriks Napoleoni sõja ajal (Mihkli ehk „Vana“ kiriku juures).

Olgu lõpuks juure lisatud ka mõned sellekohased andmed Pärnu linnaarhiivist.

Pärnu magistraat soovib vakantset koolirektori kohta täita, et kooli jälle korda seada ja käima panna ja palub 6./V. 1718 linnakonsistoriumi sündsaid kandidaate ette panna, nagu see viisiks olla. Linnakonsistoriumis pannakse kandidaatteks ette:

Märjama õpetaja Martin Johan Roth ja stud. theol. (ehk kandidaat) Magnus Barthold Cahl¹⁾ Tallinnast (õieti maalt Tallinna ligiduses). Nikolai kiriku ülemõpetaja Jakob Andreas Zimmermann (1707—1731), kes ühtlasi koolide inspektor on, on Cahl'i vastu, sest et ta puhtast õpetusest mitte küllaldaselt kinni ei pidavat, ta ei taha vannet anda Sümboliliste kirjade peale selles mõttes, et nad Püha kirjaga ühte lähevad, vaid tunnustab neid ainult, kui võrd nad Püha kirjaga ühte lähevad (non quia, sed quatenus cum sacra scriptura conveniunt). Ka muidu olla ta eksiõpetusi esildanud, Zimmermann ei tea neid aga üksikasjaliselt eriti nimetada. Selle peale laseb praost Salomo Heinrich Vestring (meile juba endisest tuttav Pärnu Eesti koguduse õpetaja 1692—1749) protokolleerida:

„Wenn man wieder den Herrn Cahl nichts anders ein zu wenden, alß daß Er die Symbolischen Bücher nicht *quia* beschwören wolle, konte dieses Ihn umb so viel weniger incapabel machen das Rectorat hieselbst zu bekleiden, alß fast so vielerer . . . orthodoxer *Theologorum* unserer Kirche dieser Meinung beyfielen, alß derselben zu wieder währe“.

Linnakonsistorium esitaski mõlemad kandidaadid, Roth'i ja Cahl'i, magistraadile, avaldades ühtlasi lootust, et magistraat nooresoo õpetajaks sarnase mehe valib, kes talle „mitte ainult õiget puhast õpetust õpetab, vaid ka eeskujulikku kainet ja mõõdukat elu elab“ (v. Pärnu konsistoriumi protokolliraamat 1710—1750, 48.X.18). Ülemõpetaja Zimmermann esitab magistraadile kirjutise Cahl'i vastu ja kaebab, kui see ei aita, ülemkonsistoriumile Riias. Kindralsuperdent Heinrich Brüningk kirjutab 29./IX. 1718 kubermangu-valitsusele ja palub, et Pärnu magistraat Cahl'i introduksiooni vähemalt niikauaks edasi lükaks, kuni ülemkonsistorium Tallinna linnakonsistoriumilt Cahl'i kohta seletust ja teateid palub. Selles mõttes kirjutabki Rein-

1) Halle ülikooli matrikli järele on Barthol. Cahl Tallinnast immatrikuleeritud 1708. 28./V. usuteadlasena. Nime kirjutuses vaheldub „Cahl“ ja „Kahl“.

hold G. v. Völckersahm Pärnu pormeistrile ja magistraadile. Raekogu vastab 8./X. 1718, et tema ei taha lasta ülemkonsistoriumi segada oma eesõigustesse, mis temale kapitulatsiooni põhjal kindral Bauer'iga on kindlustatud, kuna kõik vanad õigused ja eesõigused peavad alles jääma. Ta tähendab ka, et ülemõpetaja Zimmermann'i motiivid mitte päris puhtad ei olla, ta olla rahutu vaim ja tahta igalpool kaasa otsustada¹⁾, ja pealegi tahta ta oma kälimeest (Schwager) õp. „Roht'i“ Pärnusse ametisse panna.

11./X. 1718 on Bartholomäus Cahl ise Tallinnast magistraadile kirjutanud. Ta teab, et eraõpetuseks tarvilik oskus ei ole külalldane õpetuseks avalikus koolis (publique Information). Sellepärast olla tal peaaegu raske pakkumist vastu võtta, kuid lootuses Jumala õnnistuse peale teeb ta seda ometigi.

Ka Tallinna raekogu ja konsistoriumi protokollide väljavõte detsembrist 1713 on päralt jõudnud. Siin seletatakse, et kand. „Kahl“ kutsuti Oleviste kiriku diaakoniks.

Proovijutluses olla ta juba kahtlasi ütlnud tarvitanud ja Augsburgi usutunnistuse 8. artikli vastu rääkinud. Kui temalt selle kohta seletust päritud, olla ta oma seisukohta ikkagi kaitsnud. Kui ta ordinatsiooni palus, nõuti vannet Sümboliliste kirjade peale, mida tema keeldus tegemast öeldes, et Sümbolilistes kirjades eksitusi olla.

Tallinna magistraat määras, et linnakonsistorium teda üle kuulaks, mis ka sündis. Kahl lausus, et ta midagi muud kogudusele ei taha rääkida, kui seda, mida ta Jumala sõnast Vaimu veendamisel tunneb tõe olevat (Er wolte nichts anderes der Gemeine vortragen, alß waß Er auß dem Wohrte Gottes, durch überzeugung des Geistes erkenne wahr zu seyn). Aga nii räägivad, ütleb konsistorium, papist, kalvinist, sotsiinlane ja kõik väärusulised, kes Jumala sõna esildavad oma õpetuse tõenduseks. Kandidaat tunnustab Sümbolilisi kirju ainult sedavõrd kui teisigi inimlikka raamatuid, mis mitte Püha vaimu instinktil ei ole kirjutatud, s. o. niivõrd nad Jumala sõnaga jühte lähevad. Aga isegi Spener,

1) Peab tähendama, et mitte ainult Tallinnas, vaid ka Liivimaal võimalikud soovisid, et konsistoriumid koosneks vaid võimalikkudest. Pärnu magistraadi advokat Christian Eberhardt Tartust, kes magistraadi kasusid pidi kaitsma ülemkonsistoriumi juures, lausub oma kirjas magistraadile muu seas: „Dass die *Ecclesiastici* von der Regirsucht angesteckt unde alles dahin disponiren wollen, wie die *pastores* praesidiren vndt dirigiren möchten...“

Ülemkonsistoriumi võimalikud on neid püüdeid nähtavasti jaganud ja toetanud.

ütleb konsistoorium, õpetab, et sümboliliste kirjade õpetused mitte ei ole inimlikud vaid on jumalikud ja jumaliku autoriteediga.

Edasi eitab kandidaat, et ka jumalakartmatud õhtusööma-ajal Issanda tõsist ihu ja verd vastu võtavad. Ka Augsburgi usutunnistuse artikkel XVII olla vastolus Püha kirjaga, kui ta hiliismi kõrvale heidab. Neil põhjustel ei või, otsustab Tallinna linnakonsistoorium, kandidaati ordineerida. Alla on kirjutanud superdent M. Arnold von Husen'i järele (vanem) Eberdt Guts-laff ja Rootsi koguduse õp. Simolin.

Magistraat on selle järele kandidaadilt veel küsinud, kas ta ehk ometigi ei annaks vannet Sümboliliste kirjade peale, mille peale Cahl olla „ei“ga vastanud.

Siis nõudis magistraat temalt tagasi vokatsioonkirja, mille ta ka tagasi andis.

Völckersahm saadab 27./X. 1718 Pärnu raekogule ülaltoodud väljavõtte teksti.

Mõne aja pärast selgub, et kandidaat Cahl juba Pärnus õpetab.

11./XII. 1718 seletab magistraat naiivselt, et ta rektori introduksiooni vastavalt kuberner'i eeskirjale edasi lükanud, kuni Tallinnast väljavõtte päralt jõudis. Kandidaadile on õpetamine ainult ajutiseks antud, et tema võimeid proovida.

Völckersahm teeb raekogule 15./XII. 1718 etteheiteid, et niisugune isik ametisse on pandud ja pealegi ilma ametliku eksamita (ohne ein solennes Examen). Kõige pealt peab kandidaat eksamile Riiga ülemkonsistooriumi ette ilmuma. Sel korral olla see hädatarvilik, ilma et sellega puudutatakse Pärnu linna privileegiume (Salvis Privilegiis). Aga ka iseenesest ei selguda Pärnu vanast konsistoriaalkorraldusest mitte vastuvaidlemata „competentia juris examinandi“. Raekogu kirjutab ülemkonsistooriumi asepresidendile v. Brevern'ile, et Kahl juba 5—6 nädala eest Pärnu tuli, midagi paha ei ole temast märgata olnud, noorsoo juures on aga tal hea edu olnud, nii et selle mehega võib täiesti rahul olla. Tallinna süüdistusasjas olla Kahl vastanud, et need süüdistused olla tehtud meeste poolt, kes ta vaenlased olla (?). Raekogu on nõus teda eksamineerida laskma, aga oma eesõiguste põhjal ainult Pärnu linnakonsistooriumi poolt. Brevern, kelle heatahtlikkust raekogu eeldab, nõudis ikkagi, et kandidaat Riiga tuleks, nagu Pärnu raekogu sekretär Brem Riias Pärnu raekogule teatab 22./XII. 1718.

12. jaan. 1721 seab Pärnu linnakonsistoorium jälle kandidaate üles koolirektori kohale ja esitab raekogule kandidaadina Võnnu linna rektori Wippert'i.

Pärnu magistraadil oli ülemkonsistooriumiga pärastpoolegi veel kokkupõrkeid ¹⁾.

1778—1784 kordus osalt sarnane lugu, nagu kand. Kahl'i ametissepanemise juures, ka viimane lugu võeti kõne alla.

1778. 17./II. kirjutab ülemkonsistoorium (v. Budberg, Praeses, G. Broecker, Secrs) Pärnu pormeistrile ja raehärradele, et, nagu kuulda (ex rumore publico), on raekogu koolirektoraadi täitnud Hallest tellitud isiku läbi („durch ein aus Halle verschriebenes Subjectum“). Konsistoorium soovib (begehrt), et raekogu teeks Hallest tellitud rektorile ülesandeks, et ta võimalikult pea eksamile konsistooriumi ette tuleks, et siin seaduslikku kinnitust saada ja tarvilikku kooliõpetaja-vannet anda.

Alamkonsistoorium ei või kooliõpetajaid eksamineerida ja investeerida (ametisse kinnitada), sest kirikuõpetajad ja kooliõpetajad „käivad ühesugusel sammul“ (*pari passu ambuliren*).

Kõnesolev Hallest tellitud rektor on Scherwinsky.

Halle ülikooli matrikli järele on Christian Friedrich Scherwinsky (aus der Mittelmark) immatrikuleeritud 1775 23./X. usu-teadlasena²⁾.

Raekogu on pööranud kaebusega õuekohtusse ülemkonsistooriumi vastu selles asjas. Raekogu tunnustab nüüd küll, et ülemkonsistooriumil ja kindralsuperdendil on kirikute ja koolide suhtes visiteerimise ja ordineerimise õigus (jus visitandi et ordinandi). Ta vaidleb aga selle vastu, et kooliõpetaja eksamineerimine episkopaalõiguste (jura episcopalia) hulka kuulub ja ülemkonsistooriumi ja kindralsuperdendi võimupiiridesse. Pärnus olla

1) 2./VIII. 1725 saadeti õuekohtu poolt magistraadile kätte ülemkonsistooriumi kaebuse tekst selle kohta, et magistraat segab end ülemkonsistooriumi võimu piiridesse Pärnu kirikute visitatsiooni suhtes. Kindralkubermangu-valitsus otsustas, et Pärnu linna eesõigused jäävad alles, aga ta ei pea ennast segama ülemkonsistooriumi ja kindralsuperdendi õigustesse. Pärnu magistraat tõstis nüüd kaebuse kindralkubermangu-valitsuse vastu. 5./VII. 1742 saabus Riigi justiitskolleegiumi (Justice-Collegii) otsus 17. juunist 1742, millega kinnitatakse kindralkubermangu-valitsuse otsus.

2) Tal ei ole Francke asutustega nähtavasti mingit ühendust olnud, ülikoolis oli aga juba ratsionalistlik vaim aset võtnud. Pärnu magistraat tähendab pärast ühes kirjas, et Scherwinsky kohta mingit kahtlulust heterodoksias ei ole, nagu see oli Cahl'i suhtes. (Kahtlus võis aga kindralsuperdent Lenz'il Scherwinsky kohta ehk „neologia“ suhtes olla.)

niisugune õigusline kord olnud, et kohalik konsistoorium eksamineerib.

Ülemkonsistoorium arvab, et selle asja otsustamine ei kuulu õuekohtule, vaid Riigi justiitskolleegiumile. Ainult informatsiooni otstarbel seletab ta, et ülemkonsistooriumil on seaduse põhjal järevalve õigus kirikute, koolide ja hospitaalide üle, ka kooliõpetajate õpetuse ja tubliduse suhtes.

Siin tunakse ka esile kand. Kahl'i ametissepanemise lugu, et nimelt kindralkubernangu-valitsus käsu on andnud, et ta ülemkonsistooriumi ette eksamile peab tulema.

Pärnu konsistoorium on allkonsistoorium ja allub ülemkonsistooriumile. Alla on kirjutatud C. J. Zimmermann (Loco directoris et Praesidis) ja tema kõrval Christian David Lenz (General-superintendent und Praeses), nende all sekretär M. J. Scotus.

Lõpuliku otsuse tegi „Kodanliste õigusliste asjade kohus“ (Gerichtshof bürgerlicher Rechtssachen) Riias 19./XII. 1784. Siin seletatakse, et kirikuseaduse põhjal on piiskopil järevalve õigus kirikute ja koolide ja kooliõpetajate kohta ja sellepärast ka eksamineerimise ja katsumise õigus, et neid tundma õppida ja aru saada, kuivõrd neist kasu võib olla noorsoole. Raekogu on küll tõendanud, et kooliõpetajad endistel aegadel Pärnus on eksamineeritud, ei ole seda aga tõestada suutnud, sest ka tema protokollil väljavõte 30./X. 1718 mööndab ainult, et endised koolirektorid linnakonsistooriumi poolt on eksamineeritud, ilma et ta tõestaks, et seal tõepoolest ka kunagi niisuguseid eksame on peetud. Sellepärast kohustatakse Pärnu linna magistraati „ülemkonsistooriumi käsutuse kohaselt toimida“ (sich der ... Verfügung des Ober Consistorii zu conformiren, v. Pärnu konsistoriaalaktid 1718—1784).

Meeles pidada tuleb viimaks, et mõnda meie maa pietistliste tülide kohta käivat materjali Rootsi aja lõpust Pärnust Rootsimaale on viidud, mida mul võimalik ei ole siin algteksti põhjal esildada, vaid järgnevas kokkuvõttes täiendan sellekohaseid tähtsamaid juhtumusi pietismi tolleaegsetest katsetest Fr. Westlingi kirjatöö põhjal (Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710).

* * *

Esildatud materjali põhjal võime nüüd kokkuvõttes kindlaks määrata: 1. Missugused suhted olid meie maal A. H. Francke'ga ja Halle pietismiga ja 2. missugune tähendus oli neil

mõjudel meie maa kohta. 3. Viimaks katsume selgusele jõuda selle kohta, kuidas suhtusid Halle pietismi mõjud meie maal herrnhuutlaste liikumisele ja missugune oli ühenduses sellega Halle pietismi mõjude lõpukajastus meie maal.

Esildatud materjal näitab meile kaunis kujukalt, missuguseid suhteid oli meie maal A. H. Francke'ga, tema asutustega, kaaslaste ja õpilastega, **missugused olid** niisuguste suhete juures **A. H. Francke mõjud meie maal.**

Kokku võttes materjalis sisalduvaid andmeid ja nende põhjal järeldusi tehes võime A. H. Francke mõjude suhtes meie maal järgmist konstateerida ja järeldada:

Pietistlisest liikumisest (Spener'iga eesotsas) teadis juba Liivimaa kindralsuperdend Fischer, kes selle liikumise suhtes heatahtlikul rp. äraootaval seisukohal näib olnud olevat. Tema juures oli pärast kodukooliõpetajaks ehk informaatoriks A. H. Francke õpilane Michael Behrends, kes 1695 oli Liivimaale tulnud. 1697 sai see informaator Dünamünde koguduse õpetajaks.

Francke õpilasi sõitsid ka Venemaale, alguses kõige enam Moskva. Nad sõitsid enamasti läbi Liivi- ja Eestimaa ja tegid sel puhul tutvusi või jutlustasid isegi võimaluse järele, nagu Samuel Scharschmidt Tartus ja Narvas 1697.

1698 a. peale on Liivi- ja Eestimaalt üksikuid kasvandikke Halle Pädagogiumis (Ravensberg, Neuhausen j. t.) või mõnes teises asutuse-koolis (J. Chr. Gutsloff j. t.) õppimas, varsti ka üliõpilas-informaatoritena õpetamas (Eschenberg, Peterson j. t.) ja vabal söögil (J. Chr. Gutsloff, J. Regius j. t.)

Ka mõni Speneri ja Francke raamat leidis siin: üliõpilasel, keda H. Gutsloff oma aruandes Francke'le mainib ja kes vististi H. Gutsloff ise oli, oli Speneri „Glaubens Gerechtigkeit“ käepärast ja see raamat leidis kohe ostja; H. Gutsloff'il oli Hallest kaasa võetud Francke „Manuductio“. Francke postill ja traktaadid avaldavad siin ja seal kasvavat mõju jne. Laiemalt tuttavaks ja mõjuvaks said aruanded Francke asutustest.

Selle järele (a. 1707 peale) kasvas vanemate arv, kes oma lapsi Hallese saata otsustasid, isegi ka varsti Saaremaalt; ka mõnda vaeslast püütakse Halle varjupaika paigutada.

Juhtus ka juba, et mõni kõrgem sõjaväelane või aadeliproua (näit. kindralmajori proua von Stakelberg) tellis omale Hallest informaatori.

Rootsi valitsuse, eriti kuninga, Tartu-Pärnu ülikooli ja kiriku-

õpetajaskonna (vähemalt suures enamikus) seisukoht pietismi suhtes oli kategooriliselt eitav. Seda said tunda Tallinnast pärit olev Riia õpetaja Theodor Krüger (Crüger), keda Pärnu konsistoorium ametist tagandatuks kuulutas 1704 ja kelle kohta Stokholmis see otsus kuninga otsekoheisel soovil kinnitati 1708; edasi tagandas Pärnu konsistoorium 1705 Pärnu saksa koguduse adjunkti Johann (Georg) Schilling'i, kes Saksimaalt pärit oli. Ta saadeti Pärnust välja (1708 oli ta Magdeburgis). Ka viimase noorele järeltulijale Claudius Gustav Nothhelfer'ile, kes Riias pärit oli, Halles oli õppinud ja enne Pärnu tulekut Burtneki koguduse õpetaja oli olnud, keelas konsistoorium jutlustamise ära 1707, tõstis ta vastu ägedaid süüdistusi ja tagandas ta arvatavasti, kui see oma õpetust nähtavasti ei tahtnud ise tühistatuks kuulutada. Suspendeeriti ka Pärnus 1663 sündinud ja Wittenbergi ülikoolis käinud Pärnu eesti koguduse õpetaja Salomo Heinrich Vestring jutlustes tarvitatud ütluste pärast, eriti „kohtujutluses“ 2./X. 1708. Ta õiendas oma ütlusi ja talle lubati Rootsist teatava tingimusega oma ametit edasi pidada.

Aga ka usuteaduse prof. Johann Folcheson Folcher, kes enne Kalmaris oli lektor olnud ja pietismis kahtlaseks peetud, kimbutati tema 2 kolleega poolt ja kutsuti viimaks 1708 konsistooriumi ette aru andma. Tema arvas omal õiguse olevat, et temale kaebekiri esitataks ja tema selle peale kirjalikult võib vastata. Konsistoorium mõistis ta seljataga (*in contumaciam*) hukka, leides ülespuhutul kombel tema juurest 57 väärõpetust. Lõpulik otsus pidi aga Rootsist tehtama. See ei olnud sel ajal veel tehtud, kui Folcher 1710 venelaste eest Pärnust Rootsi põgenema pidi¹⁾. Kimbutada said ka õp. Neuhäusen, kes Halles oli õppinud, osalt vist ka H. Gutschlaff (vrld. tema kirja lõpp 5./XI. 1713). Halles konstateeriti, et Liivimaal on (kuni 1709 ja 1710) vihatud neid, kes tõelikule vagadusele kaldusid, ja on neid väärusulisteks tembeldatud; õpetajad on suuremalt osalt jumalaõndsuse tagakiusajad olnud.

Rootsi valitsusvõimu tegeliku lõppemisega ja sõdade, katku ja nälja hävitustöö tagajärjel muutus seisukord ikka enam Halle pietismi kasuks. Kogudusi ja kihelkondi oli palju vakantseid ja õpetajatest suur puudus. Koolid, nii paljugi neid oli, olid tegevuse pidanud lõpetama, osalt olid koolimajadki hävi-

1) V. Fr. Westling (m. t.).

nenud, kooliõpetajatest suur puudus. Kasvatuse ja kasvatajate puudus oli isegi kõrgematest kihtidest perekondades tunduv ja väga silma- torkav.

Selle läbi läks Francke õpilastele sissepääs neisse ametitesse avaramaks ja nende arv meie maal hakkab ikka enam kasvama. Kes enne vaimulikku kohta ei saanud (nagu H. Gutsloff), või seda ei tohtinud vastu võtta (nagu Neuhausen), saab nüüd kindla koha ja tõuseb sagedasti aja jooksul koguni juhtivale kohale (nagu H. Gutsloff, Neuhausen, Mickwitz, Jakob Benjamin Fischer, Christian David Lenz jne. Õpetajad tellivad omale Hallest ikka enam a b i j õ u d e ja õpetaja ameti kandidaate, tuttavatele sõjaväelaste- või maa-aadeli perekondadele informaatore ja kodu- jutlustajaid.

Informaatorid võisid aja jooksul rahvakeele enam-vähem ära õppida ja siis ise koguduste peale õpetajateks saada. Ka kantore ja organistide kohtadele koolirektori, konrektori, kooliõpetajate kohtadele kutsutakse enamasti Halle kasvandikud (kes kuulsaks olid saanud oma õpetuse-viiside, meetodite ja viimaks ka õpperaamatute poolest), kõige pealt linnades nagu Tallinnas, Tartus, Pärnus, Narvas, Riias, Kuressaares.

H. Gutsloff tellib isegi 2 poissi Halle vaestelaste varjupaigast, et neist ehk aja jooksul eesti koguduse kõstrid ja koolmeistrid saaks. Kas niisugused Hallest tööpoolest on siia saadetud, ei selgu kirjavahetusest.

Teiselt poolt läks nüüd ka meie maalt noortsugu ikka enam Halle ülikooli õppima, liiategi et Tartu-Pärnu ülikooli ^{õppe}mao tegevuse oli pidanud lõpetama ja nüüd sulutuks jäi. Suur osa neist usuteadlastest astus Francke asutustega asutusekoolide informaatoritena ligidasse ühendusse ja vaimu osadusse.

Kuni 18. aastasaja keskeni on pea iga aasta Halle asutusekoolide informaatorite hulka astunud 1—3 uut eesti- ja liivimaa- last, harva ka mõni kuramaalane. Siis jäävad meiemaalased Halle asutusekoolide informaatorite hulgas tunduvalt ikka harvemaks: Halle ülikoolis ja mujal hakkab ratsionalistlik vaim ikka enam maad võtma ja ikka vähem on üliõpilaste hulgas neid, kes asutusekoolidesse informaatoriteks tahavad minna, või kui juhtuvad nende hulka, lahkuvad mõned neist võimaluse järele jälle kiiresti, nagu meie tuntud Otto Wilhelm Masing.

Kes ratsionalistid ei ole, ei taha sageli oma lapsi Halle ülikooli usuteadust õppima saata, vaid saadavad nad näit. Jeenasse,

nagu Tallinna õpetaja Winckler seda oma noorema pojaga tegi, või Kieli, nagu J. F. Schultze seda oma pojaga tegi, aga Winckler tahab sealjuures asja nii korraldada, et ta poeg ikkagi Francke asutustega Halles tutvuneda saaks. Veel õp. Winckler palub varjupaiga inspektorit saata kogudusele tubli kantor, kes ühtlasi ka koolis õpetaks ¹⁾.

Kui meie kõiki Hallest tulnuid ja Francke asutustega kirjavahetuses seisnuid või Halle mõtteosalistena kirjavahetuses mainitud ja kõiki meiemaaalasi, kes üliõpilastena Francke asutuskoolides on informaatoriteks olnud, kokku arvame, saame üllatavalt suure arvu, liiategi kui veel silmas peame, et ühelt poolt esildatud materjalist ikkagi kirju võib välja jäänud olla ja teiselt poolt ikkagi mitte tingimata kõik isikud ei ole ehk kirjavahe- tuses seisnud või kirjavahetuses mainitud.

Juba Mickwitz üksi mainib oma aruandes a. 1728 Halle mõtteosalistena toleaegeist töötegijaist eesti alalt: 27 kirikuõpetajat, 7 kooliõpetajat ühes koolijuhatajatega, 2 kantori, 1 meedik, 3 üliõpilast; läti (-liivi) alalt: 3 kirikuõpetajat, kusjuures selge on, et ta Liivimaa läti alalt mitte kõiki selles arvus ei ole nimetanud rp. tundnud (näit. puudub kirjavahetusest tuttav Christian Gotthold Neuhausen, kes sel ajal Volmari õpetaja oli; ka eesti alalt puudub E. D. Hövel Harglast jne.). Üliõpilaste kohta ütleb Mickwitz ise, et neid enam olla, age ta ei näi neid kõiki hästi tundvat ja arvab, et mõned neist küllaldaselt „Jumalat ei karda“.

Peab oletama, et see mitte juhuslik tulemus ei ole, et kirjavahetuses esinevaid isikuid palju suuremal määral eesti alale kuulus, kui liivi-läti alale, sest ka täpses informaatorite nimestikus on vahekord pea samasugune. Hoopis vähe on niisuguseid Halles õppinud või Hallest tulnud isikuid aga Kuramaal.

Suurem osa (kõigist neist) Hallest tulnud või Halles õppinud isikuist jäid ka oma pärastises tegevuses siinmaal, eriti A. H. Francke eluajal ühendusse oma õpetajatega Halles, nagu sellest selget tunnistust annab kogu eespoolesildatud kirjavahetus, kus nad aru annavad oma reisust, oma tööst, oma meeleolust oma töö ja elu raskustest, kohalik-

1) Veel 1804 läheb asutuskooli informaator Friedr. Theod. Liebermann kantoriks ja kooliõpetajaks Moskva.

kudest oludest; tänavad Halles saadud õpetuse ja kasvatuseseest, paluvad kinnitust, juhatust, manitsust, eestpalvet. Nad saavad vastust, kinnitust, juhatust. Isegi terve Halle fakulteet on Mickwitzile ja teistele Tallinnas kirjutanud.

Kõige enam on A. H. Francke eluajal muidugi temale enesele kirjutatud; teda nimetatakse kõige suurema armastuse ja austusega, näit. „Kristuses kõrgesti armastatud isa“; tema surma nimetatakse surmasõnume saamise järele isegi „taevaminekuks“. Peale selle on A. H. Francke ajal kirjutatud Hallesse veel näit. stud. theol. rp. Jumala sõna sulasele H. Mildele, prof. Antonius'ele.

Peale A. H. Francke surma on harvemaks jäävad kirjad adresseeritud tema pojale prof. G. A. Francke'le, prof. Callenberg'ile Freylinghausen'ile, stud. theol. Sam. Gotth. Lange'le, Halle usuteaduskonnale, kirikuõpetaja H. Milde'le, inspektor Grischow'ile, inspektor Fabricius'ele, inspektor Bötticher'ile ja ülepea Halle varjupaiga ja raamatukaupluse inspektoritele.

Peale kirjavahetuse on Francke mõjud siinmaal edasi kandnud ja edasi andnud Francke korralduste ja Halle asutuste eeskujuna, mida ta õpilased ka siin võimaluse järele püüavad silmas pidada, jumalateenistuse ja vaimulikkude koosolekute ja tundide korraldamise suhtes, vaestehoolekande ja koolide suhtes, Halle vaimulikkude raamatute ja kooliraamatute omaksvõtmise läbi, võimaluse järele osaduse ja ühenduse pidamise läbi isekeskis kirjavahetuse, „eravisitatsioonide“ ja külaskäikude ja virgutussinodite kaudu (vrld. vastavad kohad E. Gutschlaff'i ja Mickwitz'i kirjades), Halles omandatud vaimust, õpetusest ja vaadetest ja tegevusjuhtmõtetest kinnipidamise läbi. Vaimu ühendust aitasid üleval pidada ja elustada Francke ja teiste teosed, asutuste aruanded, paganamisjonitöö aruanded, juudimisjonitöö aruanded, mitmesugused traktaadid ja muud raamatud, ja viimaks osalt ehk ka isegi läbikäimine Halle varjupaiga raamatukauplusega, mis paljude juures kõige kauemini püsima jäi.

Juhtus ka seda, et siit mõni väike annetis osaduse tunnuseks saadeti misjonitöö, varjupaiga või Juudi asutise toetuseks.

* * *

Meie küsime nüüd: **Mis tähendus oli niisugustel suhetel Francke'ga ja ta asutustega meie maa kohta?**

Muidugi aitasid need suhted meie vakantseid kihelkondi

kirikuõpetajatega varustada, seisma või lonkama hakanud koole tarvilikkude juhatajatega ja kooliõpetajatega, teatud jõukamaid ringe kodukooliõpetajatega ja kodujutlustajatega, raamatukauplejaid või raamatutehankijaid raamatutega. Paljud meie maa lapsed ja üliõpilased said seal koolitust, haridust, usulist ja kõlblist toetust ja juhatust ja võisid siis selles suunas siinmaal omatkorda mõjuda. Kuid edasi peame siis küsima: Missugune eriline iseärasus, missugune eriline tähendus on Hallest tulnud või Halles õppinud isikute tegevusel meie maal, missugune eriline iseärasus, missugune eriline tähendus on A. H. Francke mõjudel meie maal?

Pietismi põhimõtete järele peab usk ja vagadus isiklik ja teadlik olema. A. H. Francke ja ta õpilased tahtsid sellepärast individuaalset teadlikku vagadust äratada ja ehitada. Selleks pidid kaasa aitama peale harilikkude jumalateenistuste hingeehitustunnid, palvetunnid, piiblitunnid, kodupalvelused kitsamas ringis. Selleks tuleb aga ka juba lastega algust teha ja kirikule laste südamed võita ja alles hoida¹⁾. Selle eesmärgi kättesaamiseks pidas A. H. Francke ülitähtsaks õiget õpetamist ja koolitamist ehk informatsiooni. Ühes sellega püüti paremaid õpetuse-meetode välja töötada ja maksma panna, niisamuti uusi kohasemaid vaimulikke ja kooliraamatuid ja viimaks ka teaduslisi raamatuid muretseda ja välja anda. Uusi elu praktilistele tarvidustele vastavaid aineid võeti kooli programmi (nagu prantsuskeel, emakeel, geograafia, joonistus, ka praktilis-tehnilised käsitööd). Õpetusel etendasid suurt osa õpilaste praktilised harjutused ja nägelikkuse põhimõtted (geomeetria selgituseks oli praktiline maamõõtmine, ladina, niisamuti prantsuskeele õpetamisel tarvitati ka ladinakeelset või prantsuskeelset ajalehte jne. Paremateks koolideks pidas Francke era-koole ja asutusekasvatust, kus lapsed võimaluse järele alati kooliõpetaja mõju, aga ka järelvalve all oleks, et nad alati vagalt ja kasulikult aega veedaksid.

Uued meetodid ja raamatud pidid ka usuõpetuse suhtes tar-

1) Mitte ilmaaegu ei kujuta Francke mälestussammas asutuse õuel Pädagogiumi ees Francket poeglapse ja tütarlapse keskel. Oma pahema käe hoiab Francke õnnistavalt tütarlapse pea peal, kelle käed on palveks koostatud. Francke parem käsi on taeva poole tõstetud, kuhu oma silmad pöörab poeglaps, kes piiblit rinnale surub. Mälestussammas on Chr. Rauch'i valmis-
tatud ja avati 1829.

vitusele tulema; Halle asutusekoolide informaatorid pidid uusi meetode siin tundma õppima ja ennast neis harjutama. Usuõpetuse suhtes hakati vastavalt pietismi ülesseatud eesmärgile rõhutama õpitud ala arusaamise tarvidust ja parema katekiseerimise meetodi (methodus catechisandi) käsitlust. Katekismuse kõrval tuleb piiblilugemist ja piibli jutustusi harrastada, nii et piibli lood silmade ette tulevad ja jäävad. Selleks tuleb ka piibli asjade ja kohtade kujutisi, mudelisi valmistada ja tarvitada, nagu seaduselaeka, Saalomoni templi, Jeruusalemma, Palestiina kujutisi ja mudelisi j. m.

Kuid ajalik häda on tihti takistuseks teadlikule vagadusele ja eriti laste koolitamisele. Sellepärast tuleb ühes vaimuliku hädaga ka ajalikku häda vaigistada püüda ja oma vagadust teoga avaldada ja tööle rakendada, ja ümberpöörduvalt: ühes ajaliku hädaga ka vaimulikku häda vaigistada katsuda ja püüda. Sellest püüdest ongi Francke oma aja kohta suurepäralised asutused välja kasvanud.

Neid aateid töid Hallest tulnud või Halles õppinud isikud suuremal või vähemal määral kaasa oma tegevusalale siinmaal.

H. Gutsloff kirjutab, et vähe on Kullamaa koguduses teadlikku usku, inimesed elavad väga halvasti igas suhtes . . .

Selles kurvas seisukorras on tema veendumuse järele uskumatu orjastamise ja vaesuse kõrval süüdi õpetamise ja kooli puudus. Õpetatakse (paremal juhtumisel) katekismust mehaaniliselt, ilma et temast arusaamist oleks püütud edendada. 16—20 aastaselt tullakse ainult mõne nädala peale õpetaja juure või veel hiljem abiellumise soovi puhul . . . Uuest õpetamise meetodist ei tahtvat õigeusklikud õpetajad aga kuuldagi . . . Koolid on siinmaal hooletusse jäetud, kuigi Rootsi valitsus neid tungivalt on nõudnud . . . Piibel ja isegi Uus Testament on ikka veel tõlkimata ja õige lauluraamat trükkimata, rääkimata muude tarvilikkude raamatute ja õpetusvahendite puudusest . . .

Koolid linnades, mis enne sõda olnud, olid vanamoelised, kirjutab G. Pflug Tartust. Endised vanad kooliraamatud ei saa võistelda Halle omadega, kirjutab Hirschhausen.

Hallest tulnud ehk Halles õppinud kirikuõpetajad, kooliõpetajad, kodukooliõpetajad tahavad käed külge panna ja seda, mis karmide sündmuste ja kurbade olude tõttu on kokku varisenud, lagunened, lonkama jäänud, või tegemata jäänud, parandada,

edasi viia, uut üles ehitada uute meetodite ja vahendite abil jumalaõndsuse eesmärgi kohaselt.

Juba Michael Behrends hakkab 1699 oma Dünamünde liivlāti kalurite koguduses kooli nõudma ja ülemus lubab kooli muretseda.

H. Gutsloff hakkab Kullamaal noortsugu 1 korra asemel 3—4 korda 10—13—15 nädalat õppusele võtma ja katekismust seletustega ja arusaamise taotlusega õpetama, see tähendab, Halle meetodit tarvitusele võttes, kusjuures köster talle abiks on. Abikirikus ehk kabelis peab kaplaan s. o. kösterkoolmeister katekiseerima. H. Gutsloff teatab, et ta juba häid tagajärgi on saavutanud ja et talulaste hulgas väga andekaid, arusaajaid ja usinaid lapsi on. Tal on korda läinud ka kooli käima panna ja suurte raskustega koolimaja ehitada, kuhu lapsed (40—50) mardipäevast kuni ülestõusmise pühadeni kogu aeg jäävad . . . Haruldaseks ja Eesti-Liivimaal tähelepanuäratavaks sündmuseks oli, et kapten Derfeldt'i lesk (sünd. v. Baranoff) oma testamendis oli pärandanud 5000 rbl. vaestelaste ja kooliasutuste heaks Kullamaa õpetaja H. Gutsloff'i määramise järele.^{1, A}

Ta on eesti keelde tõlkinud H. Freylinghausen'i „Ordnung des Heils“, mis pidi trükis ilmuma. Ta on hakanud kirjutama katekismust D. Speneri juhatuskirja järele, kuid lühemate küsimuste ja vastustega. H. Gutsloff töötas sel alal ühes teiste õpetajatega. Need kaastöölised olid ka enamasti hallelased või muud pietistid. H. Gutsloff'i, H. Chr. Wrede, H. J. Heitzig'i, A. Thor Helle koostööl ilmuski „Jumala Nou Innimesse iggavessesse önnistussest . . . Tallinnas 1727 (küsimiste ja kostmistega), 20 lehekülge. II trükk ilmus 1743, pärast veel mitu trükki¹⁾.

Juba varem 1721 trükiti Halles nendesamade poolt (ühes Keila õpetaja J. Middendorff'iga) ümbertöötatud eesti „Kodu ja käsiraamat“ s. o. „Eesti-Ma Rahva Koddo ning Kirko-Ramat“. Ta sisaldab I osas katekismuse teksti ja seletused, II osas pühapäevade evangeeliumid ja epistlid, Jeesuse kannatamise ja surma lood ja Jeruusalemma linna ärahukkamise lugu; III osal, laulude osal on eriline pealkiri: „Ma kele Laulo-Ramat“ . . .“, järgnevad laulude lisad. VI osa moodustab palveraamat. Eriline laulusalmide kogu pühapäeva evangeeliumide

1) Ö. E. S.-is on varem säilinud eksemplar aastast 1766.

järele trükiti 1722 (Halles), III. trükk ilmus Halles 1728¹⁾. Trükkimine toimus Halles E. Gutsloffide eestvõttel.

U. T.'i rp. piibli tõlkimisele on H. Gutsloff juba 1706. aastast saadik püüdnud kaasa mõjuda jõudu ja võimlust mööda. 1712/13 on tema ja ta mõtteosalised kindlasti nende hulgas, kes nõudsid U. T.'i trükkimist, nagu ta aruandest H. Franckele selgub. Ta palub Francke toetust piibli trükile ja kurdab, et eksemplari hind liiga kõrgeks läheb. Franckelt saadud raha tahab ta seks tarvitada, et oma koguduse liikmetele U. T.'i odavama hinna eest kättesaadavaks teha. Tähelepanuväärt on, et H. Gutsloff mainib, et U. T.'i tõlke valmistamisel revideeriti „die von dem sel. Gen. Superintend. Fischer beforderte *versionem Esthonicam in manuscripto*“. Küsimus on ainult, kas on sellega mõeldud Pilistvere konverentsi käsikiri või Hornung'i oma. Uue testamendi tõlke lõpuliku kuju valmistajate hulgas (arvu poolest 8) esinevad peale stud. theol. H. Gutsloffi tema isa Eberhard Gutsloff (Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja) ja Pilistvere õpetaja Johan v. Berthold, kes mõlemad A. H. Francke austajad olid, nagu eespool esildatud materjalist järeldada võib. Francke õpilastele ja poolehoidjatele ei võinud muidugi silmapilkugi küsitav olla, et piiblit tõlkida tuleb algkeeltest (ja mitte Luteri tõlke järele) ja tõlge sisuliselt peab võimalikult täpne olema.

Olgu ka veel tähendatud, et arvamine, nagu oleks Gutsloff U. T.'i tõlke eksemplari, mille ta kuningale Saksimaale viis, jälle ise tagasi toonud ja Pärnu konsistooriumile üle andnud, teatavas vastolus on aja suhtes materjali hulgas esildatud kirjaga, mille H. Gutsloff on 12./VIII. 1708 veel Lüübekist kirjutanud, tähendab ta viibis sel ajal veel väljamaal, kuna käsikirjale tehtud märkus ütleb, et Pärnu konsistoorium ta on saanud 3. märtsil 1708 a. Sellepärast võiks ehk ainult oletada, et Gutsloff käsikirja kuninga kantseleisse on andnud ja jätnud (ta ütleb ka ise: „überreichte meine affaire in die Canzeley“) ja ta sealt siis kuninga poolt on

1) Õieti on see eelmise II trükk, nagu eessõnast selgesti näha: „Teie ja teie laste heaks on sesinnane Koddo- ja Kirriko-ramat nüüd teistkorda trükkitud“ selle järele kui 5 a. jooksul eelmise trüki 5000 eksemplari laiali on laotatud. Nende mõlema väljaande aluseks ei ole m. a. mitte Hornungi „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“ a. 1695, vaid „Ma Kele Koddo nink Kirko-Ramat“, mis 1700—1702 Tallinnas ilmus Prendeken'i kirjastusel Eestimaa piiskopi saksakeelse eessõnaga ja mille jaotus on samane kui hallelaste väljaandes 1721.

Pärnu saadetud (kust ta siis pärast ühes teiste paberitega Stokholmi viidi), kuna Gutsloff veel esiteks Saksamaale jäi ja Lüübekist Hallelse kirjutas. Kui aga 1715. a. U. T.'i eessõnal õigus on, kui ta lausub: Man konte aller Bemühungen ohngeachtet an keinen Verlag gerahten und nachdem das Ober-Consistorium von Sr. Königl. Majest. eine Resolution erhalten, daß das Werck in Pernau gedrucket werden solte, forderte selbiges das geschriebene Exemplar ab . . .“, siis paistab selle järele, et Pärnu Ülemkonsistorium nõudis Tallinnast omale eksemplari (kuninga eksemplari ei oleks ta ju „nõuda“ saanud). On ka iseenesest arusaadav, et kui kuningale 1 eksemplar ka tõepoolest oleks viidud (kuninga initsiaalide olemasolu käsikirja kaantel seda iseenesest aga veel sugugi ei eelda), ikkagi Tallinnasse ka veel puhtalt kirjutatud eksemplar pidi jääma.¹⁾

Kuna H. Gutsloff Franckelt võis õppida ja oma silmaga näha, kuidas ligimese ja seltskonna ajalikke hädasid ja puudusid tuleb püüda pehmendada ja kaotada, ei saanud ta ükskõikseks jääda siinsete talupoegade rasket orjastust ja suurt vaesust nähes, liiategi, et see sotsiaalne ja majandusline häda ka vaimlise, kõlblike, vaimuliku elu edu halvas, nagu ta seda pikalt ja laialt oma õpetajale kirjeldas. Aga ta pidi tunnistama, et ta selles suhtes jõuetu oli aitama ja ainult paluda võis: „Jumal andku tarkust ja jõudu“, et kuidagi aidata mõistaks ja saaks.

Francke asutuste eeskujul²⁾ asutas 1717 ja Francke õpilaste abil ja Halle kasvandiku õp. Wrede juhatusel pani käima parun Nieroth Albu mõisas varjupaiga ja kooli saksa ja eesti lastele, määrates oma 4 mõisa sissetulekud Albu asutuse ülevalpidamiseks. Siin on töötanud mitmed Hallest kutsutud isikud, kuigi siin varsti avalikuks tulid omad puudused ja lahkkelid. Juba 1723 kavatseb õp. Wrede saata 2 poeglast Albu asutusest Halle ülikooli, paludes neid Halles vabasöögile võtta.

Albu varjupaiga informaatorite jaoks (*in usum* der Informatoren des Alpschen Waisenhauses in Ehstland) anti välja (vahest õp. Wrede poolt) saksa- ja eestikeelsete laulude kogu a. 1719.

Senine lugupeetud era-informaator stud. Gernet, kellele Tal-

1) Käsikiri tahab kirjutatud olla 1705. aastal, H. Gutsloff räägib aga „etwa 1706 im Herbst“. Vahest on Gutsloff siin aastaga natuke eksinud, kuna ta ise juba ütleb: „umbkaudu“.

2) Halle asutuste eeskuju kasutatakse ka Venemaal koolide ev. ka varjupaikade asutamiseks, nagu Moskvas, Tobolskis, Irkutskis.

linna linna gümnaasiumis (ajutist) kohta pakutakse, seab üheks pakkumise vastuvõtmise tingimiseks 1720, et talle lubatakse noorust õpetada kergemate meetodite järele (nagu ta neid Halles on õppinud tarvitama).

Mõlema Eberhard Gutsloffi (isa ja poja) eestvõttel on Halles 1721 trükitud eespoolnimetatud „Eesti käsiraamat“, mille Eestimaa provintsiaal-konsistoorium maal tarvitusele võttis, mida mõlemad Eberhard Gutsloffid ka linnas tahavad tarvitusele võtta, et paremale koolitamisele kaasa mõjuda. See kavatsus leiab aga vastuseismist Tallinna linnakonsistooriumi poolt ja nooremalt Eberhard Gutsloffilt nõutakse raekogu poolt „revers“, et ta *propria autoritate* ei võta üldisele tarvitusele „Eesti käsiraamatut“.

1732 andis Eberhard Gutsleff välja õp. Anton Thor Helle töö alusel „Lühikese eesti keele õpperaamatu“ („Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, trükitud Halles 1732), mis sisaldas 1) Grammatika, 2) Sõnastiku, 3) Proverbia, 4) Aenigmata, 5) Colloquia. Eesmärk oli kaasa mõjuda, et evangeeliumi kuulutust paremini saaks eesti keeles kuulajate südamesse juhtida. Ta saatis ta Hallesse trükki, sellest teatades oma õpetajale ja sõbrale Dr. Joh. Jac. Rambach'ile, kes sellest ettevõttest rõõmu tunneb, nagu tema sellekohane, eeskõne järele raamatus äratrükitud kiri 18. juulist 1732 seda näitab.

2 riigitaalriga, mis keegi vaga lesk talle Eesti käsiraamatu uueks trükiks annetas, olla ta asutanud eesti kirjastuskassa (mis suure õnnistusega pärast töötab), et eestikeelset hingeheitavat kirjandust odava hinna eest (või isegi maksuta) kättesaadavaks teha. Teda peetakse mõnede poolt vaimuliku sisuga juttude kogu autoriks, mis ilmus 1739 ja pärast tuttavaks sai „Mardi ja Hanso jutu“ nime all.

Mickwitz on Tallinnas Uuel tänaval (eeslinnas) vabakooli asutanud rektoriga ja abilisega, mille ruumid varsti ühest toast kasvasid ühe majani aiaga ja loomakopliga. Lapsi oli 1728 õppimas 50—60. Doomkooli, mis 15—20 a. tühi seisnud ja täiesti lõhnutud olekus, on ta parandanud ja käima pannud, tellides Hallest õppejõude.

Talupoegadele on eesti keelde tõlgitud ja trükitud head hingeheitavad lauluraamatud.

Uue testamendi tõlke I trükki revideeritakse ja ta trükitakse siis II korda. V. T.'i tõlkimine võetakse käsile (1729 teatab Matschek, et V. T.'i tõlkimine on alanud). Saksakeelse piibli

hinda on märksa alandatud (maksab nüüd 50—60 kop. 3—4 riigitaalri asemel) ja seda piiblit ostetakse nüüd kaugelt suurema hooga. Mickwitz, nagu ülepea Francke õpilased, panevad piibli lugemist südame peale. Mickwitz soovib oma õpetaja eeskujul ka piiblit otsast otsani lugeda. Ruhnu rootsi talupoegadele võimaldas kindrali proua Hallart rootsi piiblite omandamist.

Saksakeelseid ja eestikeelseid raamatuid s. o. Uusi Testamente, Käsiraamatuid, Katekismuse seletusi, Õndsakssaamise kordi j. m. on juba trükitud ja levitatud Eestimaal 40—50.000 (v. Rambachi kiri E. Gutsloffile 18./VII. 1732 j. t.)

Francke asutuste eeskujul asus Mickwitz vaeste ja vaestelaste hoolekandele. Mõned vaesedlapsed leiavad täieliku varjupaiga; mõned saavad poole ülespidamise riiete ja raamatute suhtes. Ka kooliõpetajatele antakse sagedasti palgalisa neist summadest. 1728 alustati „veikese urtsiku ehitust maa viisi järele vaestelaste jaoks“.

Mickwitz ütleb, et talle „Jumal on andnud üleloomuliku tunde laste või kooliasutuste järele“ ja vaestelaste hoolekande idee olla temas võrsunud Jumala helduse vaatlusel. Ei ole kahtlust, et see idee ja see soe tunne laste ja vaeste ja koolide suhtes Halles tema sees on idanema hakanud ja Halle eeskujuks on olnud, nii palju kui olud seda lubasid. Samuel Nauhaus ütleb seda oma kirjas 1728 selge sõnaga, kirjeldades oma päralejõudmist Tallinna ja oma muljeid siinseist oludest, leides palju sarnadust Tallinna kooliasutuse ja varjupaiga ja Halle asutuse alguse vahel, isegi asendi poolest: ka Tallinna asutus on linna värava ees ja ka siin oli sel kohal esmalt seisnud võõrastemaja ja joogikoht. Ka muidu tuletavad siinsed vaimulikud korraldused ja koosolekud Halle varjupaiga omi meelde; isegi Freylinghausen'i lauluraamat on tarvitusel, nagu Halle koolikirikus.

Konrektor Hirschhausen kirjutab Tallinnast, et Tallinnas on Halle kooliraamatuid tarvitusele võetud, eriti nimetades Grammatika Langii. Francke sõber Joach. Lange andis nimelt 1703 välja „verbesserte und erleichterte lateinische Grammatik“ (kuni 1819 ilmunud 60 väljaandes), 1705 „verbesserte und erleichterte griechische Grammatik“ (on ilmunud ilma autori nimeta, omandades „vaestelaste varjupaiga grammatika“ nimetuse).

Keegi ei kahjatsevat Halle kooliraamatute tarvitusele võtmist. Halle varjupaiga raamatukauplusest tellitakse järjest kooliraamatuid ja muid raamatuid. Siin on arvatavasti tegemist Tallinna

linna kooliga, kus esialgu õige tagasihoidlikul seisukohal oldi Halle suhtes, kuna doomkoolis Halle mõjudele takistust ei tehtud, kuna doomkiriku ülemõpetaja ja doomkooli õpetajad Hallest tulnud või Halles õppinud isikud olid . . .

H a r g l a s püüab õp. E. D. Hövel katekisasiatsioonide ja õpilaste koduvisitatsioonide kaudu vaimlist ja vaimulikku tasapinda tõsta. Suure teadmatuse ja jumalavallatuse üheks põhjuseks peab ta suurt rahva orjastust, võrreldes talupoegade seisukorda Iisraeli rahva omaga Egiptuses. Saaremaal on superdent Metzoldt'i juhatusel peetud konverentsil 1730 küsimust harutatud, kuidas rahvast põhjalikumale ristiusule viia. Otsustatakse, et õpetuse aluseks tuleb võtta „õndsakssaamise kord“ (Ordnung des Heils), tuleb kinni pidada katekismusekatsumistest külade kaupa pühapäeviti kirikus; kes mõisas veel tegu ei tee, peavad kooli tulema. Noorsugu kes esimest korda lauale tahab tulla, tuleb iga nädala 3 päevaks õpetaja juure, kuni igaüks on tarvilikult ette valmistatud. Õpetajate järgnevatest aruannetest on näha, et need otsused tagajärgi annavad; Anseküla õpetaja Holmquist teatab koguni, et tema kihelkonnas vaevalt talu leiduda, kus mitte kõik lapsed ei oskaks puhtalt lugeda. Muidugi ei olnud seisukord igas kihelkonnas kohe nii soodne selles suhtes¹⁾. K u r e s s a a r e s on kool. Juba hallelane P. Hönn oli selle kooli rektor. 1737 saab siia rektoriks hallelane Hölterhof, tema järele hallelane Arndt.

Samuel Nauhaus teatab 1729, et siinmaal nüüd on üldiselt hakatud enam koolide eest hoolt kandma kui seni, ja sinna, kus seni koolisid ei ole veel olnud, hakatakse aeg-ajalt koole asutama, et vaesed inimesed natuke lugema õpiksid, olgugi et kiriku ja kooli põhikorraldus siin teistsugune on kui Saksamaal.

Kuna Mickwitz 1728 nimetab N a r v a koolirektori ja kantori (kes arvatavasti ka koolis õpetas), on selge, et Narvas sel ajal kool juba käimas oli ja siin Hallest tulnud või Halles õppinud isikuid töötasid, nagu P ä r n u s juba 1718 Halles õppinud B. Cahl koolirektoriks, ühe ortodoksiat esindava kirikuõpetaja vastuseisemisest hoolimata, kutsuti ja leiti, et tema tööil suur edu on noorsoo juures.

T a r t u kohta teatab 1735. a. Pflug, et siin 30 a. jooksul enam kooli ei ole olnud. Nüüd on käima pandud u u s k o o l, mis on nähtavasti rajatud Halle uutele põhimõtetele. See kool koosneda 4 majast, millele veel V maja juure tulla aadeli laste jaoks:

1) v. „Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche“ XI k. 1869, lk. 434—435.

kõigega kokku 3 elumaja, koolimaja, maja aadeli laste jaoks. Ladina keelt õppijaid lapsi on 40, teisi umbes 30. Ametis on siin kooli-rektor, konrektor, kantor ja arvutusmeister, arvatavasti kõik või suuremalt osalt Hallest tulnud või Halles õppinud isikud.

1756 teatab õp. Plaschnig Tartust, et ta asutab Tartus tütarlaste kooli, milleks ülemus talle koha on andnud. Materjal on kirikukorjanduste läbi suuremalt osalt juba koos. Mis veel kulub, tahaks ta katsuda Peterburist saada (kus ta enne ametis oli).

Ka Riias kohtame mitte ainult kiriku- vaid ka kooliõpetajate hulgas Hallest tulnud või Halles õppinud isikuid. Wolmari õp. Neuhäusen püüab proua v. Hallart'i abiga rahvakoole asutada.

Endine Kuressaare kooli juhataja ja pärastine Riia lütseeumi konrektor J. G. Arndt andis koguni, nagu nägime, ajaloolise teose „Livländische Chronik“ välja, mis Halles trükiti ja mida sisemaal ja väljamaal palju tarvitati.

Tuttav on, et kindralsuperdendent Jakob Benjamin Fischer koolidest eriti huvitatud oli ja kindralsuperdendiks saades suure koolikatsumise kohe ette võttis (1736) ja maa-koolide-kava maapäevale esitas (3/III. 1737), mille järele kõigile Liivimaa mõisatele koolmeistrite ametissepanek ja vallakoolide asutamine kohustuslik pidi olema, millise kava maapäev a. 1737 harutusele võttis. Leiti, et mitte igalpool puudused ühesugused ei ole ja et kindralsuperdendil tuleb kirikuvisitatsiooni abil seisukord igas kihelkonnas selgeks teha ja selle või teise kooli puudusi koha peal parandada püüda ühes kohaliku õpetajaga ja mõisnikega. 5. juulil 1742 esitas Fischer oma „Supplementi“ (lisa-kava), kus ta seletab, et tarvis olla vahendeid leida, et talupojad ka vastu oma tahtmist lapsi kooli peaksid saatma. Peksu ja sarnaseid sunni-abinõusid ei soovita ta, küll aga järgmist: 1) ühtegi noort inimest lauale võtta, kes mitte lugeda ei oska; 2) nooremaid mitte laulatada, kui mõlemad lugeda ei oska. Selle järele tuleks 2—3 aasta järele käima hakata. Rüütlid soovisid niisuguseks tärmiks 6 aastat määrata.

Niisamuti on teada, et I. B. Fischer lätikeelse piibli revideeris ja Königsbergis uuesti välja andis.

Ei ole mingit kahtlust, et A. H. Francke ja ta asutuste mõjud seks kaasa on mõjunud, et temas huvi äratada niihästi koolidele kui piiblile; olles niiviisi lätikeelse piibli uuest odavamast trükist huvitatud pidas ta siis nõu ka krahv Zinzendorf'iga, kes oma kaasabi tõotas.

Nagu Tallinnas näib ka Riias raamatute tellimine Halle asutuse raamatukauplusest elav olnud olevat, milliseid tellisid mitte ainult Hallest tulnud ja Halles õppinud isikud ise, vaid nad soovitasid neid ka oma tuttavatele ja kohalike kudele raamatukauplustele.

Nii näeme, et Hallest tulnud ja õppinud kiriku-, kooli- ja koduõpetajad rõhutasid iseäranis õpetuse ja koolide vajadust, juhtisid tähelepanu paremaile õpetusmeetodele ja õpperaamatuile ja muile hingedehitava ja õpetliku rp. teadusliku sisuga raamatuile, mis Halle asutuse raamatukaupluses saadaval olid. Neil aladel on nad meie maale mõnda äratust ja mõnda algatust toonud, muu seas ka eestikeelsete vaimulikkude ja usuõpetuse raamatute tarvilikkust ette tuues ja nende soetamisele kaasa aidata püüdes.

* * *

A. H. Francke ja ta asutuste mõjude hindamisel ei või ka tähele panemata jääda Hallest tulnud ja Halles õppinud isikute puhtusulised ja kiriklised vaated ja püüded ja nende suhtumine siinsele ortodoksiale ja herrnhuutlaste liikumisele meie maal.

Silma paistab kõige pealt asjalugu, et pea igas kirjas kohatame Jumala providentsi ja hoolekande rõhutamist ja usalduse väljendust Tema imejuhtivusele. Kirjade kirjutajad on veendunud, et Jumal neid saadab, nagu kord Aabrahami, ja neile töö ja koha kätte juhatab . . .

Nad on Tema teenistuses ja on vaid Tema tööriistad ja toimetavad Tema tööd, Tema tegu. Temalt ootavad nad sellepärast tuge ja jõudu ja alistuvad Tema tahtele, Tema märguannetele. Tema käevarrest tahavad nad heal ja kurjal tunnil kinni pidada, kuni nad oma maiseid asulaid saavad vahetada taevaliste vastu . . .

Veendumus kõrgema idee, veel enam: Kõigekõrgema teenistuses seista ja ülesanne, Tema tööriistana tegutseda, kuni päev on, peaks iseäranis kirikuametikandjates alati elav olema. See veendumus ja ülesanne mahutab eneses ka õiget koguduse ja rahva teenimist sel kujul, nagu seda hingekarjaselt oodata võib ja ootama peab. Kõrgema idee ja Kõigekõrgema teenistus annab koguduse, rahva, kodumaa, ligimese teenimisele õige usulise värvingu ja sellega puhtuse, hoogsa jõu ja püsivuse . . .

Tolleaegsetele õpetajatele oli see veendumus suureks toeks ja lohutuseks nende elule ja tegevusele ja — palvusele. Mitte ainult laial võõral Venemaal, vaid ka meie maal ei puudunud Hallest tulnutel oma raskused, võõrastused, vastolud.

Pärast sõjahädasid ja katku- ja nälja-aegu oli meie maa seisukord ja olukord hävituse ja languse tähe all . . .

Kuigi ortodoksia esindajate vastolu Halle pietismile eespool mainitud põhjustel nüüd ikka nõrgemaks jäi, ei puudunud alguses kohati võitlused ja vastolud ja teatavad kannatused . . . H. Gutsloff mainib 1713 veel õigeusklikkuse eest sõdijaid, kes ühtegi uut õpetamise meetodit ei taha sallida. B. Cahl'il on Tallinnas 1713 konflikt konsistooriumiga ja magistraadiga ja ta peab vokatsioonkirja Oleviste kiriku diaakoni-kohale viimaks tagasi andma. Kui B. Cahl 1718 Pärnu koolirektori kohale kutsuti, tõuseb jälle opositsioon, kuid see opositsioon on juba nõrgem ja ainult osaline. Pinevust näeme ka Gernet'i kooli-kohale ja E. Gutsloff'i adjunkti-kohale kutsumisel. Vastolu peapõhjuseks on sel ajal mainitud pietistide seisukoht Sümboliliste kirjade vandestamises¹⁾. Cahl ütles lausa, et Sümbolilistes kirjades olla eksitusi. Cahl ja Gernet jäävad oma seisukohtadele, E. Gutsloff annab enamvähem järele. Pietistid tunnustavad Sümbolilisi kirju ainult selles ulatuses, kuivõrd nad Püha kirjaga ühte lähevad ja mitte selles mõttes, et nad terves ulatuses Püha kirjaga ühte lähevad. Sellepärast oleksid ühed neist nõus Sümbolilisi kirju vandestama selles ulatuses, kuivõrd nad Püha kirjaga ühte lähevad. Kui Cahl'i suhtes see küsimus Pärnu linna konsistooriumis uuesti 1718 kõne alla tuleb, lausub õp. Vestring, et selle maa kiriku õpetajaskonnast selles küsimuses peaaegu niisama palju samale seisukohale kalduvad kui vastupidisele. Sellepärast ei võivat see asjaolu põhjuseks olla Cahl'i kandidatuuri tagasilükkamiseks.

Kui Gernet natuke hiljemalt Vigala õpetajaks kutsuti, vabastati ta Eestimaa konsistooriumi otsusel 1721 Sümboliliste kirjade vandestamise kohustusest.

Franz Hölterhof ordineeritakse Kuressaares 1738 Mickwitz'i eestkostmisel ilma Sümboliliste kirjade vandestamiseta, kuigi sealsed vaimulikud protesteerivad ja kaebavad valitsusele.

1) Ka *venia concionandi* andmisel Hallest tulnud kandidaatele (Hövel ja Spreckelsen 1723) küsib kindralsuperdient Bruiningk neilt muu seas, kas nad Sümbolilisi kirju tunnustavad *quia vel quatenus*.

Sel puhul kirjutas Mickwitz Kuressaare raele 1737: „Man verschone sein zartes Gewissen mit dem *juramento in LL. Symb.* Wozu dient doch dieser Unrath? Ist er einmal aus Gott geboren, so braucht er des Eides nicht; ist er unwiedergeboren, so mag er tausend Eide schwören, er hält es doch nicht, kann es auch nicht“ (v. Th. Harnack, Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeinde, Erlangen, 1860, lk. 39, 40).

Hingeehitustundide, piiblitundide, kodupalvekoosolekute pidamine on Tallinnas Toompeal täies hoos, iseäranis sest ajast peale, kui Mickwitz doomkiriku ülemõpetajaks sai ja Vierorth kompastoriks, neile järgnes siis J. G. Tidebühl, kes ka Halles on õppinud.

Arusaadav on, et Eestimaal konsistoorium sel ajal ka mujal Eestimaal sarnaseid korraldusi sallis ja soovis, kus kohalikud õpetajad neid maksma panid.

Ka Narvas on sarnased tunnid ja koosolekud tarvitusel. Hoopis tagasihoidlikum oli selles suhtes Tallinna linnakonsistoorium enam-vähem kinni pidades vastolust pietismile; mainitud konfliktid Cahl'iga, Gernet'iga, noorema E. Gutsloff'iga, osalt ka vanema E. Gutsloff'iga „Eesti raamatu“ pärast toimisid linnakonsistooriumi alal.

Enne kui Mickwitz Toompeal erapalvetunde (*collegia pietatis*) pidama hakkas, peeti neid Gutsloff'i majas ja pärast pormeistri proua Gernet'i majas, kuid linna magistraat (ja vaimulikud) keelasid linnas sarnaste tundide pidamise ära (100 riigitaalri trahvi ähvardusel). Ka Gutsloff'ile keelatakse erapalvetunnid tema majas 50 riigitaalri trahvi ähvardusel ära.

Nauhaus'i teatel (kevadel 1729) on viimase 20 a. jooksul seisukord siinmaal hästi pietismi kasuks muutunud. Kuna siis kantslitest midagi taassünnist rääkida ei tohtinud, ei peeta nüüd aga niisugustest õpetajatest enam lugu, kes oma kogemuste põhjal ei saa tunnistust anda niisugustest praktilistest tõdedest. Mõned vähesed on veel vanade õpetajate hulgas, kes õigeusklikkust tahavad esindada, aga nende ortodoksia ei maksa siinmaal enam täielikult ja nad surevad ka üksteise järele, andes ruumi teistele.

A. H. Francke mõjudel leidis teatav „ärkamine“ aset kõige pealt ja eestkätt kirikuõpetajate keskel (v. ka Rambach'i kiri E. Gutsloff'ile 18./VII. 1732).

Peale Hallest tulnud või Halles õppinud rohkearvuliste kiriku-

õpetajate, kooliõpetajate, koduõpetajate pooldasid pietismi meie maal ka juba mõned aadelist, kõrgematest sõjaväelastest ja kodanikest, nagu näiteid ja teateid leidub¹⁾ esildatud materjali hulgas.

Nauhaus ütleb: Tõe kuulutusele ei panda enam vastu, ta haarab südameid, mis avalikuks tuleb taassünni soovimises ja pisarates, kuid see ei olla ikkagi veel alati täielik pöördumine.

Isegi talupoegade hulgas on üksikud, kes pietistlikku meeoleolu jagavad. Juba H. Gutsloff räägib niisugusest juhtumisest oma kirjas a. 1711.

Mickwitz ütleb 1728 koguni, et talupoegade hulgas leidub mõni kaunis liikumine.

Liivimaa suhtes seletab Urvaste õpetaja Quandt, et juba enne herrnhuutlaste tulekut selles kihelkonnas eestlaste keskel ärkamine alanud. Ka mitmed teised õpetajad teatavad seda oma kihelkondade suhtes, nii Laiuse, Palamuse, Maarja, Torma-Lohusuu, Karksi, Halliste j. t. õpetajad, kuid siin olid tegevad ikkagi juba herrnhuutlaste liikumise kaudsed mõjud.

Üldiselt olid aga, nagu paistab, Halle pietismi erilised puhtusulised mõjud ja harrastised meie talupoegade keskel siiski veel nõrgad ja arvatavasti ka veel kaunis pealiskaudsed seal, kus neid leidis.

Halle pietismi teadlikkude misjonäridena ja poliitikutena siinmaal (ka muu-usuliste juures) esinevad iseäranis Vierorth Peterburis ja siis Tallinnas, Rodde Narvas, osalt ehk ka noorem Eberhard Gutsloff Tallinnas (pärast Saaremaal) ja pärastpoole ehk ka J. G. Tidebühl Tallinnas.

* * *

Viimaks tuleb meil veel silmas pidada A. H. Francke mõjude tähendust herrnhuutlaste liikumise kohta siinmaal.

Ei ole kahtlust, et Halle mõjud herrnhuutlaste tulekule siinmaal teataval viisil pinda on valmistanud. Niihästi Francke kui Zinzendorf esindavad pietistlike vaateid ja nõudeid, rõhutavad usuelamusi, südameusku ja vaga elu, jättes teisele kohale „puhta õpetuse“ nõude.

1) Maanõunik v. Eckesparre seletab Saaremaa kohta, et juba 1726 äratusliikumise jälgi ilmsiks tuli, iseäranis v. Sacken'i, Nolcken'i, Lode ja Eckesparre perekonnis.

Mõlemate korraldustes esinevad konventiiklid ja erapalvetunnid. Kõige sellega oli siinmaal juba enne herrnhuutlasi algust tehtud, kuigi ainult üksikutes ringides ja kirikuõpetajate juhatusel.

Asjaolu, et kirikuõpetajate hulgas palju Halle pietismi pooldajaid oli, seletab meile ka alles selle imeliku asjaloo, et herrnhuutlaste liikumine nii kiiresti üle maa sai laiali laguneda, alguses ilma suurema takistuseta, mis täiesti arusaamata oleks, kui õpetajaskonna koosseis ja meelsus oleks samasuguseks jäänud, kui ta Rootsi ajal oli.

Halle pietismi pooldajad õpetajad, osalt ka mõned mõisnikud ja kodanikud soodustasid herrnhuutlaste liikumist, või aga jääd, suuremalt osalt Halle mõjude tõttu, äraootavale seisukohale.

Herrnhuutlased võisid peale muu ka hallelaste äratatud või elustatud huvi koolidele seks kasutada, et asutada oma koolisid, mis ühtlasi pidid palvemajade ülesandeid täitma ja varstigi nendeks kujunesid, kuigi nad rahva seas endiselt kandsid „koolimajade“ nimetust. Ülemkonsistoriumi „Sentiment'is“ (1743) öeldaksegi, et nad koosolekute- ehk palvemaju on ehitanud ettekäändega, et nad koole asutavad.

Kus Halle mõjusid oli enam olemas, oli herrnhuutlaste liikumisel alguses ka enam hoogu nagu Volmaris, Antslas-Urvastes, Tartus ja ümbruses [siin Võnnu kihelkonnas kuulsam (Kriimanni-) palvemaja], Tallinnas ja Tallinnamaal, Saaremaal. Pärast herrnhuutlaste keeldu on nad oma teguviisi muu seas just sellega põhjendanud, et nad olla tegutsenud vastavate kirikuõpetajate silma all ja nende heakskiitmisel (v. Th. Harnack, m. t., p. 49). Kuramaal olid, nagu nägime, Halle mõjud koguni nõrgad, siin ei olnud herrnhuutlaste liikumisel sel ajal ka tarvilikku pinda, sest et pind valmistamata oli ja kirikuõpetajate hulgast soodustajaid ei olnud: kuigi herrnhuutlaste käskjalad Kuramaalt läbi minnes eriti Miitavis oma vaadete seemet püüdsid külvata ja Liivimaalt mõni sellekohane kiri kirjutati, sumbutati siin need katsed kerge vaevaga (v. Acta historico-ecclesiastica 44. jagu, IX₂).

Et need väited õiged on, tõendab ka veel eespool hallelasena mainitud kirikuõpetaja ja Riia lütseeumi rektor J o h a n n L o d e r kutsekirjas, millega ta kutsus kooli soodustajaid, lastevanemaid ja sõpru lütseeumis peetavale eksamile 10., 11., 12. juulil 1750, rääkides selles trükitud kutsekirjas ühtlasi „möödunud herrnhuutlaste liikumisest Liivimaal“ (von der vergangenem Herrnhutherey in Liefeland). Siin jutustab J. Loder selge sõnaga, et herrnhuutlaste

esimesed käskjalad Liivimaale (3 puuseppa, nende hulgas Christian David) teel Königsbergist igalpool küsima pidid ja püüdma niisuguste isikute juure teed leida, keda pietistideks nimetatakse (suchen musten an solche Leute zu kommen, die wegen einiger Frömmigkeit und christlichen Wandels von unverständigen Menschen Pietisten genennet wurden). Sel põhjusel tulid nad Riias Loder'i juure, kus nad ennast Määri vendadeks nimetasid ja pärisid teiste kohalikkude vagade järele. Loder nimetas neile mõned tuttavad sõbrad ja maalt ühe paremast seisusest daami, kes oma kristliku elu poolest Saksamaalgi oli tuttavaks saanud. 5 nädala järele sai kindralsuperdend Jakob Benjamin Fischer nende isikute konventiiklist Riias kuulda; Loder ei olla sellest veel midagi teadnud. Riia ülemfoogt käskis nad nüüd Riias lahkuda. Nad läksid maale. Christian David kutsuti mõne aja pärast Herrnhut'i arvatavasti tööst aru andma. Ta tuli jälle tagasi ja talle järgnes veel teisi siiatulijaid. Viimaks ka isand ise. Ehkküll Loder Zinzendorf'i ei tundnud, peatus ta tema juures.

Varstigi soovis mõni liivimaalane omale herrnhuutlastelt mõnda vaga head teenert või häid kangruid, mõnda vaga majasulast, kodukooliõpetajat, mainitud haiglane daam soovis omale meedikut. Keegi isand tahtis neile anda maatüki, et nad võiks sinna küla asutada ja üheskoos elama asuda. Kui Loder neile sellest rääkis, sai ta õpetajalt B. vastuseks, see ettepanek käia nende kava vastu. Kui nende õpetusraamat (Lehrbüchelgen) ilmus, selgus, et arvatud puusepp, kangur, majasulane, kodukooliõpetaja, meedik tõepoolest oma koguduse vanemad, eestseisjad, õpetajad olid¹). „Meie olime inetult petetud“ (wir waren heßlich betrogen), hüüab Loder. „Das dirigierende Synedrium“ on siis nende petepaelad läbi lõiganud ja Liivi- ja Eestimaa neist vabastanud.

Sellest, mis Loder siin räägib, on igatahes selge, et ta alguses herrnhuutlaste soodustaja on olnud ja alles viimaks nende suhtes vastupidisele seisukohale on asunud.

Peale Loder'i on veel mitmeid teisi Hallest tulnud või Halles õppinud õpetajaid olnud, kes herrnhuutlaste liikumist nii ehk teisiti on soodustanud. Kirjavahetuses Herrnhutiga on neist olnud

1) Iseäranis levines see liikumine siinmaal alates 1736 (v. pr. Zinzendorf'i kirjad 4./II. 1743, Acta historico-ecclesiastica, VIII k., lk. 916 ja 922).

näit.: Blaufuss, Gernet, Gutsleff, Himler, Hölterhof¹⁾, Loder, Meder, Mickwitz, Papperitz, Plaschnig, Rodde, Schulz, Spreckelsen j. t.

Kreemoni õp. Johannes Justus Grüner (rp. Grunert), kes õppis Halles, tutvunes siis ka Zinzendorfi ja ta kogudusega, oli see, kelle kihelkonda ilmusid kõige enne Herrnhuti mainitud vennad. Ühed arvavad, et Kreemoni õpetaja Grüner (1729—1756) neid olla oma juure kutsunud²⁾. Grüner ise seletab aga 1742, et nad teda oma teekonnal Volmari vaid lühikeseks ajaks olla külastanud. Igatahes ei kestnud kaua, kui nad edasi läksid Volmari mõisa pr. v. Hallart'i juure.

Kindralsuperdient J. B. Fischer'ile ei olnud herrnhuutlased isiklikult ehk küll mitte vahest väga sümpaatlikud, nagu esimeste herrnhuutlaste käskjalgade Riias lahkumise algatusest juba järeldada võime, aga ta hakkas nende tööd hindama, nähes nende usulist ja kõlblist mõju maarahvale ja pidades siis alguses seda liikumist Jumala juhtivuse uueks armutööks, kirikukari ja ev. kiriku elustajaks ja toeks (v. tema kiri 29./VI. 1742, Th. Harnack, m. t., lk. 46). Ta palus Zinzendorf'i läbisõidul Riias 1736 jutlustada, pidas temaga aru lätikeelse piibli uue trüki üle, lubas Volmari mõisa (herrnhuutlaste) seminari katekeediks ametisse panna cand. Magnus Buntebart (selle järele, kui ta tema oli eksamineerinud).

Kirikuvisitatsioonil 1739 sai Volmari asutis tema poolt kiitust ja seati teistele kogudustele eeskujuks.

Mitmetele Liivimaa pietistlikkudele õpetajatele, nagu Speckelsen'ile (Bruiningk'ile j. t.) meeldisid (nagu selgub nende pärastisest aruandest ülemkonsistoriumile 1742) herrnhuutlaste mitmeliigilised ja -astmelised osadised, mis olid määratud nende kogumiseks, hoidmiseks ja edasiarendamiseks, kes juba olid usus elavamaks saanud. Niisugused erilised liigitused ja hoolded puudusid ka hallelastel hingehoiu ja kogudusekari alal. Nii võisid mõnede hallelastele mõned herrnhuutlaste korraldised paista kui hallelaste konventiiklite tarvilik ja kasulik täiendus ja edasiarendus.

Tallinnas seisis iseäranis ligidal herrnhuutlastele doomkiriku diaakon Vierorth, kes Zinzendorf'iga (Loder'i teatel eespoolmainitud kutsekirjas) kirjavahetuses seisis juba enne kui Zinzendorf siinamaale tuli. Ta on herrnhuutlaste saadikuid ja misjonäre

1) Kirjutatakse ka: Hölterhoff.

2) v. Th. Harnack, m. t., lk. 27, ja H. Plitt, Brüdergemeine und die lutherische Kirche in Livland, 1861, lk. 106.

igatepidi soodustanud, kuidas see tal aga võimalik oli. Herrnhuutlasi õppis ta iseäranis proua v. Hallart'i läbi tundma. Suurt mõju avaldas tema peale herrnhuutlaste presbiter Biefer.

Zinzendorf'i külaskäik Tallinnas 1736, tema jutlused 23./IX. Oleviste kirikus ja 26./IX. doomkirikus, tema abi Eesti piibli trükkimisel täitsid teda rõõmuga. Vanad sõbrad hoiatasid teda Herrnhuti eest, aga Jumala uue armutöö „uus valgus ja osadus“ kütkestasid teda.

1738 algas Tallinnas uus ärkamine, 1742 läksid 78 venda ja õde doomkirikus avalikult üheskoos õhtusöömaajale ja moodustasid isekoguduse kõigi herrnhuutlaste korraldustega. Kui siis herrnhuutlaste kogudus Tallinnas laiali läks ja herrnhuutlaste käskjalad maalt välja saadeti, järgnes Vierorth'ki neile 1743. 1744 ja sai siis herrnhuutlaste piiskopiks 1747; ta suri Herrnhutis 1761.

Ka Mickwitz Tallinnas oli alguses herrnhuutlastele heatahtlik ja sõbralik, osalt enese südame kutsel, osalt Vierorth'i mõjul. Ta on kirjades Zinzendorf'ile ja Herrnhut'ile austust avaldanud. Mõnda korraldust on ta nõus omaks võtma. Ta võitleb palves selguse pärast. Vierorth'i seisukohale ta viimaks siiski ei saanud asuda, nagu ta kõiki herrnhuutlaste korraldusi (nagu liisku) ei saa tunnustada [liiategi et sealjuures kalduvusi mitmetele sektidele ilmsiks tuleb (v. tema kiri maist 1741 Th. Harnack'i juures, m. t. lk. 41**)] ja herrnhuutlased koguni juhtivat osa tahavad etendada [v. sealsamas lk. 130***].

Aga võimu ei taha ta nende vastu mitte tarvitada, ka neis asjus mitte, mis tema arvates ekslikud ja kahjulikud on, jättes asja otsustamise Jumala ettenägevuse hoolde. Sellega ühenduses levines herrnhuutlaste liikumine tolelaegsel Eestimaal veel jõudsamini kui Liivimaal. Seesama sündis ka Saaremaal.

Püha õpetaja Karl Friedrich Papperitz oli 1740 herrnhuutlaste meeleolule õige ligidale jõudnud, nagu ta kiri 5./III. 1740 seda näitab, kus ta korduvalt rõhutab Jumala Poja vere tähtsust ja räägib „verisest armust“. Ka superdent Gutsleff'i kiri Anseküla õp. Holmquist'ile (v. Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche, XI k. (1869), lk. 458) laseb seda arvata. Järgnevates kirjades tõmbab Papperitz (vahest G. A. Francke mõjutusel) juba selgemalt vahejoone enese ja herrnhuutlaste vahele.

Tähtsamateks herrnhuutlaste soodustajateks siinmaal saavad varsti (Vierorth'i kõrval) Eberhard Gutsleff ja Franz Hölterhof. Olles Tallinna Oleviste kiriku diaakon ja ühtlasi

linnakoolide inspektor kutsus E. Gutsleff oma lastele koduõpetajaks Hallest 1734 Franz Hölterhof'i, kes oli osa saanud Francke asutuse vabasöögist.

1736 tuli Zinzendorf Tallinna ja jutlustas siin suure eduga Oleviste kirikus, jättes sügava mulje ka Gutsleff'ile. 1737 sai Hölterhof Gutsleff'i soovitusel Kuressaare koguduse diaakoniks ja koolirektoriks. 1738 pidi Hölterhof ordineeritama, tema ei soovinud Sümbolilisi kirju vandestada. Kuna Mickwitz Kuressaare raekogule kirjutas, et ei maksaks temale seda vannet peale sundida, ordineeritigi ta ilma selle vandeta, ometigi pidi ta pärast õpetajaskonna kaebusel ja valitsuse otsusel vande andma.

Vahepeal oli Eberhard Gutsleff Saaremaa superdendiks kutsutud Saaremaa rüütelkonna poolt, kes seda õigust omale püüdes kirikuõpetajaskonnale selles asjas ette jõudis, kuna kirikuõpetajaskonna arvamised kutsutava kohta lahku läksid. Kindralkubernangu valitsus kinnitaski 1738 rüütelkonna kandidaadi, kuid *salvo jure ministerii*. Hölterhof tahtis herrnhuutlaste korraldusi Kuressaares täiesti maksma panna. Gutsleff pani sellele esmalt vastu, nad vaidlesid ka kantslist üksteise vastu ja Gutsleff luges ette kogudusele Luteri teose *Contra Antinomos* öeldes, et Hölterhof'i õpetus veel kaugemale minevat kui antinomistide oma.

Viimaks kutsusid nad Herrnhuti käskjala stud. jur. Herrmann'i Tallinnast vahekohtunikuks, kes küll Gutsleff'ile üldiselt õiguse andis leides, et Hölterhof liiga *immoderate* (järsult) tegutsenud, aga ta oskas selle järele Gutsleff'ile mõjuda, nii et ta lubas Herrmann'i tegutseda herrnhuutlaste vaimus ja ise sellele ikka enam ligines ja selle omaks võttis, iseäranis kui ta Tallinnasse reisis 1741 ärkamisest Eestimaal oli kuulda saanud (muu seas ka ta venna Heinrich Gutsleff'i kihelkonnas Kullamaal). Hölterhof (rp. Hölterhoff) oli Jamaja õpetajaks saanud (1740—1747). Gutsleff jutustas Saaremaa rahvale mannermaa ärkamisest ja pöördumisest Püha vaimu mõjutusel. Ka Saaremaal algas nüüd ärkamine ja „armo laste“ vägevad kiitusepalvused armu eest Jeesuse lepitamise läbi. Liikumise lähtekohaks oli Upa küla Kuressaare ligidal, kus kõige enne ärkasid Upa Jüri ja ta naine Triinu. Ka Gutsleff ise jutlustas siin lahtise taeva all „prohveti kivilt“, ka kodanikke linnast ja isandaid maalt tuli siia kokku. Gutsleff andis ärganuile, keda ta oli enne katsunud, ka naisterahvastele, jutlustamise õiguse ja tellis ka Herrnhutist abilisi, kes olid enamasti hariduseta isikud, nagu lihunikud, kangrud jne., kel-

lele ta kohe andis jutlustamise õiguse kirikus ja eramajades ja ärganute hingehoiu.

Oli veelgi teisi hallelasi, kes alguses herrnhuutlaste liikumisele aktiivselt heatahtlikud olid.

* * *

Vähehaaval hakkasid selgemini avalduma mõned vahed ja lahkuminekid ja isegi vastolud hallelastest õpetajate ja herrnhuutlaste vahel. Juba Saksa maal oli pinevus tõusnud Halle ja Herrnhuti vahel (1733), iseäranis astus Baumgarten Halles (Theol. Bedenken) herrnhuutlaste vastu välja.

Vastuses Ignatius'e eespoolmainitud kirjale (8./VI. 1746) mainib autor (arvatavasti prof. G. A. Francke) 3./XI. 1746 seda Baumgarten'i raamatut ja Fresenius'e väljaannet „Nachrichten von Herrnhutischen Sachen“ öeldes, et Fresenius lubanud seda ka Liivimaale saata (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond).

Meie maa õpetajatest jäi kriitilisel ajal Hallega rida õpetajaid ühendusse, informeerides eriti G. A. Francke't ja saades sealt vastuseid, nagu iseäranis Loder, siis ka Mickwitz, Holm, Krause j. t. Peab tähendama, et arvestades meil olevat materjali, otsekohene kirjavahetus aja jooksul Hallega nähtavasti ikka nõrgemaks oli jäämas, kuid ajal, mil herrnhuutlaste küsimus põnev oli, läks kirjavahetus, nagu paistab, eriti G. A. Francke'ga jälle elavamaks.

Herrnhuti arhiivis leidub Loder'i kirjavahetust Hallega (1742—1750) 23 numbrit, nendest 15 Loder'i kirja ja 8 vastust. Vastused on, nagu arvatakse, prof. G. A. Francke kirjutatud (ühel kirjal leidubki allkiri „Fr.“). Kirjas 14. aug. 1742 tänab „Fr.“ (s. o. G. A. Francke) esmalt Loder'i tema hoolekande eest arstirohtude suhtes. Herrnhuutlaste suhtes kiidab ta Loder'i seisukoha heaks, et ta õigele teele jääb, s. o. et ta herrnhuutlastega tegemist ei tee, et ta nende liialdustest, aga ka mitte nende tagakiusamistest osa ei võta.

Fr. ise nägevat ikka selgemalt, et herrnhuutlaste asi mitte õigel alusel ei seisa. Sellepärast on ta ka mõningaid sõpru ja vendi hoiatanud, sest et sellest kirikule palju kahju sünnib (weil lauter Unheil daraus in der Kirche entsteht). Kuid mitte kõik ei võta sellekohaseid tõendusid ja hoiatusi kuulda, nagu see temale on juhtunud ka superdent Gutsleff'iga (wie es mir auch also mit

dem guten H. Superint. Gutsleff gegangen ist). Tuleb päev, millal tõde avalikuks saab. Jumal pööraku aga oma kirikult kõike kahju eemale ja ärgu lasku meie ristiusu peatõdesid südame tõelikust pöördumisest ja Kristuse saladusest selle läbi ilmainimeste ees profaneeruda.

Kirjas 16./XII. 1743 seletab kirjakirjutaja muu seas, et ta neil päevil Zinzendorf'i lauluraamatu 9. ja 10. lisandust on lugenud, ja imestab, kuidas inimesed, kes Halles on kasvatatud, nagu h. Blaufuss, võivad sarnasest kraamist maitserahuldust leida (an solchem Zeug einen Geschmack finden können). Tarvitseb ainult nende kirju (raamatuid) lugeda, siis ei ole ka enam vajadust neid ümber lükkama hakata.

Arvestades meie maa kohta käivat materjali saame selles suhtes vahedest hallelastest õpetajate ja herrnhuutlaste vahel järgmise pildi:

Hallelaste meelest oli pöördumise eelduseks arusaamine, et Kristuse teene välispidine omaksarvamine veel küllaldane ei ole õndsakssaamiseks (v. H. Gutsclaff'i kiri 3./I. 1707 ja rootsi vangide kiri Tobolskist 20./VI. 1713), vaid õigeks mõistab vaid elav usk ja Kristuse teene seespidine omaksvõtmine, nii et sellest välja kasvab Kristuse järel käimine, Jumala kartus, patukahetsuseheitlus, pessimistlikult hinnatava maailma ärasalgamine, sisemine ristikandmine Jeesuse järel käies.

Herrnhuutlased tahavad täielikult tugeeda Kristuse verisele teenele, tema verele ja haavadele, mis meile on lepituse saavutanud, tahavad armulastena saadud armu ülistada ja mitte käsuõpetust kuulutada, olles oma arvates erilises vahekorras Lunastajaga ja lootes nähtavasti erilisele taevaõndsusele. Nad ei vaja oma optimistlikus meeleolus käsuõpetuse kuulutust ja nad ei pea lugu „seespidisest ristist“ (Sie verwerffen das inwendige Creutz und haben solche seltsahme Lehren, daß die Menschen nicht wissen wo aus noch ein, Papperitz'i kiri 10./IX. 1740).

Herrnhuutlased heidavad ette kirikuõpetajatele, kes nendega ei harmoneeri, et nad „käsuõpetusejutlustajad“ olla, ainult katekismust mõista, patukahetsusele tahavad sundida, aga armu suhtes puuduvat kogemused.

Herrnhuutlased tahta, ütleb praost Sutor, õpetajatele meelde tuletada, et nad hoolsamini ja ainuüksi kuulutaksid puhast evangeliumi Kristuse verisest lepitusest, kuna nii palju käsitellakse käsuõpetust ja selle läbi viiakse ärganud hinged hirmu-olukorda

ja segadusse. Nagu kindralsuperdient Fischer viimaks seletab oma „Sentimentis“, ei hooli herrnhuutlased isegi 10 käsust ega katekismuse õpetusest ülepea, ja rõhutavad selle asemel oma südametundeid ja näevad neis Jumala vaimu mõjutisi. Kui Papperitz herrnhuutlaste moodi „verisest armust“ etc. rääkima hakkas, on G. A. Francke nähtavasti tema tähelepanu mõjuvalt juhtinud „usu- ja risti-teele“ (v. Papperitz'i kiri 2./VI. 1742): Papperitz tahab rahulduda Püha kirja alusel selle taevaga ja selle taevaõndsusega, kuhu jõudsid tema armsad Halle õpetajad ja isad Francke, Antonius, Freylinghausen, Mischke, Zimmermann (Papperitz'i kiri 10./IX. 1740).

Hallelased võisid oma individualistlikkude vaimlistumiseaadete tõttu pöördumisest patukahetsusheitluses ja armuläbimurdes, maailma ärasalgamisest ja ristiteest ikkagi ainult üksikute pöördunute ringe enese ümber koguda, et siis nende kaudu aegamööda katsuda kogudusi mõjuvalt mõjutada. Juhatus pidi ikkagi ka pöördunute ringides õpetajate ja usuteadlaste kätte jääma.

Herrnhuutlaste liikumine on rahvalik ja massiline, jutlustavad ja korraldavad ka võhikud ja isegi ilma suurema hariduseta isikud, nende hulgas on ka naisterahvaid. Soovitavaks peetakse niisuguseid abilisi ka kohaliku rahva enese keskel.

Kuna hallelaste otsekohene pietistlik mõju lihtrahva peale meie maal mitte väga suur ei olnud, paisus herrnhuutlaste liikumine siin suureks ja rahvalikuks. Herrnhuutlastest õpetajad, käskjalad, vennad, isegi mõisnikud on lihtrahvale otsekohesemalt, rahvalikumalt ja vennalikumalt suhtunud. Juba konrektor Jac. Ad. Hirschhausen Tallinnas on huvitatud herrnhuutlastest vendade rahvalikkusest käsitöölise keskel: nad virgutavad igatüht paraja sõnaga, kõnelusega ja palvega; nad tulevad inimestele ligemale, kui seda harilikult kiriku vaimulikud suudavad teha. Jamaja õp. Hölterhof leidis osalt just sel põhjusel eesti talupoegadelt suurt poolehoidu ja armastust (v. Beyträge zur Erbauung aus der Brüdergemeine 1817/1818, lk. 764—766).

Nende äratused ja osadus-avaldused ja koosolekud on vastavalt enam välisele meelele rajatud (v. Mickwitz'i päevaraamatu väljavõtte Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 145 ja tema kirja väljavõtte lk. 152).

Herrnhuutlased on vahetevahel ka hallelastest õpetajate vastu üles astunud, isegi osalt A. H. Francke vastu, siis õp. Papperitz'i

j. t. vastu (v. Papperitz'i kiri 2./VI. 1742). Kui Hölterhof Kuresaare tuli, hakkas ta kohe Saaremaa kirikuõpetajate vastu üles astuma, ehk küll nende hulgas mitmeid hallelasi oli ja Hölterhof Saaremaa õpetajaid veel ei tundnudki. Kirikuõpetajaid nimetati herrnhuutlaste poolt vahel „Paali- ja kõhu-pappideks“ (v. Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche, XI k., aastakäik 1869, lk. 488). Kiriku õpetajad kuulutada käsuõpetust, mitte evangeeliumi, jutlustada lihalikult, kuna herrnhuutlased jutlustada vaimulikult (v. Liivimaa õpetajate aruanded 1742).

Lõpupoole (enne herrnhuutlaste keeldu) läksid herrnhuutlased selles suhtes mõnel pool ehk tagasihoidlikumaks ja kainemaks, nagu G. A. Francke seda üldiselt ja Papperitz seda Saaremaa suhtes konstateerib. A. H. Francke kohta on nad nüüd rääkima hakanud, et kui ta veel elaks, siis kutsuks nad ta omale piiskopiks. Ka olla Saaremaa herrnhuutlaste üteluse järele Herrnhutist üldine eeskiri antud, et ükski vend „teisiti kui piibliga“ ei pea rääkima (daß sich kein Bruder anders als mit der Biebel zu reden sich unternehmen solle, v. Papperitz'i kiri 2./VI. 1742).

Herrnhuutlaste juhtide ja käskjalgade iseteadlik ülesastumine rahva poolehoiul võis ka pietistlikkudele kirikuõpetajatele segavana tunduda ja kirikukorrale ja kiriklikule elule hädaohtlikuna paista, nagu Anseküla õpetaja Holmquist'i kirjavahetus ja vahekord herrnhuutlaste käskjala ja rändjutlustaja kangur Lund'iga seda näitab, kes Anseküla kihelkonda oli tulnud, külasid mööda ümber rändas ja inimesi oma poole võita püüdis, neid õpetajalt ära pöörates ja siis enesekaitseks Hölterhof'i ja viimaks ka superintendent Gutsleff'i appi kutsus (v. Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche, XI k., aastakäik 1869, lk. 456—460).

Loder rõhutab mainitud kirjatöös ühe peapuudusena herrnhuutlaste juures asjaolu, et õpetamata käsitöölised ennast ise õpetajateks ja hingekarjasteks kuulutavad; kui juba isegi õpetatud usuteadlased komistavad, mis võivad niisugustelt õpetamatutelt head tulla!

Ka mitmete teiste õpetajate poolt kuuldub nurinat, et herrnhuutlased lubavad õpetamata meestele ja naistele ja isegi lastele õpetada ja kirja seletada. Ka Fischer ja Mickwitz ei saa seda (viimaks enam) heaks kiita.

Tuli liialdusi ja vahel korratusi ja eksimisi ette, entusiastilisi ja ekstaatilisi nähtusi, ümberristimise ja muid lahkõpetusi (v. näit. Dorpater Zeitschrift für Theologie und Kirche, XI k.

(1869), lk. 455, 456; Th. Harnack, m. t., lk. 47, 63, 64, 68, 69, 76, 77, 86). Herrnhuutlased olid üldiselt sel ajal usukujutuste poolest veel kaunis kirju kogu, kuna nad ju igasuguseid usklikke enese ümber koguda tahtsid. Arusaadav, et ka siia saadetud vendadel mõned eriusukujutused võisid olla ja et ehk veel enam kohalikkudel ärgranutel rahvaliidmetel erilised usukujutused võisid kujuneda, erilised nähtused esineda, nagu mõningaid sarnaseid isikuid ja nähtusi ka nimetatakse.

* * *

Kuidas herrnhuutlaste liikumist meie maal mitmelt poolt hinnati viimastel aastatel enne herrnhuutlaste keeldu, missugune oli hallelastest kiriku-ülemuse ja -õpetajate seisukoht selles suhtes ja kuidas kujunes vahekorid herrnhuutlastega, seda näitavad meile mõningad kodumaalised hallikalised andmed, milledest mõnda siinkohal esildan, esmalt **tolleaegse Eestimaa kohta**.

Kadrina kihelkonna kirikueestseisjad pöördusid ülem-maakohtu (Oberlandgericht) poole esitise ja abipalvega Kadrina koguduses tekkinud korratuste pärast, süüdistades ka kohalikku õpetajat, meile juba tuttavat hallelast Nauhaus'i, ja kaudselt ka isegi konsistooriumi.

23/II. 1742 teatas ülem-maakohus (Schulman, Rosen, sekr. Riesenkauff) sellest konsistooriumile ja palus teda omalt poolt juurdluskomisjoni paar liiget nimetada, et ühiselt neile väärnähtustele kiire lõpp teha. Konsistoorium (Mickwitz ja Christ. Anton Ketler, sekr. oli Friedr. Mich. Francke) vastab 26/II. 1742, juhtides tähelepanu sellele, et usu- ja kirikuasjad alluvad seaduse ja senise praksise järele piiskopile ja konsistooriumile. Seda peaks ka Kadrina kiriku eestseisjad teadma. Juhtumisel, kui kirikueestseisjad konsistooriumilt ei peaks tarvilikku abi saama, võiks nad pöörata kindralkubermangu-valitsuse poole. Ülem-maakohule olla küllaldane töö tsiviil- ja politseiasjus määratud.

Ülem-maakohus vastab 1/III. 1742, et konsistoorium ei saa nüüd enam nagu endisel (Rootsi) ajal (kus ülemus oli ühte usku) kirikuasju ilma rüütelkonnata õiendada ja kirikueestseisjad ei alluda (nüüd) konsistooriumile.

Ülem-maakohus esitab Kadrina kirikueestseisjate kaebtuse ühes ülem-maakohu kirjavahetusega konsistooriumiga kindralkubermangu-valitsusele, paludes ka omalt poolt nende korratuste

kõrvaldamist usu asjus, mis siinmaal on juba ilmsiks tulnud (die bereits alhier im Lande in der religion eingerißene Unordnungen), mis ka kindralkubermangu-valitsusele teada saab olema (Ülemmaakohtu protokoll 1742).

Nii palju näha võib, oli see esimene ametlik aktsioon ilmaliku ülemuse ja valitsuse esindaja ees herrnhuutlaste suhtes meie maal. Rüütelkonna maapäeval oli küll juba 1740. 9/II ettepanek tehtud „kirikuseadust revideerida lasta“, et kõiki lahkkelisid kõrvaldada¹⁾.

1741. 17/VI oli küsimus asemikkudekogu ees (Ausschuss). Huvitavad on üksikude kreiside ehk maakondade esindajate arvamised selles asjas. Harju kreisi esindus arvas, et ülemkirikueestseisjad iga kiriku juures valvaks selle üle, et kirikuseadusevastaseid korratusi ja uuendusi nähtavale ei tuleks. Majoor Budberg pidas tarvilikuks juure lisada, et need õpetajad, kes Sümbolilisi kirju ei ole vandestanud, kohustataks seda tegema, ja tulevikus keegi ilma vandestuseta ei ordineeritaks. Ka mitmeid teiste maakondade esindajaid toetasid seda lisandust.

Viru maakonna esindus oli arvamisel, et võimata on üksi ülemkirikueestseisjate abil kõiki korratusi ja uuendusi, mis nüüd käimas olla, kõrvaldada, vaid tulla paluda kindralkubermangu-valitsuse abi. Ükski õpetaja ei pea ametisse saama, kes mitte avalikult ei vandesta Sümbolilisi kirju.

Järva maakonna esindus teatas, et ta mingisugustest korratustest ei tea ja sellepärast selle ettepaneku harutusega tegemist ei tee. Üksikud ühinesid Viru maakonna ettepanekuga.

Lääne maakonna esindus ühines Viru maakonna ettepanekuga. Ainult kapten Richter seletas, et tema „oma kodus (bey sich) ühestki korratusest ei tea, vaid palju enam kiidab Jumalat selle hea eest, mis seal on alanud“, sellepärast ei tee ta ettepaneku harutusega tegemist.

Nagu nendest seletustest ehk järeldada võib, oli herrnhuutlaste liikumine sel ajal ehk kõige elavam Viru maakonnas (ka Kadrina kuulus siia) ja Lääne maakonnas.

18/VI. 1741 harutas maanõunikkude kogu seda küsimust ja leidis, et kirikuseaduse revideerimine ja erilised järsud sammud uuenduste mahasurumiseks uusi arusaamatusi võiks välja kutsuda (den Grund zu neuen Weitläufftigkeiten legen kõnte). Sellega ei

1) Küsimus anti maanõunikkudekogu ja asemikkudekogu kätte harutada.

tahta ta mitte uuendustele uksi avada või vandestamise tarvidust eitada. Aga tegelikult olla lugu nii, et viimasel ajal on väljastpoolt kutsutud õpetajad ordineeritud olnud ja juba välja maal vandestanud Augsburgi usutunnistuse ja Sümbolilised kirjad. Ainult 2 on üliõpilastena siia kutsutud. Tulevikus võiks ju kutsutavaid, kui kahtlus on, tingimuseta kohustada Sümbolilisi kirju vandestama. Kõiki teisi korratusi kihelkondades ja valdades võivad ülemkiriku-eestseisjad ja isandad kohtadel ise ära hoida.

Tarbekorral võib sellest teatada kirikuvisitatsioonil presideerivale maanõunikule, kes juurdluse siis toime paneb, ja kui just tarvis, võib isegi kindralkubermangu-valitsuse abi paluda (R. prot. 1741, lk. 79. 80. 81. 82). Selle maanõunikudekogu seisukohaga ühinesid viimaks ka kreiside esindused peale Viru maakonna esinduse, kes oma endisele seisukohale jäi. Avaldati veel soovi, et õpetajate vandestamine avalik oleks koguduse ees. Majoor Budberg j. t. nõudsid, et vähemalt üks ülemkirikueestseisja vandestamisel juures peab olema (R. prot 1741, lk. 87. 88).

Rüütelkondliku ülem-maakohtu aktsioonist sai rüütelkond kui niisugune ka muidugi varsti teada. 1742 12/VI teatab rüütelkonna peamees sellest asemikkudekogule, et läinud talvel on ülemmaakohus kindralkubermanguvalitsusele esitise saatnud herrnhuutlaste pärast (wegen der Herrenhüter): Otsustatakse, selle järelle kui esitise sisu teatavaks saab, esineda sama kaebusega korratuste üle tarvilikul kohal (R. prot. 1742, lk. 71. 72).

14/VI loetakse ülem-maakohtu esitis ette.

Otsustatakse, et rüütelkonna peamees kirjutab doomkiriku ülemkirikueestseisjatele, et need juurdleks ja valvaks oma ameti põhjal:

1) et enam ei sallitaks, et igasugused isikud, kes õpetajad ei ole, konventiikleid tohivad pidada, kuhu mitte igaüks ligi ei pääse. Kui koguduse seatud õpetajad aga avalikke palvetunde oma kogudusele tahavad pidada, võib see nagu varemgi sündida;

2) Tuleb kõrvaldada korratused, mis sellest tekivad, et võõrad igasugusest seisusest ja igasuguse ametiga isikud õpetavad ja isegi vahel kantslisse on tohtinud minna;

3) Tuleb kõrvaldada kõik, mis kirikuseaduse vastu käib, millega sinne vaimulikkond peab täiesti kokku kõlastuma. Kui tarvis, võivad ülemkirikueestseisjad kindralkubermangu-valitsuse abi paluda.

Ei peaks 2 kuu jooksul ses suhtes tarvilikke tagajärgi saa-

vutatama, volitatakse rüütelkonna peameest rüütelkonna nimel tarvilikke samme astuma (R. prot. 1742, lk. 74—76).

15/VI kirjutas rüütelkonna peamees (H. von Tiesenhausen) selles mõttes doomkiriku ülemkirikueestseisjatele (parun von Rosen, parun Stackelberg Hallikult, „mannrichter“ Hastfer) „kiriku olukorras tekkinud separatsiooni pärast“ (ss. lk. 77).

21/IX andis ta sellest seletust. Ülemkirikueestseisjad on tema kirja saatekirjaga ülemõpetaja Mickwitz'ile üle andnud. Viimane vastas kirjalikult. See kiri anti ülemkirikueestseisjatele (Stackelbergi kaudu) rüütelkonna peamehele.

Kuna selles kirjutises „ei sisaldu positiivselt, et kõik Herrnhuti korraldised edaspidi lõpevad“ (dass die gantze Herrenhutsche Einrichtung künfftig cessiren solte), tehti rüütelkonna peamehele ülesandeks, kuna määratud 2 kuud on möödunud, pöörduda kindralkubermangu-valitsuse poole, et soovitud sihile jõuda.

Kuna jälle korda läks konsistooriumile maanõunikust esimeest (Ulrich) peale sundida, palus rüütelkonna peamees 24/IX tema peale pandud ülesanne nüüd selle konsistooriumi esimehe peale üle viia, millega nõus oldi. Ulrich lubas püüda seda kõik teha, niipea kui ta tegelikult ametikohustetäitmisele astub (ss. lk. 89. 90. 96).

Ülem-maakohtu algatatud aktsiooni puhul päris kindralkubermangu-valitsus konsistooriumilt seletust kaebtuskirja asjus 12/III. 1742 (v. Kub. val. protokolliraamat).

Kindralkubermangu-valitsus ei saa kaebekirja formaalset külge igas suhtes heaks kiita, kuid asja sisulist külge ja ta tähendust ka riiklise korra suhtes tuleb tal silmas pidada. Kindralkubermangu-valitsus saadab kaebekirja koopia konsistooriumile ja soovib teateid saada eriti selle kohta: 1) kuidas lugu on sinodi hulka võetud võõraste õpetajatega; 2) Mis konsistoorium on teinud kaebekirjas nimetatud ja ka muidu teatavaks saanud usukorratuste puhul. 3) Tuleb tingimata tarvitusele võtta niisuguseid abinõusid kaebtuste puhul, et kirikukord ja välispidine majandusline ja muu tsiviilkord joonde seataks.

Konsistoorium esitas pika „Memorial'i“, mis kindralkubermangu-valitsuse sissetulnud kirjade hulgas leidub (1742, prod. 29 Martij 1742).

Konsistoorium seletab peajasjus:

Süüdistused, mis Kadrina kirikueestseisjad kohaliku õpetaja Nauhaus'i vastu ette toovad, esildagu nad korralises kohtus (in foro ordinario), mille otsust siis tuleks ära oodata. Mis konsis-

tooriumi suhtes affektis on targutatud, on põhjendamata, nagu seletused 3 punkti kohta seda näitavad:

1. Maanõuniku Ulrich'i erateadaanded korratustest Kadrinas ei ole konsistoorium mitte tähelepanemata jätnud (nagu kaebtuskirjas süüdistatakse), olgugi et konsistoorium Ulrich'i presidendiks ega direktoriks kiriku asjus ei saa pidada.

Sinodil võeti see asi kõne alla ja räägiti selle üle eriti õpetaja Nauhaus'iga. Tema seletused olid nii põhjendatud, et mingisuguseid teisi abinõusid tarvis ei olnud. Kui aga Nauhaus sinodilt kodu jõudis ja leidis, et tema äraolekul soovimata nähtusi (inconvenientien) on olnud, palus tema abi (assistance), mille järelle praost Kniper'ile ja õp. Salemann'ile ülesandeks tehti Kadrinas ja Amblas juurdlust toime panna ja asjad korda seada, igatahes konsistooriumile aruanne saata, mis ka on sündinud.

2. Edasi püütakse kaebtuskirjas teatava sihiga umbusaldust konsistooriumi vastu külvata (das Consistorium suspect zu machen), nagu salliks ta „igasuguseid koosolekuid“. Küsimus olla, misuguseid koosolekuid sallitakse: „Purjutamise-, mängu- ja tantsu-koosolekuid“ kindlasti ei sallita.

Hinge-ehitavaid koosolekuid aga, mis Püha kirja juhatusel, apostliku korraldise eeskujul ja meie kiriku proovitumate õpetajate heakskiitmisel peetakse, ei sallita ainult, vaid soovitakse, koosolekuid, kus Jumala sõna rohkesti elab kuulajate keskel korrapäraselt-kutsutud õpetajate juhatusel (hallelaste seisukoht), ärganute kogukesi, kes püüavad meie katekismuses usupõhilausena esildatud „pühade osasaamist“ (den erweckten Häuflein, so die so hoch gepriesene und in unserm Catechismo als ein Glaubens Articul angeführte Gemeinde der Heiligen sehnlich suchet, eine nähere Application und Genuß der Heils Güter mit getheilet, und folglich der versprochene Seegen einer wahren Gemeinde warhaftig und thätlich von dem Haupte derselben verliehen ward). Ka mis õpetajate ordinatsiooni suhtes kaebekirjas seletatakse, põhjeneb pahatahtlikel andmeil. Saaks tõestada, et viimase ülemõpetaja Pegau surmast saadik õpetajate vande asjus on valjemalt talitatud kui enne, kuigi temaaegne ordinatsiooni-kord on tarvitusele jäetud, et mitte ilma põhjuseta lahkheldi sünnitada (damit man nicht ohne Ursache anstößig würde).

3. Mis puutub sinodi hulka võetud n. n. võõrastesse õpetajatesse, siis ei ole loodetavasti nende all mõeldud linna õpetajad ega ka õp. Barlach Riimaaalt, sest on viisiks, et õpetajad, kes

sinodi ajal siin viibivad, soovi korral luba saavad sinodist osa võtta. Arvatud on vististi pastor Biefer ja härra Nitschmann, kui Kadrina kirikueestseisjad kirjutavad, et sinodist ka osa võt- sid tundmatud, kutsumatud, aga vaimulikus rüüs esinenud isikud.

Härra Nitschmann ei ole sinodil vaimulikus rüüs viibinud, õpetaja Biefer küll, milleks tal kui tõeliselt ordineeritud õpetajal õigus olla. Nad ei olla ka siin tundmatud, kuna neid juba ligi 2 aastat siin tuntakse. Härra Nitschmann on Halle ülikoolis korrapäraselt õppinud; Biefer ei ole küll ülikoolis õppinud, aga tal on põhjalikud usuteaduslikud ja hingehoidlikud teadmised, nagu ka ristiusu vanemal aegul kõrgema formaalse hariduse puudus takistuseks ei ole olnud kirikuametitele-saamiseks. On sada juhust olnud nendega usu üle rääkida ja nende kõnesid kuulata, nii et neid tõeliselt kaastöölisteks siinmaal pidada võib. Sinodile on nad võetud, et õpetajad nende kohta selgusele võik- sid jõuda ja nende kooskõlastuse suhtes Augsburgi usutunnis- tusele.

2) Kui Kadrina kirikueestseisjad oma ametikohust oleks konsistooriumi poolt määratud juurdlusel täitnud (nagu Ambla kirikueestseisjad seda rõõmustaval viisil tegid), siis oleks vahest nüüd kõik juba korras.

Juurdlusele võeti kõik süüdistatud isikud, kuid korratustele tõuget on andnud ainult 2, nendest on üks väga puuduliku aru- saamisega, kes nüüd juba meelt on muutnud, teine on veel kange- kaelne, aga kohalik õpetaja loodab ka teda parandada. Mis puu- tub eksiõpetusisse, siis ei ole jämedamaid ja raskemaid, mis kaebe- kirjas nimetatud, sugugi leitud, ja ülepea on tähele pandud, et enam on teadmatust kui õelust, ja sellepärast on vaid kannatust ja õpetust tarvis asja paranduseks, mitte aga vitsu ja lööke. Kuna kohalik õpetaja oma laias kihelkonnas abi palus, saadeti temale appi tema külimes usuteaduse kandidaat Heitzig, kes siin mõni aasta edukalt ja ustavalt vanglaõpetajaks oli olnud, nii et loota on, et varsti kõik jälle soovitavas korras on.

Ülepea on kirikueestseisjad liialdanud ja asja pahemaks kujutanud kui ta on; nad on igivana meetodi järele püüdnud segada riigivalitsust usuasjasse, et nende vägivaldsetele kavatsus- tele ust avada, kuna vaesed hinged midagi vähem ei püüa kui segadust sünnitada ja on õige kerge aru saada, et paar halba talupoega, kellest üks ise juba loobus, mitte palju ei saa korda saatma ega palju ei saa teha (. . . nach der uhralten Methode den

Etat in die Religions Sache zu mischen gesucht haben, damit nur ihren violenten Anschlägen eine Thür geöffnet werde, da doch die armen Seelen, nichts weniger denn eine Verwirrung darinne zu machen intendiren und gar leicht zu begreifen, daß ein paar schlechte Bauren, davon einer schon selber nachgelaßen, nicht viel ausrichten werden oder können).

Teisal, näituseks Läänemaal, on nii toimetatud, et on osalt õpetajaid ise juure kutsutud (selle kohta, kuidas neil niisugusel juhtumisel toimida tuleb, on nad instruksioone saanud), osalt on, kui tarvis oli ja seda sooviti, proovitud isikuid nende juure saadetud, et nad ühes kohaliku õpetajaga asja ajaks.

See korraldus on nii õnnestanud, et kõik korratused idus on sumbunud ja tulevased sündmatused ära hoitud, nende asemele tõeliste kristlaste ja heameeleliste hingede kogukesed (Häuflein) on kogunud.

Edasi seletatakse, et alati, kui Jumal esimesist aegust peale ilmas ärkamisi mõjustab, saadan ka kõiksuguseid eksitusi ja korratusi püüab külvata, et siis viimaste ettekäändel ka head ühes pahaga eemaldada, tagakiusamisi toime panna, vitsu, lööke, vangistusi, isegi mõõka ka õigete vastu tarvitusele võtta.

Niisuguste vägivaldsete abinõude tarvitusel lööb tuli ainult veel lõkkele ja levitab seda, ja nüüd võivad ka eksijad ennast veretunnistajateks pidama hakata ja nad kasvavad aina oma ise-meelsuses. Kannatuse ja armastusega õpetades saavutatakse tagajärgi, et inimesed kainemaks lähevad ja oma eksitusi ära tunnevad, õiglased aga puutumatumult rahus võivad hinge ehitada ja kinnitada. Neid inimesi, kes usumeele katte all oma õelust varjavad, isandate sõna kuulmast keelduvad ja oma vara pillavad, tuleb küll isandate ja ülemuse võimusesse jätta ja anda, aga alles siis, kui neid on enne õpetatud ja manitsetud ja hingehoidlikult mõjutada püütud, ja see kõik asjata on olnud.

3) Ka tulevikus antakse õpetajatele maal niisuguseid instruksioone, kuidas neil niisuguste hingedega tuleb ümber käia, nagu ka sinoditel sellest on juttu olnud, mida nende trükitud aktidest näha võib. Niisamuti saadetakse õpetajatele, kel suured kihelkonnad, soovi korral abilisi juhatusel, et need kelle juures kõik manitsuse astmed on tagajärjetuks jäänud, isandate ja ülemuse hooleks karistuseks jäetaks. Ainult palutakse selle juures kindralkubernangu-valitsuselt käsutust, „et taltsutataks mõnede isandate ülekeeva ja enneaegset ülespidamist, ja õpetajatele takis-

tusi ei tehtaks nende kohuste täitmisel, vaid kõik toimetataks meie Önnistegija eeskirja järele, kellele hinged on südamele palju ligemal tema nende eest valatud vere pärast“.

Sellele memoriaalile on alla kirjutanud Chr. Fr. Mickwitz ja A. A. Vierorth, sekr. Friedrich Mich. Francke¹⁾

31./III. 1742 tuli kindralkubermangu valitsusele uus konsistooriumi memoriaal, milles esimese punkti all seletatakse ja palutakse järgnevalt: „Seekordsel väga suurel arvul kokkutulnud õpetajate koosolekul tõendati, et mitmel pool peetakse peaaegu **kõike** ilma erandita praeguses üldises ärkamises kuratlikuks ja arvatakse, et **pahet**, nagu seda nimetatakse, tulla löökidega ja vitsadega eemaldada. Aga et niisuguste toimingute läbi eksivad meeled palju enam veel kinnitatakse nende eksituses ja kannatatud löökide järele nad ennast veretunnistajateks Kristuse pärast peavad, on ilmsiks tulnud mitmesuguste näidete põhjal.

Sellepärast palub keiserlik konsistoorium alandlikult, kindralkubermangu-valitsuse järgnevatele väljaantavatele plakaatidele juure lisada kõrge ülemuse eeskiri, et niisuguse meelega inimesi oma korraliste õpetajate juure viidaks, manitsetaks ja, kui see ei mõju, selle keiserliku konsistooriumi ette isiklikult toimetataks...“

3./XI. 1742 andis Eestimaa kindralkubermangu-valitsus herrnhuutlaste asjus *pro tempore* määrused välja 11 punktis „Revalsches Mandement wegen der Herrnhuther“. Tähtsamad neist olid: tulevikus ei tohi Herrnhuti emissaarisid (Emissarii) tellida; nende vendade ja õdede kohta, kes juba siin on, tuleb esitada nimestik; kõik uued lauluraamatud, piiblitõlked ja muud vaimulikud kooli- ja kirikuraamatud tulevad revideerida enne läialilaotamist; peale kirikukoguduse ei ole ühelgi kogul õigust koguduse nime kanda ja ilma ülemuse nõusolekuta liigitusi, reegleid ja ameteid korraldada; ei tohi ilma korraliste õpetajateta usukoosolekuid pidada erimajus või rootsi õpetajamajus; kõigile usukoosolekuile peab kõigile ligipääs vaba olema; midagi ei tohi kirikuasjus kirikukorra vastu korraldada ega sallida (v. Acta historico-ecclesiastica, VIII k., lk. 291—294).

Peab meeles pidama, et „preesterkond“ ja eriti konsistooriumi liikmed sel ajal veel võitluses seisis rüütelkonnaga piiskopiameti allesjätmise ja episkopaal-

1) Selle memoriaali sisuline liigitus järgib, nagu näha, kaebtuskirja punktidele, aga ühtlasi antakse vastust 3-nda punkti all kindralkubermangu-valitsuse kolmele erilisele küsimusele ja nõudele.

õiguste kirikule jätmise pärast (milline võitlus alles 1743 rüütelite kasuks riigivalitsuse poolt lõpetati). Meid huvitab siinkohal asjaolu, et suur osa hallelastest õpetajaid selle võitluse eesrinnal seisis. Keisrinna nimele 1729 sisseantud kirjale on allakirjutanud: Mickwitz, Vierorth, Hinrich Gutsleff, Anton Thor Helle, Joachim Salemann, Paul Hoenn, Joh. Friedr. Gernet. Viimasele, samuti keisrinna nimele 22./II. 1742 sisseantud appellatsioonkirjale on alla kirjutanud: H. Gutsleff, Mickwitz, P. J. Kniper, Chr. A. Ketler, Chr. Wrede, Vierorth, Salemann, Gernet, J. H. Henckel, P. Hoenn.

Nähtavale tuleb, et selle võitluse otsustavas lõpujärgus rüütelnõukond ei jätnud oma eesmärkideks kasutamata ka herrnhuutlaste liikumise läbi kohati tekkinud elevust, pinevust ja lahkeliisid, tähendades nüüd oma kirjus riigivalitsusele ja riigipeale, et vaid vaimulikkudest koosnev konsistoorium on „usu olukorra kahjuks ja segaduseks“ kaasa mõjunud... Ka sellelt seisukohalt vaadates oli rüütelnõukonna huvides tähelepanu pöörata igasugustele uuendustele ja korratustele kiriku ja usu alal, kuigi osa rüütleid herrnhuutlastele iseenesest sõbralikud olid, mis rüütelnõukonna enamust mõnda aega ikkagi tagasi hoidis järsude sammude astumisest.

Nagu varemalt hallelastest õpetajate vastu kõige tagasihoidlikum ja umbusklikum Tallinna linna-konsistoorium oli olnud, nii oli nüüd (peale rüütelnõukonna enamuse) ka Tallinna linna konsistoorium jälle kõige ägedam herrnhuutlaste vastu. 5/VII. 1742 tõusis linnas torm, iseäranis herrnhuutlaste presbiteri Biefer'i vastu.

Biefer viibis linnas sekretäri proua Nottbeck'i majas, mille mõningad kodanikud ümber piirasid. Mickwitz palus talle kindralkubermangu-valitsuselt kaitset. Saadeti „translateur Prawe“ bürgermeistri juure ja siis Nottbeck'i maja juure käsuga, et Biefer vabalt lastaks Toompeale, kus kõik, mis neil tema vastu on ette tuua, harutusele võetakse. Nii talutas Prawe Bieferi vabalt Toompeale Vierorth'i korteri. Siis saadeti kubermangu-vahtmeister Stössel tema juure käsuga, et ta ühelegi koosolekule ei läheks ja ülepea mitte allalinna. 7/VII kuulati ta üle.

9/VII kutsuti ta jälle ette ja seletati talle, et tema läbikäimine inimestega ärevust välja kutsub ja sellepärast tuleks tal siitmaalt vaikselt lahkuda ja mitte enam tagasi tulla. Biefer tahaks Wolmari kaudu Riiga minna. Selleks antakse talle vastav pass ja vaba kaitse (Kub. valitsuse protokoll 1742, lk. 395—397. 408. 409).

9/VII kirjutab kindralkubermangu-valitsus aga ka linna magistraadile ja avaldab rahulolematust, et 5./VII. Nottbecki maja juures on korratust tehtud inimese vastu, kelle vastu linna poolt ei ole siitsaadik mingit kaebtust tõstetud. Nõuab asja juurdlust ja aruannet, et süüdlasi vastutusele saaks võtta (Kindralkubermangu-valitsuse protokolliraamat 1742).

12./X. 1742 avaldasid 2 raehärrat (Wilcken ja Beck) magistraadi ja terve kodanikkonna nimel palvet kindralkubermangu-valitsuses, et mõlemale doomkiriku õpetajale valjult ära keelataks ennast segada linna kogudustesse, aga neid ka manitsetaks, et nad lõpetaks ka Toompeal herrnhuutlaste sekti ja nende koosolekute sallimise ja mis muidu kirikuseaduse vastu käib.

Kindralkubermangu-valitsus kirjutaski sellest doomkiriku õpetajatele 12./X. 1742 ja palub neid vastavalt senisele korrale ennast mitte segada linna kogudustesse ja ka Toompeal mitte lubada uuendusi kirikuseaduse vastu. (Kindralkubermangu-valitsuse protokoll 1742, lk. 671 jj).

12./X. 1742 sai lossifoogt käsu järele vaadata ja kuulata, kes elab doomkiriku taga olevas n. n. rootsi õpetajamajas ja kes seal koos käivad ja mis koosolekud need on (ss. lk. 674. 675).

14./X. 1742 kirjutab kindralkubermangu-valitsus linna magistraadile ja teeb etteheiteid, et nad 12./X. doomõpetajate vastu kaebtust tõstavad ilma tarvilikkude tõestavate andmete esitamata, liiategi et nemad sealjuures ka omalt poolt ennast segasid doomkiriku jurisdiktsioonisse oma nõudmistega. Nõuab tõestavat põhjendust sellele sammule (ss. lk. 685—687).

Oma päevaraamatus kirjutab Mickwitz nende sündmuste puhul: „Die Stadt fuhr gewaltiglich zu, setzte zwei Prediger, einen jeden aus bestimmten Ursachen ab, wandte sich an den Dom und verklagte uns beide (tähendab teda ja Vierorth'i) *coram protocollo*. Damit brannte es auch hier los“ (v. Th. Harnack, m. t, lk. 148).

Praost Sutor teeb Mickwitz'ile, kui see herrnhuutlaste vastu energilisemalt üles astus, kibedaid etteheiteid ja süüdistab teda inimestekartuses ja äraandlikkuses.

Heakskiitvalt ja julgustavalt aga kirjutavad sel puhul Mickwitz'ile Tartust Johann Pflug (26./X. 1742) ja Riist Johann Loder (jaan. 1743).

Samal 1742 aastal sai aga hallelane õp. Wrede linna superdendiks, millest juba järeldada võib, et ka tema herrnhuutlaste vastane oli ja see ühine vastolu ligindas ortodokslasi ja niisuguseid hallelasi üksteisele.

*

Liivimaal algas sarnane vastolu natuke hiljem. Liivimaa kindralkubermangu-valitsus seletab 27./IV. 1743 ametlikult, et ta kuni 1742 midagi ei ole herrnhuutlastest teadnud, siis olla mõned aadlimehed maanõunikkude-kolleegiumile sellekohaseid teateid andnud, mille järele maapäeva poolt juurdluskomisjoni nimetamist soovitud. Ka ülemkonsistorium oli juurdluskomisjoni soovi avaldanud. Moodustatigi siis 2 vaimulikust ja 2 rüütlist ja sekretärist koosnevat 2 juurdluskomisjoni, üks eesti ala jaoks (Võnnu kihelkonnas), teine läti ala jaoks (Volmaris). Eesti ala komisjon oli selle kirja ajal töö lõpetanud, läti ala komisjon veel mitte. Ametlikus kirjas 11./XI. 1743 mainitakse, et juurdluskomisjonide töö on lõpetatud ja protokollid esitatud kindralkubermangu-valitsusele (Liivimaa kindralkubermangu valitsuse väljaläinud kirjad 1743, Tartu Keskarhiiv).

Näib, et selles asjas ka Eestimaa rüütelkonna liigetelt sellekohaseid mõjutusi saabus. Acta historico-ecclesiastica, VIII k., lk. 288. 289 on sellelaadilise kirja katkend juunist 1742 ära trükitud, kus räägitakse Eestimaa rüütelkonna sammudest herrnhuutlaste vastu, mainitakse, et ka Saaremaa rüütelkond samuti tegutseb ja avaldatakse lootust, et ka Liivimaa rüütelkond neid ei saa sallima, kui neid seal leidub.

Liivimaa maapäeva otsuses 1. juulist 1742 motiveeritakse uurimiskomisjoni vajadust sõnadega: „Da auch die Secte der sogenannten Mährischen Brüder oder Herrnhuter im Lande sehr überhand nimt und mancherley Unordnungen und Verwirrungen im Lande anrichten sollen . . .“.

3. juulil 1742 on maanõunikkudel kindralsuperdendiga nõupidamine, et ka ülemkonsistorium paluks uurimiskomisjoni asutamist, niisamuti lepitakse viimaks kokku selle palutava uurimiskomisjoni koosseisu suhtes; 8/VII. 1742 esitatakse rüütelkonna poolt kindralkubermangu-valitsusele sellekohane „Memoriale“ (v. Landtags Recessen 1742 vastava kuupäeva all, Valsts archiiv Riias).

5. juulil 1742 nõudis kindralsuperdent hallelane J. B. Fischer kõigilt Liivimaa õpetajailt aruandeid selle kohta, mida igaüks neist teab määri vendade ja õdede ja nende poolehoidjate liikumisest, õpetusest ja ülespidamisest omas kihelkonnas, ja mis talle sellest

naaberkihelkondade suhtes on teatavaks saanud. Aruandeid esitati 6 nädala jooksul 85 (Bruiningk'i järele, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland, 1913, lk. 147) rp. 87 kihelkonnast (Valsts archivs' nimekirja järele). Need aruanded on veel Riias olemas nime all: „Berichte der Prediger Livlands an das Livländ. Oberkonsistorium a. d. J. 1742 über die Herrnhutische Brüdergemeinde“, 2 vihus: vol. I — Liivimaa eesti alalt, vol. II — Liivimaa läti alalt. Niisamuti on samal kohal olemas hiiglapaksud „Protocolla der Herrenhutschen Commission“, Vol. I. II (kõige enam võtab neis ruumi juurdlus Volmaris).

Enne kui Volmari komisjon oma töö oli lõpetanud ja aruanded olid esitatud, ilmus kõigekõrgem käsukiri 16/IV. 1743 (asekuberner Jeropkin'ile), mis käskis sulgeda herrnhuutlaste palvemajad ja ära keelas nende (sala-) koosolekud.

Arvamine nagu oleks kõigekõrgem käsukiri, mis herrnhuutlaste liikumise keelu alla pani, ja teated herrnhuutlastest ainuüksi krahvinna Zinzendorfi palvekirjast tingitud olnud¹⁾, ei ole juba iseenesest tõenäoline ega hästi mõeldavki: Kuidas võiks palve, mis kaitset ja usuvabadust vastavalt Peeter I käsukirjale palub, hoopis vastupidist, nimelt keeldu välja kutsuda, kui oletada, et riigivalitsusele küsimus seni täiesti võõras olnud ja ta otsustanud ainult palvekirja põhjal²⁾.

Nii arusaamatult ja põhjendamatult Vene valitsus ikkagi ei võinud toimetada.

Teatavaid informeerivaid ja informeerida tahtvaid materjale oli valitsus ikkagi siitpoolt selles asjas saanud, nagu see teatud olukorral loomulik oli ja eespool nägime³⁾.

Seda avaldab osalt ka käsukiri ise. Kui siin öeldakse Liivimaa herrnhuutlaste suhtes: „оное вновь произошедшее зло здѣсь письмяннаго доношенія нигдѣ о себѣ не имѣтъ“, siis käib see vaid Liivimaa kubermangu-valitsuse ametliku aruande kohta: käsukirjas mainitakse ja eeldatakse nimelt olukordi ja süüdistusi, milledest proua Zinzendorf'i kirjus juttugi ei ole ja ei võinudki olla, näit. et herrnhuutlaste koosolekuid salaja peetakse, et on talupoegi, kes herrnhuutlaste õpetuse tõttu isandatele enam sõna ei

1) V. Harnack, m. t., lk. 82 j.

2) v. proua Zinzendorf'i 2 kirja, Acta historico-ecclesiastica VIII köide, lk. 916—923.

3) v. ka H. Plitt, Brüdergemeinde und die lutherische Kirche in Livland, 1861, lk. 123 j., ja H. Bruiningk, m. t., lk. 148.

kuule ja palve ettekäändel oma tööd maha jätavad (онѣ крестьяне тѣмъ развращеннымъ учениемъ приведены въ непослушаніе помѣщикомъ и извѣтомъ молитвы должныя свои работы покидаютъ, v. Русскій Архивъ, 1869, veerg 1391. 1392).

1744 suleti Zinzendorf'ile ja ta käskjalgadele karmilt riigi piirid.

Liivimaa kindralkubermangu-valitsus nõudis ülemkonsistooriumilt arvamiseavaldist. Viimase soovil kutsuti „Sentimenti“ valmistamiseks juure vaimulikke väljaspoolt ülemkonsistooriumi, nagu selgub Liivimaa kindralkubermangu-valitsuse kirjast 1743. 4/X Sangaste õpetajale praost Rauschert'ile (v. Liivimaa kindralkubermangu valitsuse väljaläinud kirjad 1743, Tartu Keskarhiiv).

Sellepärast peab „Sentimentis“ ikkagi ka teiste arvamisi ja mõjusid arvestama peale Fischer'i oma. Ometigi peab siiski vähemalt eeldama, et Fischer viimaks igatahes sentiment'i nõudmistega ühines.

Selles „Sentimentis“ 23. novembrist 1743 asub ülemkonsistoorium palju valjumale seisukohale herrnhuutlaste suhtes kui siiamaani ja läheb kaugemale kui valitsuse käsukiri. Siin tehakse järgmised ettepanekud: 1) Välismaalised vennad kõik maalt välja saata; 2) kirjavahetuse keeld nendega ja nende raamatute keeld; 3) kõigi palvemajade ja asutiste konfiskeerimine; 4) kõigi herrnhuutlaste õpperaamatute ja lauluraamatute konfiskatsioon; 5) nende kassade ja korjanduste konfiskatsioon vaestemajade heaks; 6) vastutusele võtta kõik kirikuõpetajad, kes herrnhuutlasteks on hakanud või neid on soodustanud.

Rüütelkond oli juba varem (1743 17/IX) kindralkubermangu-valitsust palunud, et kõik määri vennad (väljamaalased) maalt välja saadetak, omamaalised kirikuõpetajad, kes herrnhuutlaste poole hoidsid, vastutusele võetak ja kõiki, kes selles korratuses süüdi, kohustatakse tasuma rüütelkonnale selle kulud: 1000 riigitaalrit (eriti uurimiskomisjoni töö tasuks). Niisamuti tehti rüütelkonna saadikule Peterburis (v. Klingstedt) korduvalt ülesandeks valjemaate nõudmiste läbiviimisele herrnhuutlaste suhtes kaasa mõjuda.

Kindralkubermangu-valitsus ei ühinenud mitmete niisuguste ettepanekutega öeldes, et keiserlik majesteet omale lõpuliku otsuse on reserveerinud ja sellepärast uurimiskomisjoni aktid Peterburki saadeti.

Pärast J. B. Fischer'i surma († 1744) sai kindralsuperdendiks herrnhuutlaste äge vastane Paistu õpetaja Jacob Andreas Zimmermann (1745—1770).

Juba 19/XII 1745 kirjutab ta maanõunikkudele paludes nende toetust selleks, et seni täitmata jäänud nõudmist läbi viia ülemuse ees, et välismaalised vennad maalt välja saadetak (um Abschaffung beregter mährischer Brüder anzuhalten), kuna need salamahti siin edasi tegutsevad, kuigi see keelatud on (v. Jahresakten 1745, vol. XXXIII, nr. 358). Selles mõttes kirjutab rüütelkond kindralkubermangu-valitsusele (ibid. 1746, vol. XXXIV, nr. 18).

26/I 1747 kirjutab kindralsuperdenti uuesti maanõunikkudele samas asjas ja lisab herrnhuutlaste salasepitsuste tõestuseks juure Saaremaa venna Fritsche kirja ja päevaraamatu herrnhuutlasest arst Krügelsteinile¹⁾, paludes toetust endisele palvele võõraste vendade väljatoimetamise kohta (um Ausschaffung der fremden Brüder) ibid. 1747, vol. XXXV, nr. 27). Maanõunikkude kolleegiumi endisele palvele palutakse nüüd uuesti selles mõttes käiku anda (ibid. 1747, vol. XXXV, nr. 31).

Peale hallelastest kindralsuperdendi J. B. Fischer'i seisukohavõtu ja tegevuse herrnhuutlaste suhtes huvitavad meid siin ka teiste hallelastest kirikuõpetajate seisukohad herrnhuutlaste suhtes. Need seisukohad saavad meile teatavaks eriti ülalmainitud aruannetest, milliseid Liivimaa õpetajad herrnhuutlaste asjus ülemkonsistoriumile esitama pidid suvel 1742.

Harnack'i järele (m. t., lk. 59 j.) on 83 aruandest herrnhuutlastele soodsad 12, 43 on vastupidisel seisukohal, 28 on kas kõigikval seisukohal või ei ole neil herrnhuutlaste suhtes midagi teatavaks teha.

Bruiningk'i järele (m. t., lk. 147) on 85-est aruandest 50 ilma suurema tähenduseta, kuna suurem osa neist ainult konstateerib, et nende kihelkonnis määri vendi ei ole ja ei avalda oma isiklikku seisukohta, väiksem osa neist 50-nest avaldavad küll oma eitavat seisukohta või aga ka heatahtlikkust, aga nende otsused ei põhjene nende oma sõnade järele mitte oma enese äranägemisil ja kogemusil. Ülejäänud 35-est on Bruiningk'i järele 16 herrnhuutlaste vastu sihitud, 19 avaldavad neile kiitust ja poolehoidu. Nagu jaotusest näha võib, ei ole liigituse alus mõlema õpetlase juures täiesti ühesugune, kuna Bruiningk ka seda arvestab, kas avaldatud seisukoht põhjeneb oma kogemusil või aga enam ainult kuuldusil. Niisamuti tuleks meil aga siis ka veel arvestada seda, kas on teatavas aruandes tegemist isikliku poolehoiuga või enam erapooletu heatahtlikkusega, isikliku vastasusega või objektiivse arvustusega.

¹⁾ Selle kirja oli kindralsuperdendile saatnud maapeamees v. Adlerflug.

Missugused on siis Liivimaa pietistlikkude kirikuõpetajate seisukohad herrnhuutlaste suhtes? Esmalt vaatleme niisuguste pietistlikkude kirikuõpetajate seisukohti, keda meie juba oleme kohtanud hallikalise materjali esildamisel, siis ka veel mõnede niisuguste pietistlikkude kirikuõpetajate seisukohti, kellest esildatud hallikalises materjalis ei ole seni juttu olnud.

Kambja õpetaja praost Sutor seisab herrnhuutlastele väga ligidal. Oma aruandes (29/VII 1742) ütleb ta, et ta neist midagi paha ei tea. Christian David'i ja Biefer'i on ta tundma õppinud kui isikuid, kes esinevad „apostlikus vaimus ja väes“. Herrnhuutlaste liikumine paneb õpetajatele südame peale, et nad usinamalt ja ainuüksi kuulutaks Kristuse verise lepituse puhast evangeeliumi.

Mis puutub herrnhuutlaste elukommetesse, siis torkavat haruldasena (singulair) silma südamlük läbikäimine alamast soost ja kõrgemast soost isikute vahel.

Antsla-Urvaste õpetaja Quandt seletab, et herrnhuutlased on kooskõlas meie puhta evangeelse Luteruse usuga.

Oma elukommetes on nad rõõmsad Issandas. Herrnhuti käskjalad, keda ta tunneb, on kõik nende kutsel siinamaale tulnud, kelle juures nad asuvad.

Nende korraldised ei käi Püha kirja ega Sümboliliste kirjade ega kristliku õpetuse vastu. Häda ja armastus ärganuid hingi edendada on teda ajanud neid korraldisei tarvitusele võtma. Juba 6 aasta eest, s. o. enne herrnhuutlaste tulekut, tõusis siinsete eestlaste keskel ärkamine ja ärganute arv tõusis järjest mõne saja peale. Kuna ta üksi laialdases kihelkonnas ei saanud kõike korraldada, tuli ta oma südames mõttele liigitada ärganud väikes-teks kogukesteks ehk seltsideks ja 5, 6 või 8 kohta määrata nende eneste keskelt ülevaatajad, kes umbes kord nädalas ärganute seisukorrast temale pidid aru andma. See kõik olla Luteri mõtetega, sõnadega ja kavatsustega kooskõlas. Niisugusel toimingul on ta pilgud siis pöördunud määri vendadele ja eriti on ta õpetaja Biefer'i appi palunud.

Roopa õpetaja praost Spreckelsen seletab ka oma aruandes (31/VII 1742), et edenumate hoolekandeks on tarvilikud erilised tunnid ja liigitused. Ta hoiab, nagu Kremooni õpetaja Grüner oma aruandes seletab, herrnhuutlaste poole.

Sedasama seletab ka Friedrich Justin Bruiningk, kes 1707. a. Narvas sündis pärastise Liivimaa kindralsuperdendi pojana, õppis Jeena ülikoolis ja siis viibis 1 a. ka Halles isa

soovil. Oli Volmari õpetaja 1735—1746. Vähehaaval ligines ta herrnhuutlastele ja ühines viimaks nendega († oma Vesselshofi mõisas 1774).

(Joh. Kaspar Barlach kuulus juba enne oma introduktiooni Volmari diaakoniks (1736) herrnhuutlaste hulka.)

Sutor, Quandt, Spreckelsen, Bruiningk, Barlach ja Dahleni õpetaja Sielemann esinesid valitsuse ees protestiga uurimiskomisjoni vastu; apelleeriti ka Riigi-justiitskolleegiumile (nov. 1743), kuigi asjata.

Herrnhuutlaste sõber oli Blaufuss, kes ka pärast herrnhuutlaste keeldu herrnhuutlaste suhtes nõudis: *audiatur et altera pars*.

Suure-Jaani õpetaja Johann Christoph Gutsleff esineb oma aruandes (27/VII 1742) herrnhuutlastele sõbralikuna. Ta räägib, et ta on lugenud mõnda nende õpetusraamatukest ja ei ole midagi leidnud, mis jumaliku tõe vastu oleks. Ta räägib samas mõttes ka oma venna superdent Gutsleffi palvetundidest Kuressaares ja sellekohastest sündmustest Tallinnas.

Rannu õpetaja Meder seletab oma aruandes (18/VII 1742), et ta umbes 5 a. eest herrnhuutlaste raamatukest (mis Leipzigis trükitud) lugenud, mis hinge-ehitavalt temasse olla mõjunud. Selle järelle on ta Kambjas ja Antslas Christian David'iga, stud. Francke'ga ja Hasse'ga ja veel 2 õppimata vennaga (Rudolf ja Morgener) tutvunenud ja herrnhuutlaste korraldistega, millistega Sutor ja Quandt tahtvat hingesid patu-unest äratada, ärganuid heade korraldiste abil edendada ja ärganuid sõnakuulmises ülemusele ja isandatele hoida.

Õigeksmõistmise õpetuses on herrnhuutlased Luteriga kooskõlas. Nad on rõõmsad Issandas ja ei pea ilmarõõmust lugu. Kokkupuutumisel nendega ei ole ta leidnud, et nende kohta käivad juttud (Historgens) õiged oleks.¹⁾

Kreemooi hallelasest õpetaja Johannes Justin (rp. Justus) Grüner (1729—1756) on herrnhuutlastega juba väljamaal tutvunenud, nagu ta oma aruandes seletab, muu seas ka Zinzendorf'iga.

1) Tarvastu õpetaja Johann Friedrich Körberi aruande järele on herrnhuutlaste-sõbralikud Eestimaal: Mickwitz, Vierorth., Gonsior, Schmid, Bornwasser. Kelch; Liivimaal: Sutor, Quant, Barlach, Meder, Frost, ev. Bruiningk. 1743. a. kõigekõrgem käsukiri mainib, et herrnhuutlaste majade suuremad ehitused on Tartu ümbruses. Proua Zinzendorf avaldab oma kirjas keisrinna Eliisabetile 4/II 1743 soovi, Kriimanni-Brinkenhofi Liivimaa herrnhuutlaste keskkohana näha. Herrnhuutlasi olla (ütleb Vastseliina õpetaja aruanne) iseäranis Urvastes, Kanepis, Kambjas, Võnnus, aga ka Põlvas, Rõuges).

Esimesed herrnhuutlastest käskjalad Liivimaal (Christian David, Grasmann ja Timotheus) külastasid teda 11 a. eest sõidul Volmari. Kuigi ta nende vend ei ole, peab ta tunnistama, et ta Saksamaal ega Liivimaal nende õpetuses ei ole eksitusi ega elus pahandavaid külgi märganud. Määri õdesid ta ei tunne. Tema kihelkonnas ei ole herrnhuutlasi. Ka naaberkihelkondades ei tea ta kedagi, kes nende poole hoiab, peale praost Spreckelsen'i.

Herrnhuutlastele on üldiselt heatahtlik ka Palamuse ja Laiuse pietistlik õpetaja Eberhard Reimers (1716—1756). Oma aruandes (20/VII 1742) räägib ta Palamuse kohta prl. v. Buddenbrock'ist ja tema tundidest. Et liikumist õiges roopas hoida, on ta pidanud avalikke ja salajaid hoiatusi jagama. Laiuses on mõned talupojad koosolekuid pidama hakanud, äratust saades Tormast. Ta on neid palvekoosolekuid lubanud nende järele valvates ja märgates, et nende kaudu palju head talupoegade keskel sünnib. Välismaalisi herrnhuutlasi neis mõlemis kihelkonnis seni ei ole olnud.

Hargla õpetaja D. Hövel on herrnhuutlaste suhtes ena m vähem heatahtlikul seisukohal. Ta seletab oma aruandes (19/VII 1742), et ta 2¹/₂ a. eest Urvastes õpetajamajas herrnhuutlase Kriegelstein'iga ¹⁾ kokku on puutunud ja temalt seletust pärinud selle kohta, mis nende õpetusest ja elust räägitakse, et selgusele jõuda, kas see kõik tõsi on, mis ta neist on kuulnud ja lugenud. Kriegelstein tunnistab paljud „punktid“ vastaste laimduseks, paljudele andis ta seletuse, mis Hövel'i rahuldab. Ka pärast on herrnhuutlaste poolehoidjad, kellega ta rääkinud on, Kriegelstein'i seletusi kinnitanud; sellepärast vaikib ta juttudest (Historichens), millede põhjendamatus ta vahel on ära tundnud.

Serbeni õpetaja Christian David Lenz räägib (29/VII 1742) oma kokkupuutumistest herrnhuutlastega (eriti Volmaris) enamvähem heatahtlikult, mainides ka nende head muusikalist külge.

Pärnu eesti koguduse õpetaja praost Salomo Henr. Vestring teatab oma aruandes, et temal herrnhuutlastega pole tutvust olnud; ta on kuulnud nende armastusesöömaaegadest ja mitmesugustest tundidest (hingeehitus-, kosutus-, osadustunnid). Kuid selle kohta ei ole tal kindlust ja siin maksab ütlus: *laudatur ab his, culpatur ab illis*.

Püha Maarja ehk Kursi kihelkonna (St. Marien) õpetaja Heinrich Johann Faß teatab, et Jumal on seni kihelkonna „eksivaimude“ ja nende õpetuse eest hoidnud.

1) Seesama nimi, mis: Krügelstein.

Otepää õpetaja Clare teatab oma aruandes (2/VIII 1742), et tema kihelkonnas herrnhuutlasi ei ole, väljaarvatud Ilmjärve küla Antsla piiril, kust mõned üksikud Antsla palvemajas käivad, kohalikku teenistust halvaks panevad ja oma töö hooletusse jäta-
vad. Oma kõstri jutustuse järele, kes seal käinud pealt vaatamas, kirjeldab Clare Antsla palvetunde, mida peetavat umbes 4 nädala tagant, enamasti laupäeviti, millistest osa võtavad mõni sada inimest: isandad, Kambja, Rannu, Rõngu, Paide õpetajad (peale kohaliku), üliõpilasi ja talupoegi. Õpetaja Quandt olla vendade kirju ette lugenud, siis palunud; lauldud tundmata laule, üks talupoeg pidanud kõne; viimaks kirjutati üks naine ja üks talu-
tüdruk nimekirja. Lõpuni ei ole kõster jääda võinud; toimingud on ööni kestnud.

Äksi õpetaja Carl Gustav von Staden, (1725—1744) kes Tallinnas sündis 12/XI 1700 ja õppis Halle (ja Jeena) ülikoolis († 1750. 1/V Tartu eesti koguduse õpetajana) asub oma aruandes (6/VIII 1742) samuti herrnhuutlaste-vastasel seisukohal.

Ta seletab järgmist:

1. Herrnhuutlaste poolehoidjatele on omane teatav indiffe-
rentism: usuvahed ei takista nende vennastusse kuulumast, kui aga alistutakse nende asutistele ja põhikorraale.

2. Nad häbenevad ennast nimetada luterlasteks, vaid nime-
tavad ennast määri vendadeks.

3. Suurem osa neist arvab, et inimene selles elus võib jõuda
teatavale käsuõpetuslikule täiuslikkusele, nii et ta ei tunne enam
kiusatusi patule.

4. Nad panevad halvaks ja teotavad korrapärast õpetaja-
ametit; õpetajad jutlustada käsuõpetuslikult ja ei kuuluta õiget
evangeeliumi; nemad rõhutavad vaid usuvilja, ilma et kuulajaid
Kristuse juure juhita. Ei olla tarvis rõhutada käsuõpetust ega
patukahetsust, vaid inimesi tuleb otseteed juhutada Kristuse juure.

5. Nad panevad halvaks Püha kirja ja teisi hingeheitavaid
vaimulikke raamatuid öeldes, et need olla kargud, milliseid ei
vajatavat, kui omatakse Önnistegijat.

6. Paljud neist teevad Önnistegija pilkeobjektiks, kuna neil
suus on alatasa sõnad: „Tall“, Önnistegija, aga ise ei avalda usu-
vilja ja tugevad vaid oma „sisemisele tundele“.

7. Neil on tarvitusel Herrnhuti lauluraamat.

8. Nende korraldistes on palju, mis näib ebasünnis olevat.

9. Nad on „südame-avangu“ tarvitusele võtnud.

10. Nad peavad osadust vaid nendega, kes igas tükis nendega üksmeelsed on.

11. Nad ei tee mingit vahet isikute vahel seisuse, ameti ja sugu poolest. Nad teevad ühinemise oma asutistega möödapääsemata vajalikuks. Kes nende asutistega ei ühine, neid peavad nad valgustamatuiks, jumalavallatuiks ja taassündimatuiks.

12. Nende juures õpetavad õpetamata ja kogemusteta mehed, lobisejad naised ja isegi teadmisteta lapsed.

Trikateni õpetaja Gotthard Joh. v. Dietz (1739—1780), kes ka hallelaste hulka kuulub, asus täiesti herrnhuutlaste vastasel seisukohal. Tema seletas oma pikas aruandes (28/VII. 1742, vol. II, lk. 151—160) umbes järgmist: Herrnhuutlased tahavad koguda *ecclesiolas in ecclesia*.

Herrnhut saadab seks oma soovi ja liisu põhjal isikud siimaale.

Need talitavad meie usuliste keskel küsimata oma enese korralduste järele, ilma ühendusse astumata selle maa usulise põhikorraga, nii et aja jooksul ainult püsima võib jääda kas meie või herrnhuutlaste kirikline põhikord.

Nad tahavad Volmaris erilist herrnhuutlaste direktoriumi rajada, vähemalt Lätimaa üle. Nad soovivad, et ka õpetajad enast paenutaks nende koguduse armu alla.

Dietz kordab ja rõhutab nende suhtes neid sõnu, mis kindralsuperdent on rääkinud praeguse praosti (Bruiningk'i) introduksioonil: „teised on töötanud ja teie olete nende lõikusele tulnud“. Ta juhib tähelepanu sellele, et siinmaal juba 50 aastat tuntakse, mis jumalaõnnis eluviis on ja vaimulik preestriamet (tähendab hallelaste läbi) ja ei ole seda alles herrnhuutlased kuulutama hakanud, nagu nad hooplevad. Nende arvele tuleb aga palju niisugust kirjutada, mis just selle õnnistuse kasvamist segab.

Nende meelest ei maksa ka piiblid, katekismused, käsi- ja lauluraamatud miskit mõne raamatukese vastu herrnhuutlase sulest.

Tähendab, selle aruande mõttes ei olnud koostöö herrnhuutlastega siinmaal enam mingisugusel kujul võimalik.

*

Saaremaal alustas sõjakäiku superdent Gutsclaffi ja herrnhuutlaste vastu kõige enam õp. Bonge, eriti oma broshüüriga: „Prüfung der Geister“. Selle kirjatöö oli ta Saaremaa rüütelnonnale pühendanud, neid herrnhuutlaste vastu üles kutsudes,

ehk küll Saaremaa rüütelkonnal ja maanõunikkudel seaduse järele „mingisuguseid õigusi kirikuasjus ja õpetuseasjus ei ole“, nagu konsistorium seletab (v. *Dorpater-Zeitschrift für Theologie und Kirche*, XI k. 1869, lk. 472). Rüütelkonna peamees Otto Friedrich von Vietinghoff laskis Bonge broshüüri omal kulul trükkida ja asus superdendi-vastasele seisukohale. Et tülid kasvasid õpetajate vahel ja eriti superdendil mitmete õpetajatega, moodustati ka siin juurdluskomisjon 16/IV 1743 Liivimaa komisjoni eeskujul, nagu Liivimaa kindralkubermangu valitsus sellest superdend Gutsflaff'ile kirjutas 24/II 1743 (v. Liivimaa kubermangu valitsuse väljaläinud kirjad 1743, Tartu Keskarhiivis).

Hallelastest õpetajad ei toetanud sugugi või ei toetanud küllaldaselt oma superdenti, kuigi juurdluskomisjon (millesse kuulus teiste hulgas ka hallelane õpetaja David Johann Rahr) ettepaneku tegi, Saaremaa õpetajatele Holm'ile, Papperritz'ile ja Reuter'ile noomitus anda ja endise superdendi Metzold'i poeg stud. Metzold maalt välja saata ühes Herrnhuti käskjalgedega. Iseäranis vastase tunnistusega superdendi vastu esines selle endine informaator ja tollaegne Kuressaare koolirektor hallelane Johann Gottfried Arndt (ibid. lk. 501. 502).

Lugu lõppes viimaks sellega, et Gutsleff, Hölterhof ja Herrnhuti hoolekandja stud. Johann Gottlob Fritsche, kes väikest lastekasvatusasutist hooldas 1742. aastast peale Püha kihelkonnas [bei einem Herrn von Nolken in Kangern] Saaremaalt ja Herrnhuti arst Dr. David Siegmund Krügelstein Tartust lahus üksteisest vangI viidi Peterburi kindlusse. Gutsleff suri Peterburi vanglas 2/II 1749 ja maeti Peterburi Samson-surnuaeda (tema kõrvale maeti 1755 Hölterhofi abikaasa süüd. v. Lingen). Fritsche ja Krügelstein surid vahialustena Kaasanis (esimene 23/XI 1760, teine 9/XII 1760). Ainult Hölterhof elas vabakslaskmiseni 1762 Peeter III aegu. Ta käis siis Liivimaal, ei saanud aga enam oma kohta tagasi, sest et ta töotust andmast keeldus oma vahekorda Herrnhutiga lõpetada. Selle järele oli ta 16 a. Moskva ülikooli teenistuses ja suri Sarepta asunduses 23/XI 1805. a. 95-mas eluaastas.

*

Kokkuvõttes võiksime ehk konstateerida, et mõõduandvamateks põhjusteks, miks üks osa hallelastest õpetajaid viimaks herrnhuutlaste-vastasele seisukohale

asusid või ometigi neile toetust andmast keeldusid otsustaval silmapilgul, olid ehk järgmised (rääkimata vahedest üksikasjus):

1) Tundus ülekohtusena ja valusana, et herrnhuutlased lõikavad seda, mida üks ehk teine hallelane on külvanud, et herrnhuutlased võtavad omale need koguduseringid või liikmed, keda hallelastest õpetajad on elavamale usule äratanud. Väga valusana tundub iseäranis Mickwitz'ile, et tema äratatud vagadering herrnhuutlaste mõjul oma õpetaja ja ellukutsuja vastu umbusklikuks läheb, üks osa koguni vaenulikuks ja teda „surnuks paluda“ tahab, kui õpetaja kõiki Herrnhuti korraldusi omaks ei saa võtta, hoolimata sellest, et õpetajal just nende pärast raskusi on ja kannatada tuleb rüütelkonna ja kubeneri poolt (v. Mickwitz'i päevaraamatu väljavõte Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 143. 147. 149).

2) Herrnhuutlaste korraldused käivad suurel määral siinse kiriku põhikorra ja kirikuseaduse vastu ja ähvardavad kirikukorda ja kiriku elu normaalset käiku tõsiselt kõigutada. See põhjus oli Fischer'i seisukoha muutusel herrnhuutlaste suhtes ehk üks mõõduandvamaid. Kirikukoguduste kõrvale püütakse asutada herrnhuutlaste kogudusi, mis ennast õpetajatest ja kiriku ülemusest enam-vähem rippumatuks peavad, kuna igaüks õpetaja seaduse ees ikkagi terve kihelkonna eest vastutavaks peab jääma, ja ennast alatasa suurendada püüavad kirikukoguduste kulul ja sel teel kaudselt sundida kirikukogudusi herrnhuutlaste korraldusi vastu võtma (seda rõhutab näit. Trikateni õpetaja Gotthard Johann von Dietz).

Paljud herrnhuutlaste korraldused leidsid rahva poolt sooja vastuvõtmist ja poolehoidu ja lihtrahvast liikmetel oli herrnhuutlaste kogudustes hoopis suurem tähendus isetegevus ja teatav iseseisvus kui kiriku kogudusis, kuna herrnhuutlaste tööst ja korraldusist osa võtsid ka rahva liikmed ise ja need kogudused ise rajatud olidki rahvalikkudele ringidele.

Hallelastest õpetajad ei olnud nähtavasti iseenesest mitte rahva suurema isetegevuse ja osavõtu vastu kiriku tööst ja elust, aga nad olid suuremalt osalt selle vastu, et vagade-ringide juhatus tegelikult mitte õpetaja käes täielikult ei olnud, kui ta mitte kõigi herrnhuutlaste korraldustega nõus ei olnud, ja tegelik juhatus sagedasti õpetamatute ja vilumatute isikute käes oli.

3) Kaugemalevaatajad isikud võisid arvamisele tulla, et rahva suurem isetegevus, teatav iseseisvus ja osavõtt kiriklikul

ja usulisel alal teatavat mõju ka sotsiaalsele olukorrale võis avaldada ja, vähemalt pika peale, avaldama pidi. Seda ootasid nähtavasti paljud rahvaliikmed ka ise. Kasvas osadusetunne ja ühendusetunne ja läbikäimise püüd usu- ja suguvendadega ka väljaspool kihelkonna piirisid, mis kodanliselt talurahvale suletud olid.

Herrnhuti pooldajate kõrval, kes nüüd oma kohused isandate ja kõigi ligimeste vastu seda täpsemalt tahtsid täita, oli ka niisuguseid, kelledelt vahel kuuldavale tuli sõnu, mis sihitud olid orjastajate isandate vastu. Mõned nähtused võisid vahel ka arvamist tekitada, nagu võiks langeda talupoegade töökus herrnhuutlaste liikumise tõttu.

Hallelastest õpetajad kaebasid, nagu nägime, tihti rahva orjastuse üle ja soovisid inimlikke kergitusi ja ikke pehmendust, ülepea inimlikuma seisukorra loomist; nad on ka sel puhul siin peksu vastu ja nõuavad õpetust ja kannatust. Ometigi eeldas suurem osa neist sealjuures, et need parandused isandate ja ülemuse poolt läbi viidaks, nagu kirikliku'ki, mitte rahvamasside poolt läbi surutaks, mis vapustusi võiks tuua ja avalikku rahu rikkuda, nagu see kartus kindralsuperdent Fischer'i „Sentimentis“ esildub. Mickwitz oli tema päevaraamatu väljavõtte järele juba enne ülemuse vahelesegamist soovinud, et herrnhuutlaste uuen-duste asjus enne ülemusega läbi räägitaks, kuid vennad arvasid: „Mis ülemus? ülemus on surnud inimesed“.

4) Rüütelkond ja valitsuse esindajad avaldasid selles mõttes kasvavat mõju rp. survet kirikuvalitsuse esindajatele ja sellega õpetajatele. Kindralsuperdent Fischer tahtis alguses ainult seda, mis herrnhuutlaste tegevuses kahjulikku ja väärnähtuslist oli, kõrvaldada ja herrnhuutlased kindlasse vahekorda seada kirikuga.

Pärast aga nõuti Fischer'i esitatud „Sentimentis“ herrnhuutlaste liikumise, nende majade, kassade, raamatute etc. täielikku likvideerimist rp. konfiskeerimist, minnes mõnes suhtes veel kaugemale kui valitsuse käsus nõutud.

Mickwitz seletab selge sõnaga oma päevaraamatu ekstraktis (v. Th. Harnack'i juures m. t. lk. 149), et rüütelkond oma esindajate kaudu ja kuberner mitmel puhul teda kimbutanud on (juba enne Peterburist Liivimaale saabunud herrnhuutlaste keeldu), v. ka Acta historico-ecclesiastica, XLIV jagu, IX, 1.

Mickwitz'i seisukoht oli, et vennad esialgu lahkuksid, kuni torm möödub, siis võib jälle koostööst rääkida, aga ainult tingimisel, et vennad õpetajatele ja konsistoriumile alistuvad, et

korraldused, mis ei näi kirjapärased olevat, kaotataks, eriti liisu tarvitamine, et ülemusega tarbe korral läbi räägitaks (v. Mickwitz'i kiri krahvinnale Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 138).

Rüütelkondade enamuste ja valitsuse seisukoht herrnhuutlaste suhtes ühenduses kirikuvalitsuse esindajate muutunud seisukohaga Liivimaal ja pehmemal kujul ka Eestimaal võis teatavat mõju avaldada ka mõnede hallelastest õpetajate peale lõpulikult seisukohavõtmisel herrnhuutlaste suhtes.

* * *

1743. ja 1744. a. käsukirjade ja eeskirjade järele kujunes nüüd seisukord niisuguseks, et esiteks ära keelati kõik koosolekud, „kuhu mitte igaüks ei või ilmuda“. Kui aga mõned õpetajad jätkasid nüüd oma majades ja eramajades „üldiste palvetundide pidamist, mis juba ammugi varemalt siinmaal tarvitusel olnud“ seletas Ülemkonsistorium, et ajutiselt kõik koosolekud väljaspool kirikut, ülepea kõik n. n. „tunnid“ ära jäägu, kuni antakse ligemad juhtnõõrid nende pidamiseks ülemkonsistoriumi poolt, et herrnhuutlased ei saaks nende tundide taha ennast peita. Kõige hoolega tulla pidada ainult avalikke jutlusi pühapäevadel ja pühadel, avalikke katekisatsioone leerilastega ja abiellujatega, kodukülastusi ja nädalisi katekisatsioone taludes.

Mis järgnes sellest hallelastele? Ometigi seda, et ka nende hingeäratuskoosolekud nüüd keelatud olid! See pidi küll vaid ajutiseks nii olema, kuni ülemkonsistorium annab ligemad juhtnõõrid selle kohta. Aga need jäid andmata ja sellega jäid ka hallelaste enne herrnhuutlasi kaunis üldiselt tarvitusel olnud hingeäratustunnid j. m. s. keelatuks.

Fischer suri nimelt juba 1744 ja uus kindralsuperdend Jakob Andreas Zimmermann, endine Paistu õpetaja, nõudis igalt ordineeritavalt kandidaadilt selle kohta allkirjaga töötust (revers): 1) et õpetab ja usub, et ev. luteruseusu õpetus on tõelik, puhas ja õige Püha kirja õpetus; 2) et ta tunnustab kiriku Sümbolilisi kirju, mitte *quatenus*, vaid *quia*; 3) et ta mõistab hukka kõik märatsevad usukujud ja eriti Herrnhuti usu; 4) et ta tahab Jumala sõna avalikult puhtalt õpetada ja mingisuguseid keelatud konventiikleid ei taha pidada; 5) et ta tahab usinusega lugeda Püha kirja, Sümbolilisi raamatuid ja kirikuseadust ja selle järele elada.

Arusaadav on, et need laused osalt ka hallelastest õpetajate vastu käisid, nii vaate suhtes sümbolilistele kirjadele, konven-

tiiklite suhtes, puhta õpetuse ühekülgse rõhutamise suhtes; määratsevate usukujude all võidi, kui sooviti, ka Halle pietismi mõista.

Ka Mickwitz kirjutab 1744 Tallinna maa kohta herrnhuutlaste keelu puhul: „Mich jammert nur, daß der Teufel den besten Profit hat, denn nun wird *sub nomine* Herrnhut alles Gute schlechthin verworfen“. (Th. Harnack'i juures, m. t., lk. 151). Riigivalitsuse käsukirjade abil piirati nüüd ka ühtlasi hallelaste mõjusid. Aga juba enne Peterburi käsukirja hakati selles sihis mõnede isandate poolt tegutsema, nagu konsistooriumi eespoolnimetatud kiri (märtsi lõpult 1742) seda selgesti näitas, öeldes, et nüüd kõiki ärkamise või erilise vagaduse avaldisi hakatakse „kuratlikeks“ pidama ja „paheks“ (übel) tembeldama ja selles mõttes kindralkubermangu-valitsuse ja ümbruskonna peale mõjuma.

Niisugune seisukord pidi vähehaaval hallelasi ortodoksiale lähendama, kui nad mitte keelatud sektide hulka ei tahtnud kuuluda, mis kirikuõpetaja südametunnistusele loomulikult lubamatu pidi paistma olevat. Juba ühine seisukohavõtmine herrnhuutlaste vastu võis neid üksteisele lähendada, nagu juba Tallinnas nägime.

Riias näeme nüüd, et hallelane Johann Loder, kes ka ülemkonsistooriumi vaimulikuks assessoriks oli saanud, kindralsuperdendent Zimmermann'i tema püüetes tugevasti toetab (v. Th. Harnack m. t. lk. 156).

Ka hallelane Christian David Lenz (pärastine kindralsuperdendent), kes 1750 herrnhuutlaste liialdatud vaadete vastu välja astus pikemas töös („Gedanken über die Worte Pauli 1. Kor. 1, 18 von der ungleichen Aufnahme des Wortes vom Kreuz, zwey Theile nebst einer starken und für unsre Zeiten sehr nöthig geachteten Vorrede, worinnen die Kreutztheologie der sogenannten Herrenhuter, vornehmlich aus ihrem XII. Lieder-Anhange und dessen drey Zugaben unpartheyisch und genau geprüft wird“, Königsberg ja Leipzig, 1750, umbes 1200 lk.) ligines sel ajal ikka enam ortodoksiale. Kui herrnhuutlaste juures Spangenberg'i mõõdukamad vaated ja korraldused mõjule tulid, muutus Chr. D. Lenz'i vahekord nendega sõbralikumaks, kuna ta Spangenberg'iga kirjavahetusse astus ja ühine vastolu edasitungivale ratsionalismile neid üksteisele lähendas (v. tema „Theolog. Bedenken“ kindralkubermangu-valitsusele).

Peale Wrede oli Tallinna linnakiriku peale sel ajal ametisse

saanud ka õp. P. S. Chr. Krause ja siis hiljem õp. R. J. Winckler, kes Halle asutusega kirjavahetuses seisis ja sealt kantori Oleviste kirikule tellis. Tema noorem poeg õppis Jeenas usuteadust, ta soovis aga, et poeg kodusõidul tutvuneks Francke asutusega Halles.

1755 konstateerib J. G. Arndt oma eespoolmainitud kirjas 24. maist (4. juunist u. kal. järele): „Das Blendwerk der Herrnhuterey so wol als die neue Lehrart academischer Gelehrter haben den Geschmack an geistreichen Schriften gottseliger Personen auch bey ehrlichen Gemüthern ziemlich alteriret, und man findet selten einige, die das rechtschaffene Wesen und den Kern eines lautern Vortrags dem Schmuck oder auch der Schminke neu aufgeputzter Wahrheiten vorziehen. Es ist daher kein Wunder, wenn man hier den Bogatzky nicht weiter als aus dem Schazkästl. kennt, das aber auch durch so viele neue Lösungsbücher aus der Mode gekommen“.

Samas kirjas seletab ta aga ka teiselt poolt: „Der Segen des sel. theuren Franken waltet noch immer über die Welt, man spürt noch hier und da zum Preise Gottes merklich, und seine Alumni so wohl als Gehülfen haben das ihrige mit dazu redlich beigetragen“ (Herrnhut'i arhiivist saadud ära kirja järele).

Salajas kestis rahva seas teataval määral herrnhuutlaste liikumine edasi, iseäranis Eestimaal,¹⁾ ja tegutsesid mõned Herrnhuti varjatud käskjalad, peeti salajaseid koosolekuid majades ja metsades, kuni 1764. a. ukaas võimaldas Herrnhuti käskjalgadele avalikult maal viibida. Herrnhuutlaste juhtmötetes oli aga nüüd teatav muudatus maad võtnud, nimelt oli asutud seisukohale, et pärismaalastest herrnhuutlased kindlasti ev.-luteruse kogudusse jääks ja kirikus jumalateenistustest ja sakramentidest osa võtaks, sealkõrval aga hingeäratust ja hingejuhatust otsiks ja leiaks herrnhuutlaste osadises ehk „sotsieteetides“. See üldseisukoht kiriku suhtes tuletab jälle enam hallelaste konventiiklite seisukohta meelde, erineb aga ikkagi neist, kuna sotsieteetides tegelik juhatust ei tarvitsenud olla õpetajate käes.

Aja jooksul tungisid ratsionalismi lained ikka enam ja enam ortodoksia ja nähtavasti suuremalt jaolt ka temale osalt liginenud

1) Herrnhuutlaste salajase juhataja Peter Hesse aruande järele a. 1756 oli sel ajal Eestimaal herrnhuutlasi: 8000 rp. 10.000 (ühes lastega) eestlast, üle 100 sakslase, nende hulgas üle 50 aadliku, 2 praostit, 8 õpetajat; Liivimaal umbes 2600 pärismaalast ja umbes 50 sakslast, nende hulgas 25 aadlikku, 1 praost, 3 õpetajat (v. H. Plitt, m. t., lk. 160 j.).

pietismi seisukohtadele ja ametkohtadele meie maal, kuna ju isegi Francke asutused Halles neile vastu panna ei suutnud ja oma väravad (1799) ratsionalismile vähehaaval avasid. Herrnhuutlaste juhid ja osadised ja ringid aga panid ehmumata vastu sellele ajavoolule.

19. aastasajavapustuste, hädade ja elamuste tõukel ärkasid elule inimhingis uued pietistlikud kalduvused, mis osalt endise pietismi seemnest olid võrsunud, osalt ehk iseseisvalt aja õhkkonna ja usuvaimu puhangu mõjul kujundunud. Õieti liikusid selle uue pietismi kiriklikud ja usulised mõjud mõnes suhtes nüüd samas suunas, nagu meie seda nägime Halle pietismi otsekoheste mõjude vaatlusel: ühelt poolt elustas uuspietism kirikut ja kirikuelu ja mõjus sellega siis omalt kohalt kaasa jälle konfessionalismi tugevnemisele, teiselt poolt elustas ta ka herrnhuutlaste osadisi, eripüüdeid ja erikorraldise.

Niisugune oli, võiksime ehk ütelda, A. H. Francke ja Halle pietismi mõjude veel nõrgalt või vaevalt niisugusena tunduv lõpukajastus meie maal . . .

Meie kodumaa kiriku, usu ja hariduse ajaloos väärivad A. H. Francke ja Halle pietismi vaadeldud mõjud omalt kohalt küllalt tähelepanu. Nad valgustavad ja selgitavad tolle aja püüdeid ja arenemiskäiku mainitud suhetes, olles ka ise selle sündmustiku ja arenemiskäigu üheks teguriks.

Järelmärkus.

Eesseeisva töö 76. ja 78. leheküljel mainitud Fr. Westling'i töö suhtes selgub Rootsi riigiarhiivi (Riksarkivet) lahkesti saadatud andmetest, et Fr. Westling on nähtavasti ammutanud oma teated Pärnu esimestest pietistidest Liivimaa ülemkonsistoriumi kirjutisist kuningale. Peale nende kirjutiste on **Rootsi riiglarhiivis** veel kaebaluste pietistide omi kirju ja kõhukaid kohtuaktisid kaebasjus nende vastu, ja nimelt järgmistes osakondades:

Livländska överkonsistorietsarkiv: 34 ja 39 (Westring'i kirju), 41 (Westring'i ja Nothelfer'i kirju), 66 (kohtuaktid Krüger'i ja Schilling'i vastu);

Dorpat-Pernau universitetsarkiv: 27 (Folcher'i kirju), 32 (Westring'i kirju);

Acta ecclesiastica: 33 (kohtuaktid Westring'i ja Folcher'i asjus a. 1710), 34 (kohtuaktid Folcher'i asjus a. 1710—1718);

Biografica: F. 15 (Folcher'i ja ta lese kirju). —

Kuningas **Karl XII käsukiri** 7. juunist 1706 pietismi asjus on erikirjana trükitud: „J. K. M. gnädigster Brieff und Befehl... angehend allerhand eigensinnige Neben-Sekten, Schwermereyen und die so genandte Pietisterey, samt derselben Straffe, so darauf betreten werden. dat. Lusuc in Vohlynien d. 7 Juni 1706, Pernau, Brendeken 1707“. Äratrükituna leidub ta ka: „Liefvländische Landes-Ordnungen“, lk. 748—751.

Selles käsukirjas nimetatakse pietismi „mürgiks“ (Gifft). Määratakse, et võõrad, kes on pietismis süüdi mõistetud, tulevad maalt ja riigist välja saata; omamaalised pietistid aga kaotavad ametid ja teenistused. Peale selle karistused vastavalt süütele. Üliõpilastele on keelatud sõita õppimiseks (*studirens halber*) Saksamaa pietistlikesse ülikoolesse.

Stud. H. Gutsclaff'i ja mitmete Tallinna õpilaste 9. ja 10. leheküljel mainitud kavatsuse kohta Pärnust 1707. aastal Halesse sõita leidub Tartu ülikooli raamatukogus säilinud **Tartu-Pärnu ülikooli protokoll-raamatutes 1694—1709** H. Gutsclaff'i (siin: „Gutslef“ kirjutatud) ülekuulamise protokoll. Ülekuulamine toimus „Anno 1707 d. 20 Julii Rectore Magn: Jacobo Wilde“. Peale mainitud rektori olid juures veel 7 professorit, nende hulgas ka Folcher (v. Mscr. 262, IV, lk. 52—58). Lõpuotsus oli, et H. Gutsclaffile ikkagi anti reisiluba, kuna olla selgunud, et ta mitte õppimise otstarbei ei kavatse Halesse sõita, vaid teistsugusel ülesandel. Kuid teised (Tallinna õpilased, kellest siin nimetatakse: „Elste, Bäk, Schultz“) ei saa Pärnust reisiluba Halesse.¹⁾ Neis nimetatud protokollides on ka muidu veel vahel juttu pietistidest või pietismist.

1) Prof A. R. Cederberg teatab, et ta avaldab ligemal ajal „Eesti Kirjanduses“ selle rootsikeelse ülekuulamise-protokoll'i sõnasõnalise eestikeelse tõlke.

Die Einflüsse August Hermann Franckes auf das kirchliche und geistige Leben in Estland und Livland.

(Referat.)

In der baltischen Kirchengeschichtschreibung ist wohl hin und wieder die Rede von Hallenser Theologen, die in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Estland und Livland gewirkt haben, jedoch die Frage nach den Einflüssen August Hermann Franckes und des Halle'schen Pietismus auf Personen, Zustände und Geschehnisse in den genannten Ländern und nach der Bedeutung dieser Einflüsse für das kirchliche und geistige Leben in diesen Ländern ist bisher nicht eingehender und spezieller untersucht worden.

In der vorliegenden Arbeit galt es zunächst das diesbezügliche Quellenmaterial zusammenzustellen und nach Möglichkeit zu ordnen, die betreffenden Personen und ev. auch ihre Wirksamkeit in Estland und Livland, unter Zuhilfenahme sonstiger Nachrichten, festzustellen und zu kennzeichnen.

Eingesehen worden sind vor allem die entsprechenden Materialien in der Hauptbibliothek des Waisenhauses in Halle und „der Nachlass A. H. Francke“ in der Handschriften-Abteilung der Preussischen Staatsbibliothek in Berlin; sodann sind die einheimischen Archive konsultiert worden: das estländische staatliche Zentralarchiv (Keskarhiiv) in Tartu (Dorpat), das Stadtarchiv in Pärnu (Pernau), das lettländische Staatsarchiv (Valsts arhivs) in Riga.

Ein Teil des einschlägigen Materials, betreffend die Anfänge des Pietismus in Livland, ist seiner Zeit nach Schweden gekommen. Für diesen Teil des Materials wird in der Arbeit auf die betreffenden Ausführungen Fr. Westlings (in „Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710“) hingewiesen, welche auf den Schreiben des livl. Oberkonsistoriums an die Königliche Majestät beruhen, wie das Schwedische Reichsarchiv (Riksarkivet) in Stockholm gütigst mitteilt. Ausser diesen Schreiben des livl. Oberkonsistoriums gibt es im „Riksarkivet“ noch Schreiben der des Pietismus angeschuldigten Personen und Gerichtsakten wider dieselben. Auch in der Universitätsbibliothek in Tartu (Dorpat) findet sich hier und da in den alten

handschriftlichen Universitäts-Protokollen 1694—1709 manches über Pietisten und Pietismus.

Da es sich herausgestellt hatte, dass auch im Archiv der Brüder-Unität in Herrnhut 108 rp. 106 aus Estland und Livland nach Halle (rp. aus Halle nach Estland und Livland) geschriebene Briefe vorliegen, wurden aus demselben Abschriften von nötigen Briefen erbeten.

Der Verfasser spricht allen Herren Direktoren und Vorstehern der genannten Institutionen für die Ermöglichung und die in der einen oder anderen Weise erfolgte Förderung der vorliegenden Untersuchung seinen ergebenen Dank aus.

In der vorliegenden Arbeit wird einiges Material — mit gütiger Erlaubnis des Herrn Generaldirektors der Preussischen Staatsbibliothek und des Herrn Hauptbibliothekars der Hauptbibliothek des Waisenhauses — in extenso wiedergegeben, das meiste jedoch nur dem Inhalte nach. Im Text befindet sich das Material, welches sich auf Estland, Livland und zu einem geringen Teil auf Kurland bezieht; in den Anmerkungen wird hauptsächlich auf das einschlägige Material, welches sich auf das übrige damalige Russland bezieht, hingewiesen.

*

Vereinzelte Spuren des Pietismus begegnen uns in Livland etwa seit 1695. Es darf vielleicht angenommen werden, dass schon der bedeutende livl. Generalsuperintendent Johann Fischer sich zum Spenerschen Pietismus mehr oder weniger wohlwollend verhalten hat, wie Callenberg das in seiner handschriftlichen „Neuesten Kirchenhistorie von 1689—1724“ zum Jahre 1693, 1694 angibt. Sein Hauslehrer und Erzieher seines Sohnes (des späteren Generalsuperintendenten) Jakob Benjamin Fischer wurde A. H. Franckes Schüler Michael Behrends, der etwa 1695 nach Livland gekommen war und später 1699 Pastor in Dünamünde geworden ist.

Hier und da trifft man auf die Spur eines Spenerschen und Franckeschen Buches.

Seit 1698 lassen sich im Franckeschen Pädagogium Kinder von Livländern und Estländern nachweisen, ebenso am Freitisch und als Informatoren. Seit etwa 1707 werden die Franckeschen Anstalten, namentlich in Reval, immer bekannter, und mehrere Eltern sind willens ihre Kinder nach Halle zu schicken. Jedoch die schwedische Regierung im Lande und ebenso die Pastorenschaft verhielten sich zum Pietismus schroff ablehnend und suchten alle Äusserungen des Pietismus zu unterdrücken. Vereinzelte pietistisch angehauchte oder des Pietismus an-

geschuldigte Geistliche wurden abgesetzt rp. suspendiert (so namentlich in Pernau) oder zum geistlichen Amte nicht zugelassen (Christian Gotthold Neuhausen) oder doch wenigstens zurückgesetzt (Heinrich Gutsclaff). Der Königliche Befehl Karls XII vom 7. Juni 1706 gibt strenge Vorschriften hinsichtlich der Behandlung der Pietisten (die fremden Pietisten sollen aus dem Lande und dem Reiche ausgewiesen werden, die einheimischen sollen ihre Ämter und ihren Dienst verlieren).

*

Infolge der Schrecken des Nordischen Krieges, der Pest und der Hungersnöte waren Estland und Livland verwüstet, verarmt, verwildert, zum Teil ausgestorben, und zwar auch an Geistlichen und überhaupt an gebildeten Kräften. Hallenser Informatoren fanden in wachsendem Umfange Verwendung in Häusern, in Schulen, und nach Erlernung der Volkssprache auch an Kirchen.

So konnte seit dem Aufhören der Schwedischen Herrschaft die Stellung des Pietismus sich je länger, je günstiger gestalten. Pietistische Geistliche, welche früher keine kirchliche Anstellung erhalten konnten, erhielten jetzt ihre Pfarren und viele Pietisten erlangten allmählich grossen Einfluss (wie z. B. H. Gutsclaff, Neuhausen u. a.) oder gar den höchsten kirchlichen Einfluss, wie der Oberpastor am Dom in Reval Christoph Friedrich Mickwitz (1724—1748) in dem damaligen Estland als faktisches geistliches Oberhaupt der estländischen Kirche (ausgenommen die Stadt Reval) und Jakob Benjamin Fischer (1736—1744) als livl. Generalsuperintendent und später nach ihm in dieser Stellung wieder ein Hallenser: Christian David Lenz (1779—1798).

Aus Halle wurden nun ausser Informatoren sehr häufig auch Schulrektoren, Konrektoren, Schulkollegen, Kantoren, Organisten bezogen.

Mickwitz erwähnt in seinem Berichte v. 26. IV. 1728 als pietistische Mitarbeiter: aus dem damaligen Estland 27 Pastoren, 7 Schullehrer, 2 Kantoren, 1 Mediciner, 3 Studenten; aus dem damaligen Livland nennt er bloss 3 Pastoren, wobei uns bekannte überzeugte Pietisten nicht genannt sind, so dass es keinem Zweifel unterliegt, dass in dieser Hinsicht sein Bericht lückenhaft ist: er hatte es ja auch amtlich nur mit Estland zu tun. Das estländische Provinzialkonsistorium auf dem Dom in Reval war um diese Zeit, wie Mickwitz andeutet, schon ein pietistisches (mit Ausnahme des weltlichen Vorsitzenden, der der Geistlichkeit von der Ritterschaft mit Hilfe der russischen Regierung aufgezwungen worden war).

Die Zahl der in Halle studierenden Estländer und Livländer nimmt zu, namentlich seit die einheimische Universität in Dorpat (-Pernau) eingegangen war.

Bis etwa gegen Mitte des 18. Jahrhunderts befinden sich unter den neuen Informatoren der Franckeschen Stiftungen fast jedes Jahr 1—3 Estländer und Livländer, in sehr seltenen Fällen auch ein Kurländer.

Etwa seit der Mitte des 18. Jahrhunderts ist die Zahl der Estländer und Livländer unter diesen Informatoren im Abnehmen begriffen, der letzte (übrigens ein Kurländer) begegnet 1794 (Car. Friedr. Ludw. Rohkohl).

Es ist wohl kein Zufall, dass in dem uns vorliegenden Quellenmaterial die Anzahl der Hallenser in Estland diejenige in Livland übersteigt, denn ungefähr dasselbe Verhältnis begegnet uns auch in dem genauen Informatorenverzeichnis von 1728—1798.

In Kurland ist die Anzahl solcher Personen eine ganz verschwindend geringe. Kurland gehörte damals noch nicht zum russischen Reiche.

Die *Academici Hallenses* in Estland und Livland verblieben nach Möglichkeit in geistiger Gemeinschaft mit ihren Lehrern in Halle und mit den Franckeschen Anstalten. Davon zeugt ihr ausgedehnter Briefwechsel. Die einstigen Zöglinge berichten von ihrer Reise an den Bestimmungsort, von ihrer seelischen Verfassung, ihrer Arbeit, den äusseren Umständen, in welchen sie nun leben, von den lokalen Verhältnissen überhaupt, danken für die empfangene Erziehung, bitten um Stärkung, um Rat, um Ermahnung, um Fürbitte. Und sie erhalten Antwort, Festigung, Anleitung. Selbst die ganze Fakultät hat nach Reval an Mickwitz geschrieben.

Am meisten ist an A. H. Francke selbst aus Est-, Liv-, Kurland geschrieben worden, sodann an seinen Sohn G. A. Francke, an Prof. Antonius, Prof. Callenberg, Freylinghausen, Pastor H. Milde, stud. Sam. Gotth. Lange, an die Hallesche Fakultät, an die Inspektoren Grischow, Fabricius, Bötticher u. a.

Das Vorbild A. H. Franckes und namentlich seiner Anstalten blieb lebendig und man suchte es nach Möglichkeit nachzuahmen, so hinsichtlich der Erbauungsstunden, der Armenfürsorge, der Anteilnahme am Schulwesen, Hallesche Geistliche und Schulbücher werden nach Möglichkeit übernommen. Zur Aufrechterhaltung der geistigen Gemeinschaft trugen überhaupt auch Hallesche Bücher und Schriften bei, namentlich auch Berichte über die Franckeschen Anstalten, über die Heidenmission, über die Judenmission, verschiedene Traktate, auch die

mehr geschäftliche Verbindung mit der Buchhandlung des Waisenhauses, welche Verbindung übrigens am längsten fortgedauert hat. Es kam auch mitunter vor, dass von hier aus zum Zeichen der Gemeinschaft manch kleine Gabe nach Halle zum Besten der Missionsarbeit oder des Waisenhauses oder des „Institutum Judaicum“ geschickt wurde.

*

Die pietistischen Geistlichen, Schullehrer, Informatoren haben viele der im verödeten Lande vakanten Pfarrer-, Schullehrer- und Informatoren-Stellen ausgefüllt.

In ihrer Wirksamkeit suchten sie die in Halle ihnen übermittelten Ideale, Grundsätze und Gewohnheiten beizubehalten und ihnen im allgemeinen nachzuleben.

Sie empfanden aufs tiefste hier zu Lande die unwürdige Knechtung des Volkes, den Mangel an nötigen Schulen, richtigen Lehrmethoden, Schulbüchern und geistlichen Büchern, war doch die estn. Übersetzung der Bibel und selbst des N. T. (ins Reval-Estnische) durch äussere Kriegsnöte und innere Streitigkeiten bisher verhindert worden.

Sie haben dementsprechend die Notwendigkeit von Unterricht und Schulen betont, haben auf bessere Lehrmethoden und Schulbücher, auf geistliche und sonstige Bücher hingewiesen und gedrungen; sie haben dadurch dem Lande manche diesbezügliche Anregung gebracht und haben zur Eröffnung resp. Wiedereröffnung von Schulen und zur Beschaffung von geistlichen und religionsunterrichtlichen Büchern in der Volkssprache beigetragen, wobei manches von letzteren in Halle gedruckt worden ist.

Zu nennen sind in dieser Hinsicht besonders die Geistlichen H. Gutsloff, H. Chr. Wrede, H. J. Heitzig, A. Thor Helle, J. Middendorff, E. Gutsloff, Vater u. Sohn, besonders aber der letztere, Mickwitz, E. D. Hövel, Plaschnig, Neuhausen, J. G. Arndt, Jakob Benjamin Fischer, ferner Baron Nieroth (der Gründer der Anstalt auf Alp), Frau v. Hal-lart u. a.

Was die kirchlich-religiösen Vorstellungen der hiesigen Pietisten anlangt, so begegnet uns hier besonders die Betonung der Vorsehung und Führung Gottes, der Bekehrung und der Heiligung. Pietistische Erbauungs- und Bibelstunden wurden besonders in Reval auf dem Dom gehalten, seitdem Mickwitz Oberpastor der Domkirche in Reval wurde, Vierorth sein Kompastor, und das estländische Provinzial-Konsistorium mehr oder weniger pietistisch wurde. Diesem Beispiel folgten, so viel möglich, auch andere pietistische Geistliche in Estland und Narva. Viel zurückhaltender blieb gegenüber dem Pietismus das Revaler Stadt-Kon-

sistorium und in seinem Bezirk ereigneten sich immerhin noch manche Konflikte und Zurückweisung von pietistischen Geistlichen, hauptsächlich weil manche Pietisten die Beerdigung der Symbolischen Bücher in dem verlangten Sinne verweigern zu müssen glaubten.

Immerhin konstatiert Nauhaus 1729, dass im Laufe der letzten 20 Jahre die religiöse Lage sich ungemein zu Gunsten des Pietismus geändert habe. Die Orthodoxie vertreten nur noch wenige, und zwar nur noch unter den alten Pastoren, die ohnehin dem Tode entgegengehen.

Auch in Livland fanden pietistische Vorstellungen, Stimmungen und Stunden hier und da Eingang.

Die pietische „Erweckung“ war am verbreitetsten unter den Pastoren, Lehrern und Informatoren.

Aber auch unter dem Adel, dem höheren Militär und den Bürgern fanden sich manche pietistisch Gesinnte. Sogar unter dem Landvolk gibt es manche, welche der pietistischen Anschauungsweise und Stimmung huldigen oder ihr nahe sind. Doch scheint die ausgesprochene pietistische Religiosität im Landvolk im allgemeinen noch recht gering und dürftig gewesen zu sein.

Als bewusste Missionare und Politiker des Pietismus (auch bei Andersgläubigen) erscheinen hier Vierorth (in Petersburg und Reval), Rodde (in Narva), zum Teil auch der junge Eberhard Gutschlaff (in Reval) und später vielleicht auch J. G. Tidebühl (in Reval auf dem Dom).

*

Es besteht beim näheren Zusehen wohl kein Zweifel, dass die Einflüsse des Halleschen Pietismus in Estland und Livland der herrnhutischen Bewegung in diesen Ländern vorgearbeitet und sie begünstigt haben.

Nur die Tatsache, dass es im Lande viele pietistische Prediger gab, erklärt uns die ungewöhnlich schnelle Verbreitung der herrnhutischen Bewegung. Wo die Einflüsse des Halleschen Pietismus im Lande stärker waren, war auch die Stosskraft der herrnhutischen Bewegung grösser. In Kurland dagegen, wo die Halleschen Einflüsse sehr gering waren, konnte auch die herrnhutische Bewegung gar nicht Wurzel fassen. Dasselbe bestätigen in gewissem Sinne auch die Ausführungen des pietistischen Predigers und Schulrektors Johann Loder in Riga in seiner Abhandlung „Von der vergangenen Herrnhuterey in Liefland“ (1750).

Viele pietistische Prediger und mehrere pietistische Adlige und Bürger begünstigten direkt die Herrnhuter oder nahmen doch eine ab-

wartend-wohlwollende Stellung ihnen gegenüber ein. Die Pietisten und Herrnhuter hatten ja viel Gemeinsames. Manchen erschien die herrnhutische Bewegung als ein neues Gnadenwerk der göttlichen Vorsehung, als ein neues Licht und neue Gemeinschaft; von ihr erwartete man eine bessere geistliche Versorgung der verschiedenen Gruppen von Erweckten. Viele Pietisten traten mit Herrnhut in Briefwechsel (z. B. Blaufuss, Gernet, Gutsclaff, Himler, Hölterhof, Loder, Meder, Mickwitz, Papperitz, Plaschnig, Rodde, Schultz, Spreckelsen u. a.)

Doch allmählich traten auch die Unterschiede, ja Gegensätze zwischen den Pietisten und Herrnhutern zutage, so in der Auffassung der Bekehrung, des Verdienstes Christi, des „inneren Kreuzes“, der Weltverleugnung, der Verkündigung des Wortes Gottes.

Während die Hallenser vermöge ihrer rel. Ideale immerhin nur Kreise von einzelnen Bekehrten um sich sammeln konnten und wollten, um dann allmählich auch die Gemeinde als Ganzes umzugestalten, wurde die herrnhutische Bewegung hier zu Lande eine volkstümliche und eine Massenbewegung. Während die pietistischen Geistlichen auch in den Konventikeln die Leitung in ihren Händen behalten sollten, organisierten die Herrnhuter sich Hilfskräfte aus dem Volk selbst und gewährten ihm weitgehende Selbstbetätigung. Das selbstbewusste Auftreten mancher Herrnhuter auch gegenüber manchen pietistischen Pastoren und die Sonderansprüche der Herrnhuter wurden als unbequem und unzulässig empfunden. Die herrnhutischen Sondereinrichtungen schienen schliesslich die kirchliche Ordnung zu untergraben.

Hinzukamen manche sich ereignende Übertreibungen und Missbräuche und mitunter auch manche als irrig empfundene Auffassungen und Aussagen der herrnhutisch Gesinnten.

Die erste behördliche Aktion gegen die Herrnhuter ging vom estländischen Oberlandgericht aus, an welches sich die Kirchenvorsteher von St. Katharinen mit der Klage wegen angeblicher Unordnungen auf religiösem und zum Teil sozialem Gebiet gewandt hatten; auch gegen den pietistischen Ortsprediger N a u h a u s richteten sie Klagen und indirekt sogar gegen das Konsistorium. Die estl. Ritterschaft schloss sich in ihrer Mehrheit dieser Aktion des Oberlandgerichts an, obwohl in ihrer eigenen Mitte herrnhutisch Gesinnte durchaus nicht fehlten. Das Generalgouvernement begann daraufhin mit dem Konsistorium in dieser Sache zu verhandeln und von demselben entsprechende Massnahmen zu erwarten. Das pietistische Konsistorium berichtet über seine Untersuchungen und Massnahmen, beklagt sich dabei über Übertreibungen der Klageschrift und über die Auffassung mancher Erbherren, welche

alles in der Erweckungsbewegung überhaupt als ein Übel betrachten und irrige Auffassungen nur durch Ruten und Schläge beseitigen wollen.

Damals war der Kampf der Geistlichkeit mit der Ritterschaft um die Beibehaltung des bischöflichen Amtes in Estland und um die Episkopalrechte der Kirche noch nicht definitiv zu Gunsten der Ritterschaft von der russischen Regierung entschieden worden. An der Spitze dieses Kampfes für die Rechte der Kirche standen, wie die Unterschriften der Klageschriften es beweisen, meist Hallenser.

Neben der Mehrheit der Ritterschaft war den Herrnhutern besonders übel gesinnt das Revaler Stadt-Konsistorium, welches sich ja auch gegenüber dem Pietismus am ablehnendsten verhalten hatte. 3. XI. 1742 erliess das estländische Generalgouvernement temporäre beschränkende Verordnungen gegen die Herrnhuter und ihre Unternehmungen in Estland. Auch Mickwitz schlägt allmählich gegenüber den Herrnhutern schärfere Töne an.

In Livland wurde auf dem Landtage am 1. Juli 1742 beschlossen, das livl. Generalgouvernement um die Einsetzung einer Untersuchungskommission in der herrnhutischen Sache zu bitten. Dem Gesuch schloss sich der Generalsuperintendent J. B. Fischer und das livl. Oberkonsistorium an. Zugleich verlangte J. B. Fischer (5. VII. 1742) von allen livl. Pastoren Berichte über die herrnhutischen Brüder und Schwestern und ihre Anhänger in den livl. Kirchspielen sowohl des estnischen wie des lettischen Distrikts. Diese Berichte haben sich erhalten und gestatten uns die diesbezügliche Stellungnahme der aus dem Halleschen Pietismus hervorgegangenen Prediger Livlands zu erkennen. Unter den letzteren gibt es neben solchen, welche den Herrnhutern überaus nahe stehen (wie z. B. Sutor, Quandt, Spreckelsen, Fr. J. Bruiningk, Blaufuss, zum Teil auch Meder), und solchen, welche ihnen in grösserem oder geringerem Grade wohlwollend sind (wie z. B. Grüner, Reimers, Hövel, Chr. David Lenz), auch solche, welche einen neutralen Standpunkt einzunehmen suchen (wie S. H. Westring), solche, welche ihnen nicht gewogen sind und starke Bedenken haben (wie H. J. Fass, Clare), schliesslich auch solche, welche die Herrnhuter und die herrnhutische Bewegung direkt verurteilen (wie C. G. v. Staden, G. J. v. Dietz). Diesen letzteren Standpunkt nahm schliesslich auch der Generalsuperintendent J. B. Fischer selbst ein.

Auf Oesel schloss sich Hölterhof und bald auch der Superintendent Eberhard Gutsleff den Herrnhutern an.

Mehr oder weniger wohlwollend scheinen sich zu den Herrnhutern Holm, Papperitz und Reuter verhalten zu haben; jedoch haben

auch sie ihren hartbedrängten Superintendenten Gutsleff nicht oder doch nicht genügend unterstützt; schroff ablehnend verhielt sich der Schullektor Johann Gottfried Arndt.

*

16. IV. 1743 erschien aus Petersburg ein kaiserlicher Befehl in Livland, laut welchem die herrnhutischen Versammlungen verboten werden und die zu solchen Zusammenkünften erbauten Gebäude (Bethäuser oder „Schulhäuser“) geschlossen werden sollen.

Die Annahme, dass dieser allerhöchste Befehl einzig durch die Bittschrift der Gräfin Zinzendorf an die Kaiserin veranlasst worden sei, ist nicht haltbar. Das „Sentiment“ des livl. Oberkonsistoriums v. 23. Nov. 1743 ging (ebenso wie die in Petersburg geltend gemachten Wünsche der Ritterschaft) vielfach noch weiter als der kaiserliche Befehl. Als einige Prediger nun in ihren Häusern „allgemeine Stunden“ hielten, die schon längst vorher im Lande im Schwange gewesen“, verbot das Oberkonsistorium zeitweilig alle ausserkirchlichen Versammlungen, „bis nach gänzlichem Schluss der jetzt pendent seienden herrnhutischen Sache vom kaiserl. Oberconsistorium eine Anweisung, wie die specielle Seelenpflege künftig nach unserer Kirchenverfassung getrieben werden solle, gegeben worden sei“. Damit waren hier auch die Erbauungsstunden in der Art des Halleschen Pietismus verboten. Und sie blieben verboten: J. B. Fischer starb schon 1744 und sein Nachfolger (J. A. Zimmermann) verschärfte noch die Bestimmungen, welche man ev. auch gegen den Halleschen Pietismus wenden konnte.

Auch in dem damaligen Estland wiederholte sich ähnliches (wenn auch in etwas mehr abgeschwächter Form), indem die Gegner der Herrnhuter die Äusserungen der pietistischen Frömmigkeit überhaupt als ein Übel hinzustellen suchten. Dieser Stand der Dinge musste allmählich manche Pietisten der Orthodoxie nähern (z. B. Loder und Lenz). Auch die gemeinsame Stellungnahme gegen die Herrnhuter konnte solche Pietisten und Orthodoxe einander näher bringen (z. B. Wrede, Krause, Winckler).

Doch gab es um 1755 auch noch solche, welche auf dem Standpunkt des Halleschen Pietismus verharrten (cf. J. G. Arndt, Brief v. 24. V. 1755).

Andererseits verblieben mehrere Pietisten in Verbindung mit den Herrnhutern, namentlich in Estland, wo die Anzahl der Anhänger aus dem Volk um 1756 etwa 4 mal so gross war, wie diejenige in Livland (10.000 gegen 2600, 10 Geistliche gegen 4).

Als ein noch kaum als solcher empfundener Nachhall des Halleschen Pietismus können zum Teil die im 19. Jahrhundert wiedererwachten pietistischen Neigungen und Stimmungen gewertet werden.

Die Wirkungen dieses neuen Pietismus bewegten sich zum Teil in derselben Richtung, wie die Wirkungen der betrachteten direkten Einflüsse A. H. Franckes und des Halleschen Pietismus: einerseits belebten sie das kirchliche Leben und trugen dadurch zu der darauf einsetzenden Entwicklung des Konfessionalismus bei, andererseits belebten sie auch die herrnhutischen Sozietäten und ihre Sondereinrichtungen.

Isikute nimestik.

Personenregister.

Arvud nimele taga mainivad vastavaid lehekülgi.
Die Zahlen beziehen sich auf die entsprechenden Seiten.

A.

Adlerflug, v., maapeamees: 117¹.
Albrecht, informaatore Albul: 29. 45.
Albrecht, Joh. Chr.: 70.
Angerstädt, Jonas: 50.

Anton, rp. Antonius, D.: 33. 42. 52.
81. 102. 134.
Armfeld, kindral: 37¹.
Arndt, Joh. Gottfr.: 63. 89 sq. 123. 128.
135. 139.

B.

Bähr, Johann Friedrich: 25².
Baranoff, baroness, kapten Derfeldt'i
lesk: 38. 84.
Barclay v. Tolly, Reinhold Gotthard:
8 [6¹].
Barlach, Joh. Kaspar: 108. 119.
Bartholdi, õpilane Tallinnast: 9.
Baumgarten, D., prof: 48. 58. 100.
Beck rp. Bäk, õpilane Tallinnast: 9.
130.
—, raehärra Tallinnas: 113.
Beckböff, tatarlane: 40.
Becker, kasvandik Tartust: 61.
Becker, Joh. Friedrich: 44 sq.
Becker, Ulrich Gottlieb: 67.
Behrends, Michael: 7 sq. 77. 84. 132.
Berthold, Johann Daniel v.: 24. 85.
Biefer, herrnhuutlaste käskjalg ja õpe-
taja: 98. 109. 112. 118.
Biermann, Greg.: 33².
Bill, kooliõp. Tallinnas: 45.
Blaufuss, Friedrich Bernhard rp. Joh.
Bernhard: 64. 64². 97. 101. 119.
137 sq.

Blume, stud.: 47. 60.
Bock, ristitud juut Riias: 26.
Bohn, kindral: 32. 42.
Bonge, kirikuõpetaja Saaremaal: 122 sq.
Borg, v. Porge.
Bornwasser, Peter Friedrich: 61. 119¹.
Bosse, kantor: 45.
Bosse, üliõpilane: 46.
Bötticher, inspektor Halles: 81. 134.
Brevern, von, Liivimaa ülemkonsistoo-
riumi asepresident: 74.
Brevern, Peter v.: 6¹.
Broecker, G.: 75.
Bruiningk, Friedrich Justin: 118 sq.
122. 138.
Bruiningk rp. Brüning, Heinrich: 32.
34. 72. 92.
Brünner, informaatore: 28. 36.
Buchau, Burchard: 6¹.
Budberg, v., majoor: 105 sq.
—, ülemkonsistooriumi esimees: 75.
Buddenbrock, v., prl.: 120.
Buntebart, Magnus: 97.
Bürger, Georg Martin v.: 42.
Büsching, Anton Friedrich, D.: 61.

C.

Cahl rp. Kahl, Magnus Barthold rp.
Bartholomäus: 72 sq. 89. 92.

Callenberg, Joh. Heinr.: 3 sq. 9 sq.
33. 35. 37. sq. 48². 81. 132. 134.

- Calixtus, Tallinna eeslinna kooli rektor: 43. 45.
 Campenhausen v., kindral: 33¹ 41. 43. 59.
 Cappel, Gustav Frider.: 70.
 Carolus v. Karl.
 Chalenius, Erius: 69.
- Clare, Joh. Christoph: 36. 46. 121. 138.
 Closen, Tallinna gümnaasiumi kasvandik: 59.
 Conradi, inspektor Halles: 4.
 Coskiel rp. Koskül, von, majoor: 31. 36.
 Crüger v. Krüger.

D.

- Dahl, Christian: 6¹.
 Dähn, Arnold: 36.
 David, Christian: 96. 118 sqq.
 Derfeldt v. Baranoff.
 Dietz, v., 2 venda: 6¹.
- Dietz, Gotthard Joh. v.: 122. 124. 138
 Dinggräffen, Carl Joh. v.: 6¹.
 Donner, stud. jur.: 8.
 Douglas, krahv: 42. 47.
 Drenteln, Christian Bernhard v.: 11.

E.

- Eberhardt, Christian: 73.
 Eckesparre, maanõunik: 94¹.
 Eckesparre, Jos. Reinhard v.: 8 [6¹].
- Eliisabet, keisrinna: 115. 119¹. 139.
 Elste, Daniel: 6¹. 9 sq. 130.
 Eschenburg, Hermann: 7. 77.

F.

- Fabricius, inspektor Halles: 4. 65. 81. 134.
 Fass, Heinrich Joh.: 67. 120. 138.
 Fass, Peter Joh.: 67.
 Fischer, Jakob Benjamin: 63. 79. 90. 96 sq. 102 sq. 114. 116. 122. 124 sqq. 132 sq. 135. 138 sq.
 Fischer, Johann, D., kindralsuperdent: 5. 77. 85. 132.
 Folcher, Johann Folcheson: 78. 130.
 Franck, v., rootsi parun ja laagman: 38.
 Francke, August Hermann: 1 sqq. 9. 11. 13. 15 sq. 25². 32. 34². 36 sq.
- 39 sqq. 47 sq. 56. 77. 81 sqq. 94. 102 sq. 129. 131 sq. 134. 140.
 Francke, Friedr. Mich.: 104. 111.
 Francke, Gotthilf (rp. Gotthülff) August: 4. 48. 50 sq. 53. 81. 98. 100. 103. 134.
 Fresenius, pietistlik kirjanik: 100.
 Freyer, inspektor Halles: 58. 63.
 Freylinghausen, Joh. Anast.: 4. 14. 52. 56. 58. 81. 84. 88. 102. 134.
 Friesel, Gust. Friedr.: 7 [6¹].
 Fritsche, Johann Gottlob: 117. 123.
 Frost, Heinrich Johann, Rõngu kirikuõpetaja Liivimaal: 119¹.

G.

- Gavel, Justus v.: 6¹.
 Geister, informaator: 37.
 Gernet, pormeistri proua: 93.
 Gernet, Joh. Friedrich: 35 sq. 86. 92. 97. 112. 137.
 Gerth, Joh. Heinrich: 46.
 Giberti (Johann?), hallelane Peterburis: 45.
 Glanstroehm rp. Glanström, Jonas: 67.
 Gonsior, Jac. Gottlieb: 66.
 Gonsior, Bernhard Wilhelm: 68.
- Grasmann, Herrnhuti käskjalg: 120.
 Grischow, inspektor Halles: 35. 39. 81. 134.
 Großschupf, Magnus Christoph Arnold: 71².
 Gründler, Johann Christian: 11 [10³].
 Grüner rp. Grunert, Johannes Justus rp. Justin: 97. 119 sq. 138.
 Gutsloff, Eberhard (isa): 7. 37. 85. 135.
 Gutsloff rp. Gutsleff, Eberhard (poeg): 9. 36 sqq. 45. 81. 87 sqq. 92 sqq.

- 97 sqq. 100 sq. 103. 122 sq. 130. 135 sqq. 138.
 Gutsloff rp. Gutsleff, Eberh. Heinr.: 7 [61].
 Gutsloff rp. Gutsleff rp. Gutslef, Heinrich rp. Hinrich rp. Heinrich: 9. | 10 sqq. 22. 38. 46. 78 sq. 83 sqq. 92. 94. 99. 112. 130. 133. 135.
 Gutsloff rp. Gutsleff, Joach. Christoph: 7 [61].
 Gutsloff rp. Gutsleff, Johann Christoph: 7. 7¹. 27. 30. 77. 119.

H.

- Haase, stud.: 60.
 Hallart, kindral: 40. 42.
 Hallart, Magdalena, sd. v. Bülov, kindrali proua: 24. 42. 64. 88. 97 sq. 135.
 Hasse, stud.: 119.
 Hasselblad, Karl Friedrich: 46.
 Hasselblatt, Gustav Ernst: 67.
 Hastfer, „mannrichter“: 107.
 Haumann, Christian: 32. 46.
 Heerwagen, Heinrich Friedrich: 64.
 Heitzig, vanglaõpetaja Tallinnas: 109.
 Heitzig, Hermann Joh.: 46. 84. 135.
 Heling, Georg Ernst: 32.
 Helle, Anton Thor: 46. 84. 87. 112. 135.
 Helmershausen, Christoph Heinrich: 28 sqq. 36.
 Hempel, stud.: 48.
 Henckel, J. H.: 112.
 Henning, W.: 62 [61].
 Herbers, kand. Peterburis: 40.
 —, U. Joh., koolirektor Narvas: 45.
 Herlin, Axel Julius: 9. 46. | Herrmann, stud. jur.: 99.
 Hersfeld, Joh. Heinrich: 46.
 Hertwich, stud. jur.: 37.
 Hesse, informaaor: 37.
 Hesse, Peter: 128.
 Hirschhausen, Jac. Ad.: 30. 45. 48. 83. 88. 102.
 Hirschhausen, Jsaac Henr.: 69.
 Himler, Gottfried: 45. 97. 137.
 Holm, Johann Georg: 50. 100. 123. 138sq.
 Holm, Just. Frieder: 69.
 Holmquist, Alexander: 42. 50. 98. 103.
 Hölterhof rp. Hölterhoff, Franz: 50. 89. 92. 97 sqq. 102 sq. 123. 137.
 Hölterhof, eelmise abikaasa, sünd. v. Lingen: 123.
 Hönn, Paul: 49 sq. 89. 112.
 Hövel, Ephraim Dietrich: 24. 54 sq. 80. 89. 92¹. 120. 135. 138.
 Husen, proua Tallinnas: 12.

I.

- Jahn, Joh. Georg: 46. | Ignatius, Johan: 48. 68. 100.
 Jeropkin, asekuberner Liivimaal: 115. | Jüri v. Upa Jüri.

K.

- Kahl v. Cahl.
 Kannenberg, Melchior Johann: 7.
 Karl XI: 5. 9¹. 21.
 Karl XII: 9. 20. 130. 133.
 Katariina I: 34. 42.
 Keiling, kantor: 45. 49.
 Keiling, medicus: 45
 Kelch, Ioannes Martinus: 68.
 Kelch, Marcus: 68.
 Kelch, Mich.: 68.
 Kellner, Jac. Andr.: 64.
 Kern, kooliõp. Tallinnas: 55 sqq.
 Ketler, Christ. Anton: 104. 112. | Klembken, Michael: 23 sq.
 Klingstedt, rüütelkonna saadik Peterburis: 116.
 Knap, D.: 48.
 Kniper, P. J.: 108. 112.
 Knorring, Adam Friedr. v.,: 6¹.
 König, M. Joh. Christoph: 62 (märk.).
 Königsfels, Tobias v.: 6¹.
 Königshaven, Anton Heinrich: 35.
 Körber, Johann Friedrich: 119¹.
 Koskül v. Coskiel.
 Krause, Pet. Sixtus Christian: 47. 59 sq. 100. 128. 139.

Kriegelstein v. Krügelstein.
 Krüdener, v., kapten: 31.
 Krügelstein rp. Kriegelstein, David

Siegmund, arst, Herrnhuti käskjalg: 117. 120. 123.
 Krüger rp. Crüger, Theodor: 78. 130.
 Kursell, v., Rootsi sõjaväelane: 31.

L.

Lang, Jakob: 9².
 Lange, Friedrich Peter: 45.
 Lange, Joach.: 88.
 Lange, Sam. Gotth.: 56. 81. 134.
 Lanthingin, kaupmehe lesk Tallinnas: 30.
 Lenz, Christian David: 64 sq. 75 sq. 79. 120. 127. 133. 138 sq.
 Lenz, Friedrich David: 65.
 Levanus, Michael: 37. 46. 48.

Lichtenstein, stud.: 31.
 Liebermann, Friedr. Theod.: 71². 80.
 Lippe, Georg Henrich: 27.
 Lode, aadliperekond Saaremaal: 94¹.
 Loder, Johann: 33. 46. 59. 95 sqq. 100. 103. 113. 127. 136 sq. 139.
 Loder, Martin Gottlieb Agapetus: 70.
 Ludwig, stud. jur.: 37.
 Ludwig, Johann Gottl.: 65.

M.

Macedo, Anastasius Michaelis Nausius: 34².
 Maier v. Mayer.
 Malenberg, D., õuejutlustaja: 9.
 Manitius, üliõpilane: 33.
 Marthens, hallelane Peterburis: 41¹.
 Masing, Otto Wilhelm: 71. 79.
 Matschek, Matthias: 46. 49. 87.
 Mayer rp. Maier rp. Meyer, Joh. Friedrich, D.: 5. 9. 23.
 Meder, Joh. Casp.: 59. 97. 119. 137 sq.
 Menckel, Joh. Chr.: 42. 44. 47.
 Metzold, stud.: 123.
 Metzold, Johann Quirinus, eelmise isa: 42.
 Meyer v. Mayer.

Michaelis, Philipp: 11 [10³].
 Mickwitz, Christoph Friedrich: 33¹. 38 sqq. 43 sqq. 47. 56 sq. 79 sqq. 87 sqq. 92 sqq. 97 sq. 100. 102 sqq. 107. 111 sqq. 119¹. 124 sqq. 133. 135. 137 sq.
 Middendorff, õpilane Halles: 66.
 Middendorff, J.: 84. 135.
 Milde, Henry: 22. 36. 48. 81. 134.
 Millies, C. E.: 61¹.
 Minau, Carl Gottfried: 61¹.
 Mirovicz, Demetrij: 25².
 Mischke, üks Halle pietismi isadest: 52. 102.
 Morgener, Herrnhuti vend: 119.
 Moritz, Joh. Christian David: 71.

N.

Nauhaus rp. Nauhausen, Samuel: 55 sq. 59. 88. 93. 107 sq. 136 sq.
 Nazzius, Heinrich Gottlieb: 11 [10³]. 40. 45.
 Nehring, cand: 60
 Netz, Carl Friederich: 39.
 Neubauer, Francke abiline: 16.
 Neuhausen, Christian Gotthold: 61¹. 23 sq. 40. 54. 77 sqq. 90. 133. 135.

Nieroth, parun, maanõunik, asepresident: 28. 40. 86. 135.
 Nitschmann, Herrnhuti käskjalg: 109.
 Nolcken, aadliperekond Saaremaal: 94¹.
 Nothhelfer, Claudius Gustav: 78. 130.
 Nottbeck, sekretäri proua: 112.
 Nüssen, Andr.: 8[6¹].

O.

Oettingen, v., aadliperekond Liivimaal: 65.

Orr, Carol. Henric.: 69.

P.

- Papperitz, Karl (rp. Carl) Friedrich : 50 sqq. 97 sq. 102 sq. 123. 137 sqq.
 Paus, Johann Werner (Verner): 82.
 Peeter I: 34. 41.
 Peterson, Matthias: 7. 77.
 Peträus, Gustav Heinrich: 67.
 Pflug, Joh. rp. J. H.: 60. 60². 83. 89. 113.
 Pietschmann, Gottfried: 42 [41¹].
 Plaschnig, Tobias: 61 sq. 90. 97. 135. 137.
 Plehne, Christoph: 68.
- Pohlmann, 2 venda, vanem neist Nikolaus: 61.
 Poppen, Jo. Frommhardt: 69.
 Porge rp. Borg rp. Borge, Joh. Georg: 67.
 Prawe, „translateur“: 112.
 Pressier, misjonär: 40.
 Preuss, rektor: 44 sq.
 Pricanda, Theophil Joh. v.: 8 [6¹].
 Procopovitz, Theophanus: 34. 34². 40 sq.

Q.

- Quandt, Joh. Christian, Urvaste õpetaja: 94. 118 sq. 121. 138.

R.

- Räbel, Zacharias: 65¹.
 Rahr, David Johannes: 25 sqq. 123.
 Rambach, Joh. Jac., *Dr.*: 87 sq.
 Ramsai, Alexander Wilhelm: 37¹.
 Rauschert, praost: 116.
 Ravensberg, Joh. Peter: 6¹. 77.
 Reger, Georg Rudolph: 8. [6¹].
 Regius, Johann: 7. 77.
 Reichmuth, Joh.: 32.
 Reimers, Axel Kasp.: 6¹.
 Reimers, Eberhard: 120. 138.
 Reuss, krahv: 38. 48.
 Reuter, informaator Soomemaal: 37¹.
 Reuter, Joh. Nicolaus: 50. 123. 138 sq.
 Reuter, Jmmanuel: 70.
 Reutern, Ernst: 7. [6¹].
 Reutern, Giesbrecht: 7 [6¹].
 Reutern, Herm. Joh. v.: 6¹.
- Richmann, Herm. Joh.: 61¹.
 Richter, kaptan: 105.
 Riesenkampff, ülem-maakohtu sekr.: 104.
 Rodde, rp. Rode, Kasper Matthias: 33 sqq. 40. 45. 97. 136 sq.
 Rodde, Matthias Ulrich: 70.
 Rogal, *D.*: 47.
 Rohkohl, Car. Friedr. Ludw.: 71. 134.
 Roth (rp. Roht), Martin Johan, Märjamaa kirikuõpetaja: 72 sq.
 Roloff, Ulrich Thomas: 82. 25². 33.
 Rose, kaptan: 27.
 Rosen, ülem-maakohtu liige: 104.
 Rosen, v., parun, Tallinna doomkiriku ülemkirikueestseisja: 107.
 Rudolf, Herrnhuti vend: 119.
 Rünne, informaator: 28 sq. 36.

S.

- Sabler, Georg: 29. 36. 46.
 Sacken, v., aadli-perekond Saaremaal: 94.
 Salemann, Joachim: 27. 46. 108. 112.
 Salemannius, proua *Mag.*: 27.
 Scharschmiedt rp. Schaarschmidt, Justus Samuel: 5 sq. 10³. 77.
 Schefler, õpilane Tallinnast: 47.
 Scherwinsky rp. Scherwensky, Christian Friedrich: 75.
 Schilling, kand. Halles: 66.
 Schilling, Johann (Georg): 78. 130.
- Schmid rp. Schmidt, Joh. Christoph, kirikuõpetaja Eestimaal (St. Petri): 119¹.
 Schmidt, Christian: 46.
 Schrodt, Joh.: 33.
 Schulman, ülem-maakohtu liige: 104.
 Schultz, Heinrich Christoph v.: 6¹.
 Schultze rp. Schultz, Carl Gust.: 70.
 —, Georg Friedrich: (9.) 46. 97. 137.
 —, Joh. Friedr. (isa): 66. 69 sq. 80.
 —, Joh. Friedr. (poeg): 70.

Schulze, Joh. Ludv. : 4.
 Schwabe, Joh Christoph : 46.
 Schwartz, Joh. Christoph : 59.
 Scotus, M. J. : 76.
 Seeland, Matthias : 69.
 Seidlitz, Joh. Aug. : 49.
 Silemann, Dahleni õpetaja : 119.
 Spener, Philipp Jakob : 2. 5. 14. 20.
 73 sq. 77. 84. 132.
 Spreckelsen (rp. Sprekelsen), Tobias :
 24. 46. 54. 92¹. 97. 118 sqq. 137 sq.
 Stackelberg, parun, Tallinna doom-
 kiriku ülemkirikueestseisja : 107.
 Stakelberg, v., kindralmajoori proua :
 12. 77.

Stackelberg, v., 2 venda, üks neist
 Gustav Adolf : 6¹.
 Stackelberg, Carl George v. : 8 [6¹].
 —, Otto Wilh. v. : 8 [6¹].
 Staden, Carl Gustav von : 121. 138.
 Stahl, Gust. Joh. v. : 6¹.
 Stamm, Daniel : 70.
 Steindorf, *collega extraordinarius* Tal-
 linna doomkoolis : 45.
 Stössel, kubermangu-vahtmeister : 112.
 Struve, Carl. Friedr. : 71¹.
 Struve, Christian : 71¹.
 Struve, Jo. Barth. : 71¹.
 Stückel, Henr. Gottfr. : 71.
 Sutor, Albert rp. Albrecht : 31. 40. 46.
 101. 113. 118 sq. 138.

T.

Tauben, von, „Obirstin“ : 11.
 Theophanes v. Prokopovitz.
 Thomasius, Chr. : 56.
 Tidebühl, Joh. Georg : 65. 93 sq. 136.

Tiesenhausen, H. von : 107.
 Timotheus, Herrnhuti käskjalg : 120.
 Töllner, Christian : 8¹.
 Triinu, Upa Jüri naine : 99.

U.

Udam, Henr. Matth. : 6¹.
 —, Reinhold : 6¹.
 Ulrich, maanõunik ja Eestimaa konsis-
 tooriumi esimees : 107 sq.

Ungern, Reinhold Gust. v., vabahärra : 6¹.
 Upa Jüri : 99.

V.

Vegesack, Greg. Friedr. v. : 7 [6¹].
 Vick, Christoph (rp. Christian) Hein-
 rich : 6¹.
 Vleroth, Albert Anton : 34². 40 sqq.
 44 sq. 47. 50. 56 sq. 93 sq. 97 sq. 111 sq.
 135 sq.

Vietinghoff, Otto Friedrich : 123.
 Voit, Joh. Ludw. : 55 sq. 59.
 Völckersahm, Reinhold G. v. : 73 sq.

W.

Walther, misjonär : 40. 44.
 Waechter, Tallinna eeslinna kooli rek-
 tori kolleega : 45.
 Weber, kantor : 40. 44 sq.
 Weide, kindral : 33.
 Weise, Georg Friedrich : 35.
 Westring (rp. Vestring), Salomon Hein-
 rich : 10. 72. 78. 92. 120. 130. 138.
 Weyer, õpilane Riias : 33.
 Wettberg, v., majoor : 26.

—, Otto Joachim v. (eelmise poeg) : 6¹.
 Wildberg, Jacobus : 31. 40. 46.
 Wilde, Jacobus : 130.
 Wilcken, raehärra : 113.
 Winckler, Reinhold Johan : 65 sq.
 80. 128. 139.
 Wippert, rektor : 75.
 Wolf, prof. : 48.
 Wollin, Heinrich : 31. 40. 46.
 Wrangel, v., maanõunik : 31.

Wrede, Carl Christian : 66.	Wreech, Curt Friedrich v. : 25 ² .
Wrede, Heinrich Christoph : 7. 27 sq.
35 ¹ . 46. 84. 86. 112. 114. 135. 139.	Wüstringhausen, stud. Halles: 30

Z.

Zimmermann, üks Halle pietismi isa-
dest : 52. 102.	Zinzendorf, v., krahv : 90. 94. 96. 97 sq.
101. 116.
Zimmermann, C. J. : 76.	Zinzendorf, v., krahvinna : 115. 119 ¹ .
Zimmermann, Jakob Andreas : 72.	139.
—, — : 116 sq. 126 sq. 139.	

Sisukord.

	lk.
1. A. H. Francke, tema asutused ja sellekohane käsikirjaline materjal Halle, Berliinis ja Herrnhutis	1—5
2. Mainitud arhiividest vastava materjali esildamine, mis valgustab Halle pietismi suhteid Eesti-, Liivi-, Kuramaaga, osalt ka Venemaaga ülepea	5—66
3. Eestimaalt, Liivimaalt, Kuramaalt, Venemaalt pärit olevad isikud Francke asutuste informaatorite hulgas 1728—1798	66—71
4. Pietismi kohta käivaid andmeid Pärnu linna arhiivist	72—76
5. A. H. Francke ja Halle pietismi mõjud Eesti-, Liivi-, Kuramaal	76—81
6. Nende mõjude otsekohene tähendus meie maa kohta	81—94
7. Halle pietismi vahekord herrnhuutlaste liikumisega Eestimaal ja Liivimaal	94—104
8. Hallelastest õpetajate suhtumine herrnhuutlaste liikumisele herrnhuutlastele kriitilisel ajal: a) Eestimaal	104—114
b) Liivimaal	114—122
c) Saaremaal	122—123
9. Mõõduandvamaid põhjusi, miks üks osa hallelastest õpetajaid viimaks herrnhuutlaste-vastasele seisukohale asusid	123—126
10. Herrnhuutlaste liikumise keelu alla paneku kaarsed tagajärjed Halle pietismi mõjudele Liivimaal ja Eestimaal	126—128
11. Halle pietismi mõjude lõpukajastus Eestimaal ja Liivimaal 19. aastasaja algul	128—129
12. Järelmärkus: täiendavad teated Rootsi riigiarhiivis oleva pietismi alguse kohta käiva materjali suhtes ja Tartu ülikooli raamatukogus leiduvate sellekohaste andmete kohta	130
13. Selle kirjatöö saksakeelne referaat	131—140
14. Isikute nimestik	141—147
15. Sisukord	148